

HADROVICS LÁSZLÓ

AZ Ó-MAGYAR TRÓJA-REGÉNY NYOMAI A DÉLSZLÁV IRODALOMBAN

1. A középkori világi jellegű irodalomnak aligha volt még két olyan népszerű olvasmánya, mint a Nagy Sándor-regény és a trójai háború története. Mindkét elbeszélés szervesen hozzátartozott a lovagi élet irodalmi kultúrájához, mindkettő rendkívül sok prózai és verses feldolgozásban járta be az egész akkori művelt világot s mindkettőnek rendkívüli hatása volt a középkori irodalom fejlődésében. E két népszerű olvasmány sorsa azonban nem volt egészen azonos sem a középkori latin, sem a nemzeti nyelvű irodalmakban. Mert míg Nagy Sándor regényes tetteinek ősforrása az úgynevezett Pseudo-Callisthenes-féle görög szöveg volt, amelyből Európában először két latin, azután ezekből számtalan nemzeti nyelvű fordítás, rövidített vagy bővített prózai változat és verses feldolgozás készült, addig a trójai háború történetének a középkori Európában sohasem volt ilyen hitelesnek tekintett irodalmi ősmintája. Homerost a latin középkor jóformán csak hallomásból ismerte. Az Ilias gazdag mondavilágából csak annyi ment át a köztudatba, amennyit a klasszikus latin írók, főleg Vergilius és Ovidius, valamint az akkor még Pindarosnak tulajdonított kis eposz, az Ilias Latina közvetítettek. A phrygiai Daresnek és a krétai Dictysnek tulajdonított prózai latin elbeszélések az egész középkoron át igen nagy tekintélynek örvendtek ugyan, de Dares száraz, kivonatszerű szövegéből hiányoztak a mondának éppen legérdekesebb elemei, amelyek a latin klasszikusok iskolai tanulmányozása folytán a középkorban közismertté váltak, Dictys pedig a maga tudományos történetírói stílusával, az egyenesbeszédet kerülő nehézkes mondatszerkesztésével nem nyújthatott valami élvezetes olvasmányt. Ezért nyugaton, főleg Franciaországban, már igen korán, szinte az ókori mitológia tanulmányozásának ujjáéledésével, Vergilius és főleg Ovidius népszerűsödésével egyidőben szükségét érezték, hogy kezdetben valószínűleg iskolai használatra a trójai monda itt-ott szétszórt elemeit prózába összefoglalják, majd költői formában is feldolgozzák. Az új művek szerzőinek nemcsak az említett költők és prózaírók műveiben fennmaradt mondai elemek álltak rendelkezésére, sok apró részletet őriztek meg a Servius-féle Vergilius-kommentárok, Ovidius glosszatorai, Hyginus fabulái, s a különböző típusú latin mythographus-ok is. Ilyen-

formán az egyes feldolgozók klasszikus műveltségétől, olvasottságától függött, hogy a hozzáférhető anyagból mit építettek bele új művükbe.

A legkorábbi latinnyelvű költői feldolgozások a XI. században Franciaországban és Angliában keletkeztek. A francia Simon Aurea capra distichonokban írt két énekből álló latin Iliasa főleg Hyginus meséin és Daresen alapul. Ugyancsak Dares a főforrása az angliai Josephus Iscanus De bello Troiano c. hosszabb eposzának, amely hat énekben, a klasszikus költői hagyományokhoz megtévesztésig hű latin stílusművészettel adja elő az eseményeket.¹

Az első nemzeti nyelvű költői feldolgozást a francia trubadur, Benoît de Sainte Maure adta a XII. században. Az ő hatalmas eposza aztán döntő módon befolyásolta a trójai mondakör további költői és prózai feldolgozásait. Benoît nyomán készült Herbort von Fritzlár német verses feldolgozása még a XIII. század elején (1210—1217), majd Konrad von Würzburg Trója-éneke a XIII. század második felében és Guido de Columna, messinai bíró latinnyelvű Trója-regénye a XIII. sz. végén (1287). Ez utóbbi aztán olyan népszerű lett, hogy később minden más változatot háttérbe szorított. Guido regényéből olasz, spanyol, francia, angol, holland, dán, svéd, izlandi, cseh fordítások és átdolgozások készültek és a mi Haller Jánosunk is a maga megkésett Hármas Históriaijában kiadott Trója-regényt Guidoból fordította.²

E közismert művek mellett a trójai mondának számos más, kevésbé jelentős, szerényebb irodalmi igénnyel készült feldolgozása is fennmaradt, mint pl. az alább ismertetendő délszláv változatok. Egykorú feljegyzésekből olyan művekről is tudomásunk van, amelyek nem maradtak korunkra, mint pl. P. mesternek, (III.) Béla királyunk jegyzőjének igen korai trójai históriája, amelyről maga említi a Gesta Ungarorum előszavában, hogy tanulóévei alatt szerkesztette össze.

2. A trójai monda számtalan középkori prózai és verses feldolgozása szerkezetileg alapján két főtípusra vezethető vissza. Az egyik típus Dares nyomán a mesét Jason és az argonauták történetével kezdi és a tulajdonképeni trójai háború előtt elmondja, hogy a Colchisba tartó és Trója alatt partraszállt argonautákat Laomedon király kiutasítja országából, mire Jason, Hercules és társaik visszatérőben feldűlják Tróját, elragadják és Telamonnak ajándékozzák Laomedon király leányát, Hesionát. Ezután következik Trója második alapítása, Hesiona hasztalan visszakövetelése a görögöktől, majd Helena elrablása és a görögök hadrakelése, amivel megindul a tulajdonképeni trójai háború. Az eseményeknek ezt a menetét követi Josephus Isca-

¹ Max Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. III. München 1931, 646—653.

² Gustav Ehrismann, *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*. Zweiter Teil. Die Mittelhochdeutsche Literatur. II. Blütezeit. Erste Hälfte. München 1927, 95—106; Schlussband. München 1935, 51—52. Király György, *A trójai háború régi irodalmunkban*. Irodalomtörténeti Közlemények 27 (1917) 1—23, 129—150; Hallerra vonatkozóan 144—145.

nus, Benoît és Guido is, valamint mindazok a verses és prózai feldolgozások, amelyek Benoît és Guido nyomán készültek. A másik típus a mesét mindjárt Paris születésének körülményeivel és neveltetésével kezdi, (ezt esetleg megelőzheti a phrygiai királyok rövid genealógiája Priamusig), majd előadja Peleus és Thetis lakodalmát, az istennők viszályát az aranyalma miatt, Paris ítéletét és Helena elrablását. Az eseményeknek ezt a menetét követi Simon Aurea capra, részben Konrad von Würzburg, az izlandi "Trojumanna" saga és azok a délszláv szövegek is, amelyeket a következőkben részletesebben szeretnék ismertetni.³

A délszláv Trója-regény

3. A középkori horvát, szerb, bolgár és orosz irodalomban a trójai mondának eddig összesen öt különböző olyan változata ismeretes, amelyek a minket jelenleg érdeklő közös őstípusra vezethetők vissza. Ezek:

1. Egy ča-horvát nyelvű, glagolita írású töredék, amely egy XV. századi vegyestartalmú kódexszben maradt fenn. A kódexszben a legkorábbi bejegyzés 1451-ből való s a horvát filológusok valószínűnek tartják, hogy a kódexszet ebben az évben vagy valamivel korábban másolhatták össze. Ez a töredék csak Paris ítéletének kezdetéig terjed. (E változat rövidítése az alábbiakban Gč lesz.)⁴

2. Ugyancsak horvátnyelvű (kaj- és ča-nyelvjárás keverésével) s ugyancsak glagolita írású szöveg, amely a „Petrisov zbornik“ elnevezésű XV. századi vegyestartalmú kódexszben Rumanac trojski (Trójai regény) címen maradt fenn. Szövege — egy-két kisebb belső lakunát nem számítva — teljes. A kódexszet 1468-ban másolták össze, de a benne foglalt Trója-regény horvát szövegének keletkezése, mint az alábbi részletes elemzés folyamán még látni fogjuk, néhány évtizeddel korábbra teendő. (Rövidítése Gk lesz.)⁵

3. Szerbnyelvű, cyrillbetűs, több helyen csonka változat, amely egy szófiai vegyestartalmú kódexszben maradt fenn. Ez a szöveg a horvát változatokhoz viszonyítva későbbi interpolációkkal némileg bővített változat, s valószínű, hogy glagolita eredetiről másolták. Korát nem lehet teljes határozottsággal megállapítani, de írása XV. század végi és XVI. század eleji cyrill-

³ Az egyes feldolgozások hasonlóságaira és különbségeire nézve v. ö. A. Wesselo-fsky, Die altslavische Erzählung vom Trojanischen Kriege. Archiv f. slavische Philologie 10 (1887) 27—42, főleg 30.

⁴ Kiadta glagolita betűkkel V. Jagić a horvát gimnáziumok számára készült ó-horvát olvasókönyvében: Priměri starohervatskoga jezika. II. Zagreb 1866, 180—184. A szlavisztikai irodalomban e szöveget Jagić könyvének címe nyomán *Priměri* jelzéssel szokták idézni, ezt azonban nem tartom alkalmas elnevezésnek, mert semmi jellemzőt nem mond a szövegről.

⁵ Kiadta cyrill-betűs átírásban V. Jagić, Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku (szerk. Ivan Kukuljević Sakecinski) 9 (1868) 121—135. E szöveget a szlavisztikai irodalomban *Prilozi* jelzéssel idézik.

betűs kéziratokkal mutat rokonságot. E szerb kézirat egyik érdekessége az, hogy az egyes eseményeket képekkel illusztrálja. A képek tüzetes művészettörténeti vizsgálata érdekes eredményeket adhatna. (Rövidítése S lesz.)⁶

4. Bolgár változat, amely egy vatikáni kéziratban a bizánci Constantinos Manasses görög krónikájának (*Breviarium historiae metricum*) közép-bolgár fordításába idegen betétként illeszkedik bele azon a helyen, ahol Manasses a trójai háború történetét írja le. A kézirat egy bejegyzése így szól: „Ezt a könyvet görög nyelvből fordították Alekszander cár számára“. Mivel ez a bolgár cár csak Ivan Alekszander lehetett, aki 1331—1365-ig uralkodott, Miklosich az 1350. év táját jelölte meg, amikor a kéziratot az uralkodó számára írhatták. Az a megjegyzés, hogy a szöveget görögből fordították, természetesen csak Manasses művére vonatkozik, s nem egyúttal a minket érdeklő Trója-regényre. Ez utóbbiról ugyanis megállapítható, hogy nyelve erős szerb-horvát hatást mutat s teljesen elűt a krónika törzsszövegétől, a benne előforduló tulajdonnevek hangalakja pedig — a véletlen romlásokat nem számítva — teljesen megegyezik az eddig ismertett horvát és szerb változatok tulajdonneveivel, viszont teljesen elűt a Manasses-féle szövegben előforduló tulajdonnevek görögös hangalakjától. A szlavisztikai irodalomban e bolgár Trója-regényről általában az a felfogás, hogy egyszerűen egy szerb vagy horvát változatnak (de nem az 1—3. alatt ismertett szövegeknek) bolgárra való átírása útján keletkezett.⁷ (Rövidítése Miklosich és Bogdan kiadásának megfelelően Bm és Bb lesz). Mivel a közép-bolgár Manasses-krónika törzsszövege és a beleillesztett Trója-regény nem azonos eredetű, a kéziratban szereplő kormeghatározó bejegyzést sem vonatkoztathatjuk fenntartás nélkül egyúttal a Trója-regényünkre is.

Ezzel a bolgár változattal azonos szöveget őrzött meg egy XVI. századi orosz kézirat, mely az egykori novgorodi szent Szófia székesegyházból került a leningrádi Duhovnaja Akadémia tulajdonába. Ez a változat ugyancsak a Manasses-krónika szláv szövegébe ágyazva maradt fenn.⁸

⁶ Szövegét eredetiben és német fordításban kiadta Allan Ringheim: *Eine altsorbische Trojasage*. Prague—Upsal 1951. (Publications de l'Institut Slave d'Upsal. IV.) Figyelemreméltó körülmény, hogy ugyanabban a szófia-i kódexben, amely a Trója-regénynek e szerb változatát megőrizte, a Nagy Sándor-regénynek is fennmaradt egy eddig még kiadatlan szerbnyelvű cyrilbetűs változata, amely szintén illusztrált kézirat. A kódexet a szófia-i Nemzeti Könyvtárban 381. sz. alatt őrzik.

⁷ Szövegét egy portugál ferenczerendi szerzetes másolata alapján először Miklosich adta ki és saját latin fordítását mellékelte hozzá: *Trojanska priča*. *Starine* 3 (1871) 147—188. Miklosich kiadása óta e változatot *Priča* néven idézik. Másodszor kiadta P. Gudev. *Сборник на народни умотворения, наука и книжнина* 6 (1891) 345—357, majd harmadszor Ioan Bogdan a Manasses-krónika teljes közép-bolgár szövegének kiadásában: *Cronica lui Constantin Manasses*. Traducere mediobulgară făcută pe la 1350. București 1922, 46—47.

⁸ Közzétette A. Veszolovszkij *Изъ истории романа с. мѣвѣнек* 2. kötetében. *Сборникъ отдѣлення русскаго языка и словесности* 3 (1888) 101—118. E szöveget szintén figyelembe vette Ioan Bogdan a közép-bolgár Manasses kiadásánál. A bolgár és orosz szöveg azonosságára jellemző, hogy André Mazon a szláv trójai mondákról írt kitűnő értekezésében nem tartotta szükségesnek, hogy a bolgár *Priča* tartalmának ismertetésénél

5. Végül több orosz változat, amelyek mind a bolgár szövegre mennek vissza, ennek részint hosszabb-rövidebb kivonatai, részint a Manasses-krónika törzsszövegéből származó elemekkel interpolált változatai. Ezek a kivonatok a Hronograf elnevezésű orosz krónikák szerves elemei lettek.⁹

4. Mindezek a szláv változatok műfaj, szerkezet, tartalom és bizonyos mértékig nyelv tekintetében is igen közel állnak egymáshoz és kisebb-nagyobb eltéréssel lényegében ugyanazt az eseménysorozatot mondják el. Már első összehasonlításra is kétségtelen, hogy e szövegek egy közös családba tartoznak. Ezt a szoros rokonságot még jobban megerősíti az is, hogy a tulajdonnevek — a véletlen szövegromlásokat nem számítva — mindegyikben azonos, mégpedig latinositott alakban fordulnak elő. Mindezzel pedig szövegeink élesen elkülönülnek a trójai mondának olyan szláv változataitól, amelyek pl. a görög Malalas előadására vagy Manasses krónikájának szláv törzsszövegére mennek vissza.¹⁰ De e nagy tartalmi hasonlóság ellenére is a horvát, szerb és bolgár változatok mint szláv szövegek egymástól teljesen függetlenek. Már az eddigi kutatók is, mint pl. Jagić és Mazon, akik a szerb változatot még nem ismerték, azon a véleményen voltak, hogy sem a ma ismert horvát változatok nem szolgálhattak mintául a bolgárnak, sem a bolgár szöveg nem lehetett a horvátok eredetije.¹¹ Ez a meggyőződés erősödött meg bennem is miután a nemrég kiadott szerb szöveg bevonásával valamennyi változatot többször tüzetesen áttanulmányoztam és egymással összehasonlítottam. Ezek a változatok mind egy közös őstípusra mennek vissza, de mint szláv szövegek már egymástól teljesen függetlenül keletkeztek. A kikövetkeztethető eredetit, úgy látszik, a horvát szövegek őrizték meg legjobban. A bolgár

ezt az orosz szerkesztésű változatot is figyelembe vegye. „Il ne nous a paru nécessaire de tenir compte du texte de Sainte-Sophie de Novgorod qui coïncide de manière frappante avec celui de la Vaticane.“ A. Mazon, *Les dits de Troie et la Parabole des Rois. Revue des Études Slaves* 15 (1935) 19.

⁹ Egy hosszabb változatot kiadott Пупин *Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ с. мѣвѣн. Ученныя записки (Pétervári Akadémia 2. osztály) 4 (1858) 206—316. Egy rövidebb változatot kiadott A. Veszelovszkij i. m. 119—121. Mivel ezek az orosz szövegek az eddigi kutatók megállapítása szerint a bolgár Priča-hoz viszonyítva nem tartalmaznak olyan többletet, amely a délszláv Trója-regény eredetének nyomozásában hasznosítható lehetne, az alábbi fejtegetésekben nem fogok rájuk kitérni.*

¹¹ A trójai háborúnak ezeket a szlávnyelvű elbeszéléseit ismerteti A. Mazon i. m. 12—13.

¹¹ V. Jagić, mint a horvát változatok kiadója és Miklosich kiadásának bírálója megállapítja, hogy sem az ismert glagolita horvát szövegek nem lehettek a bolgárnak mintái, sem a bolgár szöveg nem lehetett a glagolita változatok eredetije. Ugyancsak Jagić szembezáll Meister és Dunger feltevésével, akik szerint az egész elbeszélést valamely szláv szerző kompilálhatta klasszikus latin írókból: „wir . . ., denen slav. Literaturverhältnisse besser bekannt sind, dürfen nicht einen Augenblick zweifeln, dass die slavische Trojasage aus irgend einem fremden Original übersetzt worden ist. Ob nun dieses Original lateinisch war oder nicht, ist schwer zu sagen.“ *Archiv f. slavische Philologie* 2 (1877) 25. A. Mazon a nagy hasonlóságok elismerése mellett hangsúlyozza az egyes szövegek különállását: „En somme les deux versions (azaz Gk és B) ont chacune leur manière d'être, avec des vertus et des défauts qui ne sont pas les mêmes. Leur autonomie est évidente.“ Majd alább: „L'étroite parenté des deux versions n'est pas moins évidente que leur autonomie.“ I. m. 36.

szöveg ezzel szemben az elején több későbbi interpolációt tartalmaz, a vége felé pedig az érthetőség rovására menő rövidítéseket mutat. A szerb szöveg több helyen szintén bővítéseket, interpolált középkori motívumokat tartalmaz.

Mivel a magyar filológia a délszláv Trója-regénnyel eddig részletesebben soha nem foglalkozott és így tartalma irodalomtörténeteink és nyelvészeink előtt — egy-két szlavistát kivéve — mindeddig teljesen ismeretlen maradt, célszerűnek véltem, hogy először az amúgy is rövid elbeszélést a lehetőséghez képest tartalmilag hű fordításban az olvasó elé tárjam. Erre annál inkább is szükség van, mert az alább következő részletes filológiai elemzés közben minduntalan utalnom kell egyes kiragadott jelenetekre és gyakran nem közömbös, hogy e jelenetek hol és hogyan illeszkednek bele a mű egészébe. A fordítás alapjául a kaj-horvát szöveg (Gk) fog szolgálni, a szerb szöveg eltéréseire zárójelben utalok, a bolgár változat főbb eltéréseit pedig az egyes fejezetek végén jelzem. A teljesen pontos fordításról jelen esetben le kellett mondanom, mert vagy szószerint le kellett volna fordítani azt a sok értelmetlen félreértést, amelyekkel a horvát szöveg terhes, s amelyeket éppen az alábbi filológiai elemzés lesz hivatva megmagyarázni, vagy pedig e helyeken értelmes szöveget kellett volna adni, ami viszont a sokszor csak feltételes megoldások anticipálását tette volna szükségessé. Ezért több helyen kénytelen voltam beérni tartalmi összefoglalással, számolva azzal, hogy aki részletkutatást akar e téren végezni, úgysis kénytelen az eredeti szláv szövegeket elővenni. A fejezetekre való tagolásban részint Jagić, részint Ringheim beosztását követem. Nem tartottam célszerűnek átvenni Miklosich fejezetbeosztását, aki túlságosan hosszú részekre bontotta a bolgár szöveget s ezért kiadása nehezen áttekinthető. Az egyes fejezetek végén jelzem a különböző kiadások lapszámait. A tulajdonneveket latinos alakjukban írom, de ahol összefüggésük az ókori nevekkal nem világos, megtartottam a szláv szövegekben hagyományozott alakot.

5. 1. *Trója alapítása.* — Volt egy igen gazdag phryg király, aki egyszer vadászat közben egy szép szigetre jutott. A szigetet egyik oldalról egy nagy tenger, másik oldalról a Xanthus folyó, harmadik oldalról egy erdő, negyedik oldalról a Hellespontus, ötödik oldalról Ida völgye határolta. A sziget nagyon megtetszett a királynak, várost alapított rajta és elnevezte Phrygiának. Azután e királynak fia született, Ilus király, aki még nagyobb művet alkotott és többet épített, mint atyja és elnevezte Ilionnak. Azután Ilusnak fia született, a nagy Laomedon, aki szintén hatalmas művet alkotott és elnevezte Laomedoniának. Aztán Laomedonnak fia született, Assaracus király, aki szintén nagyobb építtetett, mint atyja és elnevezte Assaraciának. Azután Assaracusnak fia született, Dardanus király, ez megint túltett apján s az általa építtetett várost Dardániának nevezte. E Dardanusnak volt a fia Troilus, aki valamennyinél nagyobb művet alkotott és a maga nevével Trójának nevezte. — (Gč 180—181, Gk 121—122, S 35, az *eleje csonka*, Bm 156—158, Bb 46—47.)

2. *Hecuba álma, Paris születése.* — Troilus királynak fia született, Priamus király, akinek felesége Hecuba asszony volt. Hecuba terhes állapotban álmot

látott. Álmában úgy érezte, hogy fáklját szült, amely felszállt az égre (S: és beleütközött az aerba), majd lehullott a tengerbe. A belőle (B: a tengerből) szétrepülő szikrák Trójára hullottak, amely fundamentomáig leégett. Amikor Hecuba felébredt, elmondta álmát férjének, aki azonnal megparancsolta a trójai mestereknek, jósoknak, főuraknak és alacsonyabb rangú embereknek, hogy fejtsék meg az álmot. A mesterek ezt jósolták: ha a királyi párnak fia születik, miatta Trója a fundamentomáig elpusztul és kő kövön nem marad belőle. Priamus erre megparancsolta feleségének, hogy ha fia születik, öltesse meg. Hecuba készségesen megfogadta, hogy teljesíti férje parancsát. De amikor a gyermek megszületett, olyan szép volt, hogy az anya szíve megesett rajta, betakarta bársonyba, sok aranyat rakott melléje és meghagyta egy ifjúnak, hogy Trójától távol tegye ki az útszélre. És így is történt. — (Gč 181—182, Gk 122, S 35—36, Bm 158, Bb 47—48.)

3. *Paris ifjúsága.* — A kített gyermeket megtalálta egy pásztor, akinek a felesége éppen azon az éjszakán gyermeket szült. Hazavitte [a lelenet] és meghagyta feleségének, hogy nevelje úgy, mint a saját gyermekét. A Paris nevet adta neki, mert a gyermek úgy növekedett, hogy a nyaka ívben domborodott, mint a [nemes] paripának, a másik fiú pedig rendesen nőtt, mint a többi gyermek. Amikor a két gyermek hétéves lett, együtt jártak apjukkal a mezőre és a nyáj körül játszadoztak (Cč, Gk: jártak). Paris összevesztett két tinót és amelyik győzött, annak virágkoszorút tett a szarvára, a legyőzöttnek szalmakoszorút. Paris csinált egy kis kucsmát, a másik fiú pedig pásztorbotot. Amikor Paris felserdült, arrafelé járt, ahol vitézekről hallott. Szerencsét próbált és minden játékban és viadalban győzött. Egy alkalommal egy scytha [?] vitéz jött oda, akivel szintén megütközött és akit Priamus király színe előtt szúrt keresztül. — (Gč 182—183, Gk 122—123, S 37, Bm 158, Bb 48.)

4. *Phoebus és Neptunus felépítik Tróját.* — Priamus király ezután gyűlést hívott össze és így szólt az egész gyűlés előtt: „Aki közületek segíteni akar Priamus királynak Trója építésében, segítsen, adok neki három völgy [?] aranyat.“ Meghallotta ezt két földi ördög, Phoebus és Neptunus és megalkudtak vele. Phoebus hegedűs volt, hegedült, s a kő magától megindult és oda épült, ahová akarta. Neptunus tengeri ördög volt, ő a tengernek parancsolt, és a főeny magától jött a tengerből és oda épült, ahová akarta. Amikor befejezték a művet, Priamus királyhoz mentek és követelték a kialakított bért, ő azonban csak [egyik üres] markát majd két összefogott [üres] markát mutatta nekik: „E völgyek [?] közül választhattok.“ Ők pedig rájöttek, hogy becsapta őket, nagyon megharagudtak és Jupiter isten elé idézték, de perrel sem értek célt. Erre elmentek a prófétanókhöz, hogy jövendöljenek rosszat Trójáról. És azt jövendölték Trójáról, hogy rövidesen, még Priamus király idejében le fogják rombolni — (Gč 183, Gk 123, S 38, Bm 162, Bb 50—51. *A szerb kézirat e helyen csonka, a bolgár változat e részletet Peleus és Thetis lakodalma után beszéli el.*)

5. *Peleus és Thetis lakodalma. Paris ítélete.* — Amikor Peleus király Thetis asszonyt feleségül vette, a lakodalomba meghívott minden prófétanót, kivéve egyet, Discordiát, aki a vizsály asszonya volt s amerre járt, csak vérontást okozott. A mellőzésen felháborodva, Discordia azon gondolkodott, hogyan szíthatna vizsályt a lakodalmas vendégek között. Csinált egy aranyalmát és ezt írta rá: „Adassék ez aranyalma Trójában a legszebb asszonynak (S: prófétanónek)“ és elhelyezte Peleus kertjében (S még: a kút mellett).

A három prófétanó kiment a kertbe (S még: a kút mellé) hűselni, megtalálták az almát, elolvasták az írást, összevesztek rajta és Jupiter elé mentek ítéletért. S eléje járulva így szóltak: „Urunk ezt az aranyalmát találtuk, azt mondja rajta az írás, aki közületek a legszebb, azé legyen az alma. Most aztán ítélj és mondd meg, melyikünk a legszebb és add neki az almát.“ Jupiter isten azonban nem akarván ítélni, így szólt: „Én nem ítélek köztetek, mert Juno a feleségem, Pallas a menyem, Venus pedig a húgom. Menjetekek Paris pásztorfiú elé, ő ítéljen köztetek. Ők pedig elmenvén, Paris pásztorfiú elé járultak és így szóltak: „Találtuk ezt az almát, az írás azt mondja, hogy aki közületek a legszebb, annak adjátok az almát.“ Parisnak nem volt kedvére az ítékezés, s így szólt: „Levetkőzve meztelenen gyertek elé. (S: Ők teljesítették Paris pásztorfiú parancsát és így szóltak: „Menjünk, vessük le a ruhánkat, hogy megtegyük a kedvét!“) Ingeben jöttek eléje. (S: Majd így szóltak: „Ime itt vagyunk, urunk. Megtettük, amit mondtál, levetkőztünk, ítélj közöttünk.“) Juno asszony így szólt: „Paris, mondj engem a legszebbnek, hatalmam van a gazdagságon, megteszem neked, hogy nem lesz nálad gazdagabb ember.“ Pallas pedig így szólt: „Paris, mondj engem a legszebbnek, hatalmam van a vitézségen, megteszem neked, hogy senki sem lesz jobb vitéz nálad.“ Venus asszony pedig ezt mondta: „Paris pásztorfiú, ítélj és mondj engem a legszebbnek, hatalmam van a szerelem fölött, szép asszonyt adok neked, egy császárnét, aki a legszebb asszony egész Görögországban. Neked adom Menelaus császár feleségét. S máától kezdve új néven nevezlek, legyen a neved Paris Alexander, Priamus király fia, (S: minthogy az is vagy). Eddig téged Paris pásztorfiúnak hívtak.“ Amikor Paris ezt meghallotta, részrehajló lett ítéletében és Venus asszonynak adta az almát. — (Gč 183—184, Gk 123—124, S 38—40, Bm 158—162, Bb 48—50. *A ča-horvát szöveg e fejezet közepén megszakad. A bolgár változat szerint Paris is részt vesz Peleus lakodalmán mint hivatalos vendég, a lakodalom leírása itt kissé részletesebb, mint a többi szövegben.*)

6. *Paris és Oenona.* — Paris nagyon megörült annak, amit Venustól hallott, búcsút vett a pásztortól és elindult Trójába (S még: apjához, Priamus királyhoz). A Xanthus folyóhoz érve találkozott Oenona asszonnyal és megismerte vele a (S: az első) szerelmet. Oenona asszony így szólt: „Oh Paris Alexander, most szeretsz engem, de aztán (S még: eljön az idő, amikor) el fogsz hagyni engem.“ Paris így felelt: „Oh Oenona asszony, nem foglak elhagyni, ha egyszer elhagylak, a Xanthus folyó visszafelé fog folyni. És Oenona odaadta neki [szüzessége] koronáját. — (Gk 124, S 41, Bm 162, Bb 50.)

7. *Paris bevonul Trójába.* — Amikor Paris Trójához ért, kijött eléje atyja, Priamus király és látván a (S: szépségét és) jószágát (S: nagyon megörült neki), kézen fogta és bevezette Trójába. Paris néhány napot Trójában időzött, majd hajókat kezdett készíteni, mert Görögországba akart indulni, hogy Menelaus királynak (S: császárnak) szolgáljon. — (Gk 124, S 41, Bm 162, Bb 50.)

8. *Cassandra.* — Amikor Paris húga, Cassandra asszony egyszer a Simois folyó mellett járt, hozzá jött Phoebus (Gk és B *tévesen*: Jupiter) isten és így szólt: „Oh Cassandra asszony, gyere hozzám, tedd meg az én kívánságomat s én megteszem neked, hogy előre meglátod mindazt, ami történni fog, és felfedem előtted Trója titkát. De ha visszatérsz Trójába, el ne dicsekedjél azzal, hogy Phoebus istennel voltál szerelemben, mert ha eldicsekszel vele, az adományomat ugyan nem tudom elvenni tőled és nem is fogom, de megteszem, hogy nem hisznek neked.“ És Cassandra megtette Phoebus kíván-

ságát, majd visszatérve Trójába dicsekedni kezdett, hogy Phoebus istennel volt szerelemben. Aztán jövendőlni kezdett: „Oh uram, Priamus király, ne engedd, hogy Paris Alexander Görögországba menjen Menelaus császárhoz szolgálni, mert onnan magával hozza Helena asszonyt, Menelaus császár feleségét, aki miatt Tróját a fundamentomáig feldőlják.“ De nem hittek neki. — (Gk 124, S 41—42, Bm 162—164, Bb 51.)

9. *Paris Menelaus udvarában. Helena elrablása.* — Priamus király tehát elengedte Paris Alexandert. A hajó elindult a tengeren és kikötött Menelaus udvaránál. Amint a császár meglátta Parist, eléje ment és így szólt hozzá: „Ki vagy te?, (S még: „és honnan jössz én hová mégy?,,) És Paris Alexander ezt felelte: „(S: Oh Menelaus császár,) én Paris Alexander vagyok, Priamus király fia; (S: És mondá neki Menelaus császár: „És miért jöttél hozzánk.“ Paris Alexander így felelt: „Oh császár úr,) azért jöttem hozzád, hogy neked szolgáljak, de nem aranyért, sem kincserért, hanem hogy lássam, milyen az udvariság és a becsület a te udvarodban.“ (S: „szeretném ugyanis meghonosítani a trójai palotában, mert, császár uram, nem kívánok sem ezüstöt, sem aranyat sem egyéb vagyont, mert nálunk, császár uram, az egyetlen Trója várában olyan sok az arany és ezüst, mint egész Görögországban.“ Ezt hallván) Menelaus kézen fogta őt és bevezette palotájába a feleségéhez (S még: Helena császárnéhez és leültette közös asztalhoz maga és a császárné mellé). És együtt ettek az asztalnál (S még: és egy kupából ittak Helena császárnéval. És amikor az abroszt elvették), Paris kiöntötte a vörösbort az abroszra és azzal írt az abroszon (S: az asztalon Helena császárné előtt) ilyenformán: „Helena császárné asszony, szeress engem, én szeretlek téged.“ Helena császárné ismerte a betűket, Menelaus pedig nem.

Egyik nap aztán Helena császárné magához hívatta Paris Alexandert és így szólt hozzá: „Oh Paris Alexander, hagyj fel a te erőszakosságoddal, mert ha a férjem, Menelaus császár ezt megtudja, lelkedet elválasztja testedtől s becsstelen és méltatlan halállal fog téged megölni.“ Paris ezt felelte: „Császárné asszony, az én szolgálatomnak nincs egyéb oka, mint amit írtam. Nem azért jöttem, hogy kincsekért szolgáljak, mert egyedül a trójai palotában több aranyom van, mint egész Görögországban. És ha látnád, asszonyom, a trójai vitézeket, nem mondanád, hogy vitézek, hanem azt mondanád, hogy fejedelmek. És ezért, asszonyom, kész vagyok inkább szenvedni és hosszú ideig kínlódni ilyen szépség kedvéért, mint hirtelen halállal meghalni.“ Helena császárné így felelt: „Oh Paris Alexander, nem rovom fel bűnödül, [hogy így beszélsz,] mert ha bármely vitéz látott volna ilyen szépséget, méltó lenne, hogy így beszéljen.“

Közben levél érkezett Menelaus császárhoz (S: a határvidékről, s a levélben ez állt): „Elpártolt tőled az egész Pagasae és Acháiország.“ (S: Ennek hallatára) Menelaus azonnal megparancsolta, hogy gyülekezzen a sereg és induljon Pagasaebe. Amikor Paris meghallotta, hogy Menelaus hadba indul, betegnek tette magát. Amikor Menelaus üzent neki, hogy induljon vele hadba, Paris ezt felelte: „Beteg vagyok uram; ha a magasságos istenek kegyesek lesznek irántam és tehetem, utánad megyek“. És Menelaus az összes görög urakkal együtt hadra kelt. Harmadnap aztán Helena császárné táncolni ment a palacstrára. A tenger partján ugyanis téres palacsstra volt, ahol a görög asszonyok táncolni szoktak. Amint Paris ezt meglátta, így szólt vitézeihez: „Hozzátok közelebb a hajómat és amikor közel lesz, adjatok jelt nekem.“ És (S: így tettek Alexander vitézei, s amikor a hajó közel volt,) egyik vitéze felemelte (S:

Alexander) aranyos sisakját. Amikor Paris Alexander ezt (S: a jelét) meglátta, odaszaladt és elragadta Helena császárnét a táncból a hajóra, kifutott vele a tengerre és kikötött Trója alatt. Ott kiment eléje atyja, Priamus király (B: és Hecuba asszony, S: Thetis asszony), testvérei közül azonban egy sem ment ki eléje, mert tudták, hogy mennyi vért fognak ontani Helena császárné miatt. — (Gk 124—125, S 42—45, Bm 164—166, Bb 52—53.)

9. *A görögök Trója ellen készülődnek.* — A futár ekkor levelet vitt Menelaus után Pagasaeba (S: és a levélben ezt írták): „Paris Alexander elragadta Helena császárnét, itt a levél.“ Menelaus (S: császár elolvasta a levelet, nagyon megharagudott,) visszatért Pagasaeból és megparancsolta, hogy egész Görögországban (S még: valamennyi tartományban és városban erős) sereg gyülekezék Trója ellen. És erős sereg gyűlt össze. Elsőnek Telamon fia, Ajax érkezett 30 hajóval. Összesen nyolcszáz hajó volt. — (Gk 126, S 45, Bm 166—168, Bb 54.)

10. *Ulixes örültséget színlel.* — Volt akkoriban Görögországban egy böles úr, névszerint Ulixes, Laertes fia (S még: ithakai úr). Amikor ez meghallotta, hogy a két császár, Menelaus és Agamemnon Trója alá megy, örültnek tette magát, homokot szántott és sót vetett. Ezt azért tette, hogy ne kelljen Trója ellen vonulnia (S: hogy ne kelljen a trójai vérontásban részt vennie). Ezt meghallotta Palamedes (S még: Nauplius fia) és így szólt a császárokhoz: „Bizony okos ember Ulixes. Ezzel (S még: a ravaszsággal) kivonja magát, hogy ne kelljen velünk együtt részt vennie a trójai vérontásban. De van neki egy hétéves fia, ezt fogjátok és vessétek az eke elé.“ (S: „Ha valóban örült, akkor keresztülszántja a gyereket, ha nem örült, majd megállítja az ökröket.“) Elküldte tehát a két császár Telamon fiát, Ajaxot, aki fogta Ulixes fiát és az eke elé tette. Ulixes pedig megállította az ökröket. Erre Ajax megragadta őt és a két császár elé vitte. (S: A császárok pedig így szóltak hozzá: „Oh böles Ulixes, így gyaláztad-e meg vitézségedet hazug őrjöngéssel, hogy ne kelljen velünk együtt a trójai vérontásban részt vened?“ Ulixes pedig így felelt a császároknak: „Ha menni kell, hát én megyek.“ B szerint a teleplezett Ulixes így szól a császárokhöz: „Inkább szeretnék négy évig egy veszett ebbel a nagyvilágban szaladgálni, mint azt a trójai vért látni, amennyit Helena császárné miatt kiontanak.“ *Ugyancsak B már itt céloz Achilles történetére is:* Valamennyi görögnél bátrabb volt Achilles, Peleus fia. Ez női ruhába öltözött és az asszonyokkal járta a városokat, hogy így rejtőzzék és ne kelljen részt vennie a trójai vérontásban, mert tudta, hogy mennyi vér folyik majd Helena császárnéért.) — (Gk 126, S 45—46, Bm 168, Bb 54.)

11. *Agamemnon vitézei megölik Pallas ünőjét.* — Elindultak tehát a [görög] gályák a tengeren és eljutottak Aulis szigetéhez. Itt volt Pallas asszonynak (S még: a tengeri tündérnek, aki meg szokta parancsolni a tenger hullámainak, hogy támadjanak fel,) egy szarvasünője. Ezt az ünőt Agamemnon vitézei elejtették, mert nem tudták [,hogy kié]. Amikor Pallas asszony, a tengeri tündér ezt meghallotta, igen megharagudott és hullámokat bocsátott a tengerre, hogy néhány napig nem szüntenek meg. A hajók pedig álltak és semerre sem tudtak indulni. A két császár (S csak: Agamemnon) erre magához hívatta Calchas papot és így szólt hozzá: „Miért haragudtak meg ránk isteneink, hogy ezek a hullámok nem akarnak csillapodni? Mondd meg nekünk, mert elveszünk ezen a szigeten.“ És Calchas pap így felelt: „(S: Oh Agamemnon császár,) megölték a vitézeid Pallas asszony ünőjét, ezért megharagudott és semmiféle imádsággal nem tudom megkérlelni, amíg ide nem hozzák leányodat

és meg nem öljük az ünőért (S még: és áldozatul nem mutatjuk be neki).“ Ennek hallatára Agamemnon császár nagyon megharagudott, és egyetlen vitéz sem mert neki egy szót sem említeni. — (Gk 126, S 46—47, Bm 168, Bb 54—55.)

12. *Agamemnon leányának feláldozása.* — Ulixes, Laertes fia, a böles ithakai úr, Agamemnon császár elé járult és így szólt: „Agamemnon, hagyd a haragodat és mérgeidet! (S még: Hozasd ide a lányodat!)” Vagy talán azt akarod, hogy meghaljatok, te és a testvéred is, akinek azt ígérted, hogy megtalálja becsületét és megszabadul a szégyentől. Ha nem hozod ide a lányodat és nem öljük meg őt az ünőért, akkor magadra, testvéredre és sok görög úrra halált hozol, sok görög asszonyra pedig özvegyiséget.“ A császár (S: elcsodálkozott és) engedett Ulixes szavainak és visszaküldte őt Görögországba (S még: Clitemnestra császárnéhez, hogy hozza el a szépséges ábrázatú Cvetnažia asszonyt. Ulixes pedig elment Clitemnestra császárnéhez és így szólt hozzá): „Clitemnestra császárné asszony, Agamemnon császár küldött engem, add ide nekem a lányodat, a szépséges ábrázatú Cvetnaziát.“ A császárné így felelt: „Vajjon mi értelme van, hogy a lányomat Trója alá küldjem?“ Ulixes így felelt: „Császárné asszony, kibékültünk, (S még: a trójaiak és Priamus király harc nélkül visszaadták Helena császárnét,) és most a te lányodat Priamus fiához, Phebushoz akarjuk adni feleségül.“ A császárné nagyon megörült, odaadta a lányát (S: Ulixesnek, hogy vigye Trója alá,) és Ulixes elvitte őt a szigetre Agamemnon császárhoz. Samely napon meg akarták ölni, éjtszaka Agamemnon császárnak álmában megjelent Pallas asszony és így szólt: „Ne öljétek meg őt, hanem hagyjátok életben e szigeten, kegyes leszek hozzá és hajlékot építek neki (S még: méltóságának megfelelően fogom őt megőrizni). Megitatták a lányt (B: borral) és ott hagyták alva, a hajók pedig elindultak és kikötöttek a sigeumi partoknál. A hajókat itt hagyták, maguk pedig Trója alá vonultak a vár vívására. — (Gk 126—127, S 47—48, Bm 168—170, Bb 55—56.)

13. *Az első harcok. Menelaus visszaköveteli Helenát.* — És kijött Trójából Priamus fia, Troilus, a görög seregből pedig Thersites vitéz és megütköztek lándzsával. Aztán Troilus visszament Trójába és vele együtt Menelaus és a böles Ulixes, Laertes fia és mentek kérni, hogy adják vissza harc nélkül Helena császárnét, hogy a Trója alatt levő sok úr el ne vesszen. Priamus vissza akarta adni, de amikor Paris Alexander ezt meghallotta, felugrott, vele együtt Anchises, Antenor és Aeneas s ott helyben meg akarták őket [= a követeket] ölni, ha Priamus meg nem mentette volna őket. Amikor visszatértek a görög táborba, mindenkinek elmondták, hogyan akarták őket Trójában megölni. — (Gk 127, Bm 170—172, Bb 56—57. *A szerb változat ezt az epizódot nem ismeri. A bolgár változatban ez az epizód még két betoldott jelenetet is tartalmaz, amelyekben Oenona heves szemrehányásokat tesz Parisnak és Helenának.*)

14. *Jóslat arról, hogy mi minden kell Trója bevételéhez.* — (S: Azután kijött Hector király, aki harcban hatalmas volt és nagy öldöklést tett a görög seregben.) Majd Menelaus és Agamemnon magukhoz hívták Calchas papot és így szóltak hozzá: „Mondd meg nekünk, milyen cselfogások kellenek Trója megvívásához?“ Calchas pedig így felelt: „Először is meg kell találni Achillest, Peleus fiát, Rhesus király négy fehér lovát, amelyek Simois folyójából ihatnának s amelyek gyorsak, mint a szél, majd (S: Minervát,) Pallas asszony szobrát, a nagy Laomedon hamvait és Helenust, Priamus fiát. Amíg pedig Trójában Dolon őr a magas tornyon áll és amíg Trójában a kapú fölött van a kő, amelyre az van írva, hogy Trója vele áll [vagy bukik] s amíg el nem jön Philo-

ctetes, Poetas fia a nyilával, addig — ezt mondták a prófétanók — Tróját nem tudjátok bevenni.“ — (Gk 127, S 49, Bm 172, Bb 57.)

15. *Ulixes teljesíti a jóslat feltételeit.* — Hallotta ezt Ulixes, a böles ithakai fejedelem és az első éjtszakán fejét kockára tette. Elment Trója alá, szíjhágsót vetett a magas toronyra, bemászott Trójába, ellopta Helenust, (S még: Priamus fiát és Minervát,) Pallas asszony szobrát s a nagy Laomedon hamvát. Kereste Dolon őrt s megtalálta, amint őrségén állt, megragadta, kitudakolta tőle Trója egész titkát és ott helyben megölte. Azután Rhesus király ellen ment s megölte őt és kíséretét. És azon az éjtszakán megölte Dolon őrt, Sarpedont és több más *(névszerint felsorolt)* vitézt, fogta Rhesus király négy lovát és nagy tisztességgel bevonult a görög táborba (S még: és odaajándékozta őket a két császárnak, akik ennek nagyon megörültek). — (Gk 127, S 50, Bm 172, Bb 57—58.)

16. *Ulixes leleplezi a lányruhában nevelt Achillest.* — A két császár aztán elküldötte Ajaxot, Telamon fiát, hogy keresse meg Achillest. Ajax kereste őt, de nem tudta megtalálni. Eljutott Colchis szigetére, ahol Oeta király három lánya volt, és közöttük negyedikként Achilles lányruhában. Ajax nem ismerte meg őt és visszatért a görög táborba. Erre a két császár magához hívatta Ulixest és elküldte, hogy keresse meg Achillest. Ulixes pedig megrakta hajóit szép ruhákkal és gyönggyel, magához vett egy fehér lovat, rajta fényes fegyvert, pajzsot és kardot. És elment Oeta királyhoz (S még: a Colchis nevű szigetre. A király nagy tisztességgel fogadta) és vele ebédelt egy asztalnál, mert közeli rokonok voltak. Ebéd után Ulixes így szólt a királyhoz: (Tudod-e miért jöttem hozzád?“ A király így válaszolt: „Hogy megtudjam, mondd meg!“ Ulixes így szólt: „Ajándékokat hoztam (S: a két császártól) leányaidnak, az én húgaimnak. Mondd nekik, hogy jöjjenek ide, hogy átadhassam az ajándékokat.“ És Ulixes megparancsolta a vitézeinek: „Hozzátok közelebb a hajót, hozzátok ki a ruhát és a gyöngyöt és vezessétek ki a lovat.“ A király pedig odavezette leányait és Achillest lányruhában. (S: Ulixes így szólt a lányokhoz: „Ezeket az ajándékokat a két császár adta nektek. Fogjátok, kihez mi illik.“) A lányok fogták a ruhákat, gyöngyöt (S még: és az öveket). Achilles pedig úgy nézte a paripát, mint sólyom a madarat és nem tudta titkolni vitézségét, hanem odalépett a paripához, rátette kezét és így szólt: „Hej, ez a paripa jó vitéz alá való, ez a fegyver széles vállára, a pajzs pedig hatalmas izmára illik.“ Amint ezt Ulixes meglátta, odaszaladt, rátette a kezét és így szólt: „Oh isteni leány, ne tettesd magadat, Trója vár téged, siess a lerombolására.“ (B: Így szedte rá Ulixes Achillest s így vitte Trója alá.) — (Gk 128, S 49—50 és 50—51, Bm 172—174, Bb 58)

17. *Achilles útja Trójáig.* — Achilles (S: amint ezt meghallotta,) levette a lányruhát, felöltötte a fegyvereket és Ulixes elvezette őt a lándzsás Telephus ellen, aki a legerősebb lándzsás volt valamennyi trójai tartományban. Amint Telephus meglátta Achillest, kirohant rá (S még: a várból lándzsával és megütközött vele), Achilles pedig átszúrta Telephust (S még: levette a lováról) és nagy dicsőséggel bevette (S: bevették) Telephus várát. (S: Innen Cilla város ellen mentek, amelyet nagy dicsőséggel elfoglaltak és megölték Cilus (!) vitézt. Innen Theba városa ellen mentek, ezt is elfoglalták és megölték Thebus (!) vitézt nagy dicsőséggel.) Innen Lyrnessus szigetére mentek, bevették Lesbos (!) vitéz várát és megölték őt négy fiával együtt. Achilles magához vette Briseida (= Briseis) asszonyt, Lesbos (!) leányát és elvitte Trója alá ágyasársnak. És bevettek hat várat Trója felé vezető útjukban. (B: Megérkeztek

a görög táborba nagy becsülettel és megörvendett a két császár a főurakkal együtt.) — (Gk 128, S 52, Bm 174, Bb 59.)

18. *Ulixes buzdítja az ostromló görögöket.* — Amikor megérkeztek Trójához, a kapuk még nem voltak nyitva a harca. Ulixes ekkor este felé őrségekkel erősítette meg a sáncokat és körben lovagolva így beszélt a vitézekhez: „Fegyverkezzetek.“ És kérte őket: „Oh görög urak, (S: görög vitézek és pelazg urak,) tűrjétek vidám szívvel a várívás bajait és ne féljétek Hector erejétől.“ (Gk 128, S 52—53. *A bolgár változat e jelenetet nem ismeri.*)

19. *Agamemnon álma. Zavar a görög táborban.* — A hatalmas Jupiter isten Trójában volt és álmában megjelent Agamemnon császárnak és így szólt hozzá: „Mit alszol? Kelj fel és fuss el Trója alól, (S: parancsold meg, hogy készüljenek a görög hajók és térj vissza Görögországba! Ha nem térsz vissza, magtalanul elpusztítlak, mert) nincs kedvemre Trója feldulása.“ Agamemnon (S: felserkent álmából és) hívatta vitézeit (S: és így szólt: „Készítsétek a hajóitokat és térjétek vissza!“ Sok vitéz megijedt, szégyenszemre szerelni kezdte a vitorlákat és futni kezdett. A csapatok megzavarodtak és nem tudták merre menjenek), Agamemnon velük szaladt és a csapatok menekültek Görögországba. Meghallotta ezt Ulixes, odaszaladt a hajókhoz, feltartóztatta őket és így szólt: „Görög urak, miféle örülség (S még: parancsolja nektek) Tróját elhagyni? Miért igyekeztek annyira vissza asszonyaitokhoz (S: házaikhoz) becsület nélkül a tizedik év előtt? (S még: Azt hiszitek, hogy Hector tüze így nem éget meg benneteket?)“ És visszatérítette őket, majd odaszaladt Thersites zászlótartóhoz, (S még: aki nem szívesen fordult meg, rárohant,) fejbe ütötte és visszatérítette azokat, akik félték Hector erejétől. (S még: A görögök visszatértek Trója alá az ostromhoz. És Hector király nagy öldöklést vitt véghez a görög seregben.) — (Gk 128—129, S 53—54. *A bolgár változat e részletet nem ismeri.*)

20. *Harcok Trója alatt.* — A görögök ellen Trójából kitért Troilus, Priamus fia. A harcban Nestort megsebesítették, levetették a lováról és ő hangos szóval hívta társait. A közelben tartózkodott Ulixes, de nem akarta Nestort Troilustól elragadni, erre Palamedes, Tydeus (!) fia ragadta őt el, és visszamentek a görög táborba. Azután Hector jött ki Trójából harcolni és levetette lováról a bölcs Ulixest. Ulixes ott feküdt a lova alatt sápadtan, nagy félelemben. A közelben tartózkodó Ajax odaszaladt, befedte őt pajzsával és megmentette a haláltól. Amikor Ulixes ezt látta, elszaladt és ott hagyta Ajaxot a sereg közepette. — (Gk 129, Bm 170, Bb 56. *A bolgár változat az egész epizódnak csak egy töredékét beszéli el, Nestor neve helyett Tivurcer áll.*)

21. *Paris és Menelaus párviadala.* — Hector azután sok vitézzel és Paris Alexanderrel együtt jött ki Trójából harcolni. Amikor Menelaus király meglátta Alexandert, (S: rátámadt és) levetette a lováról. A közelben volt Venus asszony (S még: a próféta, akinek az almát odaitélte,) és amikor látta, hogy a sárban fekszik, köddel borította be, és így mentette meg a haláltól. Aztán Hector visszatért Trójába Parissal, akit ilyenformán korholt: „Paris Alexander, hol a te vitézséged és erőd, amellyel minden játékban győztél. Most szerelemben heversz a feleségeddel, mi pedig miattad szenvedünk és vérünket ontjuk. Amikor (S: Alexander) Trójába ért, Helena császárné korholta, mondván: „Paris Alexander, hogy mertél kimenni az én első férjem, Menelaus császár ellen? Lám megmondtam neked, hogy ő jó vitéz, te pedig inkább arra vagy jó, hogy táncot járj a trójai asszonyokkal. Ha már bűnre vittél, szeretném, ha becsület maradna rajtad, de láttam, hogy Menelaus császár téged

levetett és szégyenkezve néztem szőke hajadat a trójai porban. Soha többet nem szabad kimenned harcolni!“ — (Gk 129, S 55, Bm 176—178, Bb 60—61.)

22. *Hector és Ajax párviadala.* — Hector király aztán újra kijött Trójából, s vele együtt jött minden oldalról sok erős, büszke vitéz. A görögök nagyon félték. Hector király eleven tüzet hozott magával és Jupiter isten képét, akit arra kért, hogy a görög seregnek vérént onthassa és hajóikat felgyujthassa. Amikor Ajax, Telamon fia ezt meglátta, Hector ellen ment s egy nagy kővel, amelyet tizennégy (B: két) vitéz nem tudott felemelni, úgy lesújtott Hector király nyergére, hogy a ló lerogyott alatta. Hector király (S: a kíséretéhez fordult és) így szólt: „Ez nem görög ütés volt, ez trójai vér ütése.“ (S: És így folytatta: „Ki vagy te, oh vitéz?“ És Ajax így felelt: „Ajax vagyok, Telamon és Hesiona asszony fia.“ Hector király így szólt: „Helyesen mondtam, hogy ez az ütés trójai vértől való. Hesiona asszony az én nővérem.“) Erre Hector fogta aranyos kardját és felövezte Ajax fegyverzetére, Ajax is leoldotta aranyos kardját és felövezte vele Hector királyt, majd így szóltak: „Mindig így övezzük fel magunkat, hogy meg ne öljük egymást, mert rokonok vagyunk.“ Ajax ekkor ezer sebet vitt el a pajzsán, megölte a büszke Sarpedont, megmentett ezer görög hajót az eleven tüzeektől és elűzte az erős csapatokat a görög hajóktól. — (Gk 129—130, S 56, Bm 176, Bb 60. *A szerb változat Hector és Ajax ajándékcserejét részletesebben, bővebb párbeszédben mondja el, lényege azonban ugyanaz. A bolgár változat e részleteket Agamemnon és Achilles viszálya után mondja el.*)

23. *Agamemnon és Achilles viszálya.* — (B: Egyik nap Achilles felfegyverkezett s a saját fegyverzetében és a maga jelvényével vonult ki Hector király ellen. Felálltak egymással szemben, megcsókolták egymást, megfogták egymás kezét, de aznap nem akartak megvívni. A görög vitézek közben pusztították Trója vidékét s elhozták Chryses pap leányát, Chryseida (= Chryseis) asszonyt, aki az egész trójai tartományban legszebb volt. Mivel Agamemnon császár látta, hogy szép és igen gyönyörű, magához vette.) A hatalmas Agamemnon császár tehát erővel elragadta Chryses pap leányát, Chryseida asszonyt. Chryses pedig Phoebus isten fia volt, ezért Phoebus megharagudott, nagy betegséget bocsátott a görög seregbe, és minden nap sok vitéz halt meg. Agamemnon császár erre hívatta Calchas papot és így szólt: „Miért van ez a vész a görög seregben?“ Calchas pap így felelt: „Úram, nem merem neked megmondani.“ Mire Agamemnon így szólt: „Ha meg nem mondd, azonnal halott vagy.“ Calchas erre így szólt: „Elvetted Chryses pap leányát, add vissza őt atyjának, amíg őt vissza nem adod, addig nem szűnik meg ez a vész.“ Erre azonnal visszaadta a leányt atyjának. (S szerint Achilles tárgyal Calchassal, ő veszi el Agamemnontól a leányt és adja vissza atyjának.) Agamemnon erre elment Achilles szállására és elvette tőle ágyastársát. Achilles utána ment, és meg akarta ölni Agamemnont, de mégsem ölte meg, (S: Achilles megharagudott,) a sátrában ült, hegedült és nem akart kimenni harcolni. — (Gk 130, S 54—55. Bm 176, Bb 59—60.)

24. *Hector és Ajax újabb összecsapása.* — Hector király meghallotta, hogy Achilles nem akar kijönni harcolni, bement tehát a görög sereg közé, keresztül-kasul lovagolt a táborban s ahol szép jelvényt látott, kezével elragadta és odaadta vitézeinek. Senki sem mert vele szembeszállni. Látta Ajax, Telamon fia, hogy senki sem mer Hector ellen indulni, s mivel ezt szégyennek tartotta, felfegyverezte magát, fogta lándzsáját, kilovagolt Hector ellen és

keményen vívott vele, de egyik sem tudta a másikat legyőzni. Hector visszavért Trójába, Ajax pedig a görög táborba. — (Csak S 57.)

25. *Achilles haragja.* — Amikor Hector király megtudta, hogy Achilles nem akar harcolni, minden nap kilovagolt és nagy öldöklést vitt végbe a görög seregben. A két császár pedig elküldte (S: Teucert és) Ulixest megkérlelni Achillest, hogy fogja fegyverét és menjen Hector király ellen és szabadítsa meg övét a vérontástól. Achilles azonban semmit sem felelt neki. Erre Briseida asszony így szólt: „Agamemnon császár, én gyorsabban megkérlelem Achillest, mint Ulixes.“ És eléje járulva (S: letérdelt előtte és) így szólt: „Achilles úr, (S: miért haragszol?) fogd a fegyveredet és vonulj ki Hector király ellen, (S: Vagy nem hallod és nem látod, mennyi vért ont Hector király társaid között. Ez a vér isten előtt reád kiált, ha nem bosszulod meg. Haragudhatsz azért, mert elrejtettek engem szemed elől, de kérlek, Achilles úr, végy engem magadhoz. Fogd hát a fegyveredet és vonulj Hector király ellen!) szabadítsd meg testvéreidet!“ Achilles neki sem felelt. Erre jött Patroclus, a tejtestvére és így szólt: „Achilles úr, fogd a fegyveredet, menj ki Hector király ellen és szabadítsd meg testvéreidet! Ha te nem akarsz menni, add ide a fegyveredet, hogy én a te nevedben szálljak szembe Hector királlyal.“ Achilles odaadta neki a fegyverét és a paripáját s így szólt: „Vigyázz, ne menj Hector király ellen, ha ellene mégy, nem fogsz visszatérni.“ — (Gk 130, S 57–58, Bm 178, Bb 61. *A bolgár változat e részletet csak egészen röviden beszéli el.*)

26. *Patroclus halála.* — Patroclus felöltötte a fegyverzetet, felült a lóra és magához vette Achilles jelvényét. Amikor a trójaiak meglátták Achilles jelvényét, futottak, mint juhok a farkas elől, Patroclus pedig nagy öldöklést vitt véghez a trójaiak között. Hector király feléje fordult: (S: azt hitte, hogy Achilles és így szólt hozzá: „Oh Achilles úr,) miért kergeted ezeket az embereket, mint a juhokat? Fordulj felém, én vagyok Hector király, Trója jobbja (S: és nyaka). Ha engem legyőzöl, Trója minden kapuja megnyílik előtted.“ Patroclus úgy gondolta, hogy csorbát ejtene Achilles hírnevén, ha elmenekülne. Megütköztek tehát és Hector király átszúrta őt, majd lovához kötötte és bevontatta Trójába. (S még: Azt gondolta, hogy Achillest ölte meg. Achilles meghalt, hogy Hector megölte az ő tejtestvérét, Patroclust, nagyon bánatos volt és szomorú, mert Hector elvette a fegyverzetét.) — (Gk 130–131, S 58–59, Bm 178, Bb 61. *A bolgár változat szerint először Hector is megfutamodik Patroclus elől, mert Achillesnek gondolja őt, majd úgy véli, hogy nem volna méltatlan dolog, ha ilyen nagy vitéz kezétől esne el, megfordul tehát és az összecsapásban megöli Patroclust.*)

27. *Achilles új fegyvereket kap.* — Amikor Achillesnek tudomására jutott, hogy Hector megölte Patroclust, az ő tejtestvérét, nagyon elszomorodott és komor lett s ezt üzenete Hector királynak: „(S: Oh Hector király most örülsz és) felmagasztaltad magadat, mert azt hitted, hogy engem öltél meg, pedig az én kedves testvéremet, Patroclust ölted meg és róla szedted le az én fegyverzetemet, (S: de tudd meg, hogy) ezt megfizeted (S: megsíratod). Tudod, ha két gyermek egy emlőt szívott, azok egymás testvérei lettek és egyik sajnálja a másikat.“ Achilles azután üzent anyjának, Thetisnek: „(S: Oh Thetis) asszony, adjál nekem olyan fegyvert, amilyent először adtál, mert Hector megölte az én kedves testvéremet, Patroclust. Ha nem adsz, te leszel halálom oka, mert akármilyen fegyvert találok, azzal megyek Hector ellen.“ Az anyja (S: nagyon aggódott és) elment egy hegybe Vulcanus kovácsához, akinél háromszáz apró ördög volt, akik őt kovácsolni tanították, (S: és Thetis asszony

ígért neki sok aranyat (S: hogy csináljon Achillesnek olyan fegyverzetet, amelyet korábban csinált). És hamar megcsinálta a fegyverzetet, amelyet Thetis elküldött Achillesnek a táborba. — (Gk 131, S 59, Bm 178, Bb 61.)

28. *Hector és Achilles vetélkedése.* — Amikor Hector király ezt meghallotta, ezt üzent Achillesnek: „Óvakodjál tőlem, amennyire csak tudsz, mert ha bárhol megtalálalak, tudod, hogy mit fogok tenni veled.“ Ezt meghallották a császárok és tizenkét vitézt állítottak Achilles őrizetére. Hector király pedig kijött [Trójából] és nagy öldöklést vitt végbe a görög seregben. Fegyverben találta Achillest s megragadva őt, páncélja láncainál fogva kivonszolta a táborból s vele együtt az őt őrző tizenkét vitézt. Egy kezével nagyobb erőt fejtett ki, mint a tizenkét vitész, akik Achillest húzták. De [végül mégis] elvették tőle és Hector visszatért Trójába. Ezután a görögök és a trójaiak összejöttek, Achilles és Hector a két sereg között állt és szidalmazta egymást. Achilles így szólt: „Oh Hector király, tartsd távol tőlem a te fennhéjázásodat.“ Achilles sisakban volt és még ezt mondta: „Oh Hector király, ez a tizenkettedik sisak a fejemen, a többit mind a te kardod verte össze, s a fegyverkovács igen gyakran foltozza a vértemet, amelyet a te kardod szaggatott meg, de mondom neked, király, hagyj békén engem a te bátorsággoddal, mert [ismerjük] a te szép vitézségedet, a te bátor lovaglásodat és szép tudományodat. Ahány görögöt akarsz, annyit öklelsz fel egy nap. De most azt mondom: az én két kezem hozza a halált és az én Orion kardom trójai vére szomjazik.“ Achilles gőgösen beszélt, Hector azonban csendesen válaszolva így szólt: „Oh Achilles úr, hallom én, hogy mit mondanak az emberek és a próféták és ti is azt mondjátok, hogy én a te jobbod által fogok elveszni. De tedd meg ezt inkább ma, itasd meg kardodat az én véremből és ne okoz bosszúságot az isteneknek és a prófétáknak.“ Ekkor meg akartak ütközni, de nem engedték őket, hanem másnapra tűzték ki a bajvívást. — (Csak S 59—61.)

29. *Andromacha álma, Hector halála.* — Azon az éjtszakán (B: amikor az új fegyverzet megérkezett,) Hector felesége, Andropia asszony (S: rémes) álmot látott, (S: erre éjfélkor felkelvén, Priamus hálószobája elé ment és felsóhajtott. Meghallotta ezt Priamus király: „Kitől jött ez az asszonyi sóhajlás az én hálószobám előtt?“ Andropia asszony így felelt: „Uram, ime a száj, amely ez álomig neked semmit sem felelt.“ Priamus király megismerte, odaugrott és így szólt: „Mi az Andropia?“ Ő így felelt: „Uram király, álmot láttam az éjtszaka. Ha fiadat harcba küldöd, hiába fogod visszavárni.,, A király így szólt: „Andropia asszony, térj vissza szállásodra, majd holnap beszélünk erről.“ Erre elmondta az álmát: „Oh király, láttam álmomban,) hogy Trójából kijött egy medve, a görög táborból pedig egy disznó és a disznó levágta a medvét (S: és körülhurcolta az egész görög táborban.“ A király pedig szólt: „Ne félj, Andropia asszony, térj vissza a szállásodra!“ És elvezette őt. Másnap hajnalban megszólaltatták a harangokat, Hector király fegyverkezésre harangoztatott, s maga is fegyverkezni kezdett. Egy úrfi, Pariz Tortrištarié, így szólt a királyhoz: „Gondolj rám, ha győzol a harcban, add nekem Diomedes sisakját és jelvényét! Én veled akarok menni.“ Hector így felelt: „Gondolok rád. Neked fogom adni.“).

Amikor Hector indulni készült, az asszonyok ruháikat a lova elé terítették. A felesége pedig fekete ruhát öltött, (S még: fogta Hector fiát és a kebléhez ölelte,) Hector így szólt hozzá: „(S: Oh asszony, miért teszed ezt és) miért öltöttél szerzetesi (S: fekete) ruhát?“ Ő pedig így szólt: „Ha harcba mégy, nem fogsz engem másban látni.“ (S: „Oh Hector király, ha ma el nem állsz a

harctól, soha sem fogok többé ragyogó ruhába öltözni. Hadd öltsek fekete ruhát már a te életedben.“ Hector pedig sehogy sem akart elállni a harctól.) Ekkor gyöngyös ruháját terítette Hector lova elé, hogy ne menjen a harcba. (S: A trójai asszonyok ekkor bársony ruhájukat szórták Hector lova elé, sírtak és így beszéltek: „Ez az utolsó jel Hector lovának.“) Hector azonban megfordult a ruhán és elment a csatába. Nagy öldöklést vitt véghez a görög seregben, saját kezével mintegy 700 halottat ejtett és megölt hat görög urat. Levetette lováról Diomedest, Tydeus fiát, látta rajta a fényes, arannyal ékesített fegyvert, (S: a sisakot, mely színarannyal és sok gyönggyel volt díszítve,) lehajolt, hogy levonja róla (S: mert Parisz Torrištariének akarta adni, akinek megígérte). Meglátta ezt Achilles, a közelébe ment, átszúrta Hector királyt, a lova farkához köttette, bevonatta a görög táborba és letette sátorának szárnyához (S *még*: úgy fegyveresen. Estére aztán ezt üzenté az egész görög seregnek: „Oh görög urak és ithakai vitézek, tíz évig búslakodtatok, mert nem vetettétek le fegyvereteket Hector király miatt, most ott fekszik sátram szélénél. Pihenjetek meg és vessétek le fegyvereiteket!“ A görögök levetették fegyvereiket és megpihentek.) — (Gk 131, S 61—63, Bm 178—180, Bb 61—62. *A bolgár változat szerint Hector a húgait, Cassandra és Polyxena is vissza akarják tartani a harctól.*)

30. *Achilles kiadja Hector holttestét.* — Priamus estére ezt megtudta elment a görög táborba, kereste Achilles sátorát és megtalálta. Az örök elaludtak és megpillantotta a halott Hectort. (S: Megfordítván a halott Hectort ott hagyta.) Odament Achilles ágyához és rázni kezdte őt: „Achilles úr!“ Achilles megszólalt: „Ki vagy te?“ Ő pedig felelt: „Én Priamus vagyok, Hector apja.“ Erre Achilles így szólt: „Ha te Priamus vagy, én halott vagyok.“ Priamus újra szólt: „Ne adj isten, Achilles úr, hogy én alvó vitézt öljek meg, (S: Hogyan ölnék meg fekvő vitézt öregségemben, amikor fiatal koromban sem tettem soha.) Azért jöttem, hogy add ki a fiamat váltságdíj fejében. Adok neked érte háromszor akkora oszlop aranyat.“ Achilles pedig így szólt: „Nemcsak hogy kiadom váltságdíj fejében, de add hitedet, s én elviszem a vállamon és átadom Trója kapujánál.“ És Achilles elvitte [Hector] és átadta Priamus királynak. (S *még*: És kijöttek a trójai férfiak és asszonyok, keservesen sírtak és így beszéltek: „Oh Hector király, aki Trójának nagy védelmezője és a görögöknek nagy legyőzője voltál, hogy rászédett téged Achilles, Peleus fia! Oh Hector király, a trójai sereg nagyon meggyengült nélküled, a görögök pedig nagyon nekibátorodtak, mert nincs Hector, aki visszaverte őket!“) — (Gk 131—132, S 63—64, Bm 180, Bb 62—63. *A bolgár változat szerint Priamus koldusruhát ölt s mint vándorhegedűs keresi fel Achilles sátorát, bánatosan hegedül neki és vacsorát kap tőle.*)

31. *Achilles halála.* — Priamus azután üzent Achillesnek: „Achilles úr, vonulj el Trója alól és ne vívass engem többé. Gyere hozzám Phoebus templomába és esküdjél meg nekem erre, én is megesküszöm neked. Neked adom lányomat, Polyxena asszonyt.“ És Achilles elment Trójába. Amikor Paris (B: Helenus) ezt meghallotta, titokban elrejtőzött az oltár mögé. Achilles bement a templomba, letérdelt az oltár előtt, istenhez emelte kezét és így szólt: „Isten, esküszik neked Achilles, hogy nem ostromolja többé Priamus királyt.“ Paris ekkor mérges nyíllal a sarkába lőtt, (B: mert teljes fegyverzetben volt, csak a sarkát nem fedte vas) s a vitézei még oda sem értek, amikor a lélek már eltávozott belőle. Amikor Priamus ezt látta, nagyon elszomorodott, mert [Paris] megszegte a hitét. Leszedte Achillesról a fegyvert és elküldte

a görög táborba a császároknak ezzel az üzenettel: „Itt van nektek a fegyvere, ha akarjátok, a testét is kiadjuk nektek.“

Az egész görög sereg sajnálta Achillest és ezt üzenték Trójába: „Égsétek el a testét és a hamvait öntsétek egy aranykorsóba.“ (S: Elégették a testét, a hamvait aranykorsóba öntötték s az aranykorsó nem is lett egészen tele a hamvaival.) Ezután elküldték a görög táborba. És összegyűlt az egész görög sereg (S: Achilles fegyvereihez és hamvaihoz), sajnálták őt és mondogatták: „Oh Achilles ereje és dicsősége, (S: milyen kis korszóba belefértél,) még nem is lett egészen tele a korszó annak hamvaival, akinek híre elég volt arra, hogy az egész világot betöltse. Oh Peleus atya, akinek nagy becsületet szerzett a fia, most nagy bánatod van miatta. Aki pedig nem látta volna, hogy mekkora ereje volt Achillesnek, a fegyvereiről megtudhatta. E fegyvertől az úrfiak mind elálltak, nem merték kérni, (S: sem Diomedes Tydeus fia, sem Ajax Oileus, sem Atreus király ifjabb fia, sem idősebb fia, Agamemnon császár, aki időben és vitézségben öregebb volt, sem a többi vitéz nem merte a fegyverzetet kérni,) csak ketten álltak fel, hogy perlekedjenek érte: az egyik Ulixes, Laertes fia, a másik Ajax, Telamon fia. — (Gk 132, S 64—66, Bm 180—182, Bb 63—64.)

32. *Ajax és Ulixes vetélkedése Achilles fegyvereiért. Ajax öngyilkossága.* — Amikor Tantalus unokája (S még: Agamemnon császár) meghallotta, hogy ezek ketten perlekedni akarnak, elkergette őket, mert nem akart köztük [egyedül] ítélni. Leültette tehát az (S: argolisi) urakat a tábor közepén s rájuk hagyta az ítéletet. Az urak ültek, az alacsonyabb rangú egyszerű emberek körben álltak. Telamon fia, Ajax pedig felállt, végignézett az argolisi urakon és így szólt: „Oh jaj nekem, mennyi bajom van nekem itt a görög hajók előtt! Ulixes ugyanis szépen tud beszélni a nyelvével, de ha tette kerül a sor, a kezével nem tud küzdeni a görög hajókért, mint én, Telamon fia, Ajax. Görög urak, mondjátok meg igazán, hogy én harminc hajóval jöttem a segítségetekre. Görög urak, nem emlegetem fel a tetteimet, ti láttátok azokat, előttemek hajtottam végre őket. Urak, mondjátok, hogy Ulixes sorolja fel a maga tetteit, amelyekre tanúi vannak. Éjtszaka rászedte Dolon őrt. Görög urak, ítéljetek igaz módon, adjátok nekem ezeket a fegyvereket, emlékeztek arra, hogy én a pajzsomon ezer sebet vittem el. Ha e fegyverek beszélni tudnának, nem én kérném őket, hanem e fegyverek követelnének engemet. Oh görög urak, kérlek benneteket, adjátok nekem ezeket a fegyvereket, én becsülettel tudok járni bennük. Görög urak, én azt mondom, hogy Achilles színarany sisakja nem illik Ulixes kopasz fejére és a lándzsája nem illik a hazug Ulixes izma alá, amely nem szokta meg a bajvívást. Görög urak, amit szóval végeztünk, végezzük el tettel is, vettessétek e fegyvereket a trójai kapu elé, s amelyikünk elhozza őket, legyenek azé.“ Az urak ezt mondták: „Ez helyes volna, mert mi bűn nélkül lennénk.“ Ajax befejezte a beszédét.

Erre Ulixes emelkedett szólásra és csendesen kezdett beszélni. Szemét törölgette, végignézett az urakon, felsóhajtott és így szólt: „Görög urak, ne legyen abból Ajaxnak semmi haszna, hogy engem szidalmazott, sem nekem károm. Mert senkit sem lehet a maga erényétől megfosztani. Ha nem lenne bennem semmi erény, akkor sem lenne kétséges az én fölényem, mert mindketten egyformán nemesek vagyunk. Ha más közöm nincs is Achilleshez, nekem testvérem és a testvérem fegyvereit kérem. Ha pedig Ajax a vitézséget mondja a maga erényének, az én erényem a bölcsesség. Görög urak, az én bölcseségem

többet segített nektek bajaitokban, mint Aiax vitézsége. Görög urak, a bölcsesség annyival nagyobb a vitézségnél, amennyivel a király nagyobb a vitézénél. Hol voltatok ti büszke vitézek, amikor nem mertetek a császárnak egy szót sem szólni, amikor a tengeri tündér haragja ránk szállt és el kellett volna vesznetek a szigeten? Én pedig a császár elé járultam, megszelídítettem őt, elhoztam a leányát, megváltottam lelketeket, hogy feleségeitek ne legyenek özvegyek. Akkor én a bölcseséggemmel segítettem nektek bajotokban. Oh görög urak, elküldtéték Aiaxot, hogy keresse meg Achillest, és nem tudta megtalálni, aztán elmentem én, megrakván hajómat ruhával és fegyverekkel, megtaláltam Achillest és a hatalmas lándzsás Telephus vitéz ellen vezetem, akit megöltünk s akinek várát elfoglaltuk s még más hat várát Trójáig és élve hoztam el őt hozzátok. Görög urak, azt akarom, hogy élve adjátok vissza az én Achilles testvéremet, hogy visszavilhessem oda, ahonnan hoztam.“ Az urak így kezdtek beszélni: „Élve vezette őt hozzánk, most pedig halott. Élve semmikép sem tudjuk visszaadni, a fegyverek viszont megmaradtak, adjuk azokat Ulixesnek.“ Odaadták neki és Ulixes beöltözött Achilles fegyverzetébe. Amint Aiax ezt látta, kivonta kardját és így szólt: „Görög urak, ez az én kardom, amelyet gyakran megmártottam trójai vérben, most a saját véremben fogom megmártani, mert az én erőmet senki sem győztes le, csak a bánat.“ Ráfeküdt kardjára és átszúrta magát. — (Gk 132—134, Bm 182—184, Bb 64—65. *E vetélkedés leírásában térnek el leginkább egymástól az egyes változatok. A szerb szövegben Ulixes beszéde szinte szó szerinti megisméllése mindannak, ami az előbbi fejezetekben Ulixessel kapcsolatban történik. A bolgár szöveg a két hős vetélkedését több kisebb egységből álló párbeszédre tagolja. Aiaxnak minden érvére Ulixes mindig új-új ellenérvvel válaszol.*)

33. *Trója elfoglalása. Helena sorsa.* — Az urak (S: összegyűltek Aiax temete fölött és) kezdtek sajnálni, de Ulixes így szólt: „Görög urak, ne szomorkodjatok, meg fogom csinálni, hogy Tróját emberi vér és szenvedés nélkül foglaljuk el. Csinálók nektek egy lovat fekete üvegből, amelybe belefér háromszáz fegyveres vitéz (S: minden szükséges fegyverzettel). Aztán elküldött Philoctetesért, Poetas fiáért, ő pedig eljött gabilot-nyilával, amellyel egy ütésre három tornyot tudott lerombolni. Megépítette fekete üvegből a lovat, amelybe háromszáz fegyveres vitéz szállt be. Aztán megüzenték Trójába, hogy a görög sereg hazatért. Az üveglovat ott hagyták egyedül a táborhelyen, és elvonultak a sigeumi partok mögé, az őrségnek pedig meghagyták: „Adjatok jelt, ha ezt a lovat bevontatják.“ Amikor a trójaiak odajöttek (S: a táborhelyre), megtalálták az üveglovat és csodálkoztak a görögök ügyességén. A trójai asszonyok pedig kiüzentek: „Hozzátok be Trójába, hogy mi is nézhessük (S: a görög ügyességet). Erre vontatni kezdték (S: Trója felé). Amikor a kapuhoz ért, nem fért be rajta. Erre elkezdték verni a követ, amelyen ez állt írva: „Amíg ez a kő áll, Tróját nem lehet lerombolni.“ Ez a kő kiesett és a lovat bevontatták Trójába. Ekkor (S: az őrség jelentette a táborban: „Bevitették a lovat Trójába.“) a görög sereg azonnal visszatért Trója alá, a trójaiak pedig kivonultak ellenük. Akik a lóban voltak, szétverték maguk körül a lovat és bezárták a város kapuját. A seregek elfoglalták a tornyokat, Philoctetes pedig szórta gabilot-nyilát és egy csapásra három tornyot döntött le. És megcsinálta úgy, hogy visszatérítette a nyilat.

Tróját tehát csellel elfoglalták, Hector fiát, Astyanaxot levetették a magas toronyról, ahol állva atyját szokta nézni, amint a harcba ment. Egyedül Priamus király halt meg tisztességgel, a trójai asszonyokat azonban (S:

bár a templomba menekültek az ikonokhoz,) hajuknál fogva vonszolták (S: ki). Menelaus császár megtalálta Helena császárnét Paris Alexanderrel együtt. Helena felugrott és így szólt: „Császár, fogadj engem újra magadhoz, mert nem én voltam hibás, hanem te voltál hibás, hogy engem Paris Alexander mellett hagytál, aki engem hitszegően elragadott.“ Menelaus császár így felelt: „Asszony, először Theseus császárt ismerted meg, most pedig Paris Alexandert, de hitemet adom, hogy többet nem vetemedsz erre.“ Kívítette őket a görög táborba és mindkettejük fejét levágatta. — (Gk 134, S 71—72, Bm 184—186, Bb 65—66. *A bolgár változat szerint a lónak egyik füle nem fért be a kapun, a trójai asszonyok azonban nem engedték letörni a ló fülét, inkább a kaput romboltatták le.*)

34. *Polydorus és Polyxena halála.* — A trójai asszonyok nézték, miként végeznek Trójával. Priamus király akkor legifjabb fiát, Polydorust nagy kincsel odaadta Polymestor királynak, hogy magva ne szakadjon. Amikor Polymestor látta, hogy Tróját feldúlták, megölte Priamus fiát és a tengerbe dohta.

Ekkor vihar volt a tengeren, a görögök felszerelték hajóikat, hazafelé indultak, magukkal vivén a trójai asszonyokat és Hecuba asszonyt a menyével. Hecuba asszony Ulixesnek jutott osztályrészül, aki így szólt: „Elviszem anyámnak őt, aki a harcban hatalmas Hector királyt szülte.“

Amikor eljutottak oda, ahol Achilles sírja volt, Achilles felkelt (S. a sírból olyan haragos ábrázattal, mint amikor Agamemnon akarta megölni) és így szólt: (S: „Görög urak és pelazg vitézek, hát így mentek el, anélkül hogy a síromat megtisztelnétek és megengesztelnétek nemes vérrel, Polyxena asszonnal, Priamus király lányával?“) „Ha nem adjátok nekem áldozatul Polyxena asszonyt, haragomban zátonyon széttöröm a hajóitokat.“ Mert megmondta: „Ha életben maradok, legyen a feleségem, ha pedig meghalok, legyen az áldozatom.“ (S: Amikor ezt Achilles fia, Pyrrhus meghallotta, elrántotta Polyxena asszonyt Hector tetemétől, mert testvére tetemét csókolgatta, odavezette Achilles sírjához, felállította a sírra és kivont karddal állt előtte. Baljával az arcát ragadta meg, jobbával a kardot tartotta.) Polyxena asszony így szólt: (S: „Én, Polyxena, a ti rabnőtök, kérlek benneteket, mint tiszta szűz és Priamus király leánya, tartsátok távol tőlem kezeteiket, mert ha lelkem szeplőtlenül költözik el, annak is kedvesebb lesz, akit a véremmel meg akartok engesztelni.“) „Ne nyúljatok, vitézek, az én testemhez, egyetlen kéz sem ért hozzám az anyámén kívül, ha hozzám nyúltok, nem lesz belőlem áldozat ennek a vitéznek.“ (S: Azután szétszakította keblén a ruháját és így szólt: „Vitéz, ne tétovázz! Szurjál vagy a nyakamba vagy a keblembe!“ Pyrrus pedig megölte őt és levágta a nyakát. Amint a sírról lezuhant,) összehajtotta ruhája szárnyait, hogy ne lássák a testét. (S: Odajött hozzá az anyja, Hecuba asszony, látta hogy megölve fekszik Achilles sírjánál és így szólt: „Oh leányom, Polyxena, anyád boldogtalan miattad. Egyik fiamat sem vesztettem el fegyver nélkül, mind fegyvertől hulltak el. De mivel te leány voltál, mondtam magamban: talán csak nem fogsz fegyver által elpusztulni.“ Ősz haját megvérezte leánya vérével és így könnyögött Hecuba asszony a görög vitézeknek: „Görög vitézek, Hecuba könnyörög nektek, aki fiaival, menyével és kiterjedt királyságával hatalmas királyné volt. Akkor, amikor még királyné voltam, sok főt megválthattam volna, de most a ti foglyotok vagyok, a ti kezetekben vagyok. Most csak könnyörögök nektek: adjátok ide Polyxena leányomat váltságdíj nélkül, hogy tetemét eltemessem.“ Odaadták neki, és

Hector mellé temette.) — (Gk 134—135, S 72—74, Bm 184 és 185, Bb 65 és 66. *A bolgár változat csak egy mondatban emlékezik meg Polyxena haláláról.*)

35. *Hecuba halála, a görögök hazatérése.* — (S: Miután a görögök dicsőségesen bevették Tróját, hazafelé indultak. Magukkal vitték Hecuba asszonyt a menyével) és kikötöttek a thráciai szigetnél és városnál, ahol Polymestor király lakott. Hecuba asszony síró menyével együtt itt partra lépett. És vigasztalta őket: „Hallgassatok asszonyok, ebben a városban van a mi vigaszunk, itt van az én legifjabb fiam, Polydorus.“ Majd így szólt: „Hozzatok nekem egy vödör vizet, hogy lemossam szememről a könnyeket.“ Fogta a vödört és meríteni akart a tengerből s a tengerben meglátta átszúrt fiát. A többi asszonyok hangosan feljajdultak, ő maga elnémult és hasonló lett a márványhoz. Majd haragjában újra éledt és ordítani kezdett, mint az anyaroszlán, amelyet megfosztottak kölykétől és üldözi a vadászát. (S: És így szólt: „Asszonyok, menjünk a kegyetlen vár alá, hogy meggyőződjem fiam haláláról.“ Elindultak tehát a trójai asszonyok, Hecuba és menyei, s Hecuba így beszélt: „Hívjuk ki Polymestor királyt, ragadjuk meg, öljük meg és boszszuljuk meg a fiamat.“ Odamentek a vár alá Hecuba asszony és a menyei s így szóltak: „Hívjátok ki nekünk Polymestor királyt, eljöttünk, hogy találkozzunk vele.“) Polymestor király pedig kijött, (S: odament Hecuba asszonyhoz és üdvözölte őt. Hecuba asszony így szólt hozzá: „Egészséges-e az én Polydorus fiam?“ Polymestor így válaszolt: „Egészséges.“) „Hecuba asszony, amit megőrzésre adtál a fiaddal, azt megőriztem és a fiad él.“ Ő pedig örjögött e hazugságtól [s csak arra gondolt], hogyan férközhetne hozzá. Odaugrott hozzá, kezével a király hajába markolt és kivájta két szemét. (S: Menyei pedig késekkel összeszúrkálták s így lett gonosz vége.) A várból erre követeket dobáltak le és az asszonyokat mind megölték. A görögök hazatértek, miután tíz év és hét hónap alatt végeztek Trójával. — (Gk 135, S 74—75, Bm 186, Bb 66—67. *A bolgár változat a történetet vallásos elmélkedéssel fejezi be.*)

Források és irodalmi minták

6. A trójai háborúnak e rövid története egyes szerkesztői kézre valló kerek kis lovagregény. A szerző a klasszikus forrásokból merített elemeket logikus sorrendben, bizonyos írói készséggel rakta össze formás egésszé. Az eddigi kutatás szinte teljesen tisztázta a források kérdését. A főforrás kétségtelenül Ovidius *Metamorphoses*-ének 13. könyve, amelyben Aiax és Ulixes párbeszédese vetélkedésében jóformán Trója ostromának egész történetét elmondja. Ezenkívül ugyancsak fontos ovidiusi forrás Paris és Helena levélváltása a *Heroidae* 16. és 17. énekében, valamint Oenona levele Parishoz a *Heroidae* 5. énekében. A költői források közül aránylag kevés részlet utal Vergiliusra, annál több azonban a Servius-féle *Aeneis*-kommentárra. Néhány jelenet forrása az *Ilias Latina* címen ismert kis eposz, amelyet a középkorban Pindarosnak tulajdonítottak. Regényünk több részlete megtalálható Hyginus fabulái valamint a vatikáni kódexszekben fennmaradt három *Mythographus* (*Mythogprahi Vaticani*) meséi között. Aránylag kevés érintkező pontot mutat regényünk Dares és Dictys szövegeivel.

Mindez nem azt jelenti, hogy amikor szerzőnk e kis regényt írta, mindezek a források előtte feküdtek s hol az egyik, hol a másik műhöz nyúlt. Az író kompiláló módszerére még lesz alkalmunk később visszatérni, egyelőre a források megjelölése csak annyit jelent, hogy a délszláv Trója-regényekben felhasznált mondai anyagot az említett művekből ismerhette a középkor.

7. Az eddigi kutatás feltárta ugyan a forrásokat, de nem igen mutatott rá arra, hogy a szerző szeme előtt milyen irodalmi példakép lebegett, amikor ezeket a nagyon is tarka, részint költői, részint prózai művekből merített töredékeket folyamatos prózai szöveggé szerkesztette. Az elbeszélés ugyanis nem mindenütt követi szószerint Ovidius vagy az Ilias Latina vagy akár a prózai források szövegét. Az egyes jelenetek kialakítása, a párbeszéd meg szerkesztése sok esetben önálló írói tevékenységet igényelt. Az a kérdés, hogy a regényírásnak e részletmunkájában összövegünk szerzője milyen irodalmi mintákra támaszkodhatott. E tekintetben elsősorban Dares Phrygius trójai történetére és a Nagy Sándor-regény valamelyik középkori latin változatára kell gondolnunk. Dares szövegét regényünk szerzője nemcsak oly módon használja fel, hogy a monda konkrét elemeit veszi át tőle mint pl. Hector és Ajax kölcsönös ajándékadása (cap. 19), hanem úgy is, hogy egy jelenet meg szerkesztésénél felhasznál olyan párbeszéd elemeket, amelyek Daresnél más személyre és más körülményekre vonatkoztatva fordulnak elő. Amikor Paris Menelaus udvarában tartózkodik s a császárnak háborúba kell mennie, Paris színlelt betegséggel magyarázza otthonmaradását. Daresnél a gyülekező görögök táborába Palamedes érkezik későn, s ugyancsak betegségével menti magát. Szerzőnk Paris szájába szinte szó szerint azokat az érveket adja, amelyekkel Palamedes érvel:

I roče Pariž': „Nemoćan“ sam' gospodine, da ako mi bu milost' ot višnih' bogov' i vzmogu, za tobu poidu. I poide Menelauš' na voisku sa vsěmi gr'čkěmi uri. (Gk 125).

Dum Agamemnon consulit de tota re, ex Cormo advenit Nauplii filius Palamedes cum navibus triginta. Ille se excusavit: morbo affectum Athenas venire non potuisse; quo advenerit, quum primum potuerit. (Dares, cap. 18).

Még feltűnőbb a Nagy Sándor-regény elemeinek átvétele a jelenetezésben. Vannak jelenetek, amelyekben szószerinti szövegegyezéseket lehet kimutatni regényünk és Leo archipresbyter latin Sándor-regénye között.¹² Amikor pl. Paris megérkezik Menelaus udvarába s ahogy a császár őt fogadja, ez a jelenet szinte szószerinti megismétlése annak, amikor a fiatal Nagy Sándor elmegy Nicolaus peloponnesosi királyhoz, s ez kikérdezi kiléte és érkezésének célja felől:

¹² Friedrich Pfister, *Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo*. Heidelberg 1913. Sammlung mittellateinischer Texte. 6.

I uprašavъ ga i reč(e) mu Menelauš c(a)rъ: „Kto ti si i ot kud(u) grěd(ě)šъ i kamo idešъ?“ I Parižъ Al(e)ks(a)ndrъ mu reče: „O c(a)ru Menelaušu, azъ jesmъ Parižъ Al(e)ks(a)nd(r)ъ, s(i)nъ Prějamuša kralja.“ I reče mu Menelaušъ c(a)rъ: „I što si prišlъ do nas?“ (S 42).

... ubi autem vidit eum Nicolaus rex, dixit: „Dic mihi, quis es tu?“ Cui ille: „Ego sum Alexander, filius Philippi“.

Cui Nicolaus: ...
„Tamen dic mihi veritatem: quare in has partes venisti?“ (Leo, liber 1, cap. 18).

Ugyanilyen párbeszédes jelenet van a Nagy Sándor-regényben ott is, ahol Ptolemaeus kikérdezi az elfogott ifjú Candaulist: „*Quis es tu?*“ *Et ille: „Filius Candacis reginae sum.“ At ille: „Quare huc venisti?“* stb. Két egymás előtt ismeretlen egyén összetalálkozása alkalmával a Nagy Sándor-regényben szinte tipikus az ilyen párbeszédes jelenetezés. Trója-regényünk szerzője ezt az írói fogást innen vette át.

Ezek az egyezések nem jelentik szükségképpen azt, hogy a Nagy Sándor-regénynek éppen a bambergi kéziratban fennmaradt változata szolgált Trója-regényünk mintájául. Tüzetesebb utánajárással bizonyára fel lehetne kutatni a Nagy Sándor-regénynek olyan változatát, pl. a „*Historia de proeliis*“ típusok közül, amely esetleg még több érintkezési pontot mutatna Trója-regényünkkel. Itt csak a délszláv Nagy Sándor-regény egyik szerb változatára utalok, amelyet Stojan Novaković még 1878-ban adott ki.¹³ Ez a szöveg több olyan részletet tartalmaz, amelyek kétségtelen rokonságban vannak Trója regényünk egyes elemeivel. (Ezekre azonban itt bővebben nem térek ki, mert a délszláv Nagy Sándor-regénnyel külön tanulmányban szeretnék foglalkozni.) Felmerülhetne ezzel kapcsolatban az a feltevés is, hogy elbeszélésünkbe a Nagy Sándor-regény valamely délszláv változatából kerültek át ezek az elemek. Ez azonban egyrészt azért nem valószínű, mert elképzelhetetlen, hogy különböző, egymástól függetlenül keletkezett szláv-nyelvű Trója-regények pontosan ugyanazokat az elemeket veszik át egy forrásból, másrészt pedig, amint még az alábbiakban látni fogjuk, Trója-regényünk összövegének sokkal régebbinek kellett lennie, mint amely korra a délszláv Nagy Sándor-regények keletkezése tehető. Az egyes motívumok rokonsága tehát csak azzal magyarázható, hogy Trója-regényünk szerzője előtt a latin Nagy Sándor-regénynek valamelyik olyan változata lebegett irodalmi mintaként, amely a délszláv Nagy Sándor-regénynek szintén legalább is egyik forrása volt.

Az irodalmi minta kérdésével kapcsolatban azonban negatív megállapításokat is kell tennünk. Számunkra az is fontos, hogy milyen középkori közismert Trója-regények nem szolgáltak mintául elbeszélésünkhöz, mert ebből bizonyos mértékig latin összövegünk korára is következtethetünk. Amint a fentebbi fordításból kiviláglik, regényünk meseszövedékét a minden különösebb költői invenciót nélkülöző egyszerűség, józanság jellemzi. Az egyes

¹³ Pripovetka o Aleksandru Velikom u staroj srpskoj knjizevnosti. Glasnik Sprskog učenog društva 9 (1878).

motívumok kivitelezése igen szerény stíluseszközökkel történik, összekapcsolásukra pedig a legegyszerűbb formulák szolgálnak. Ez a cicomázatlan előadásmód és józan mértéktartás arra mutat, hogy összövegünknek még abban az időben kellett keletkeznie, amikor Benoît ill. Guido műve még nem vált ismertté. Az ő koruk után keletkezett művek ugyanis mind igénybeveszik a Benoît költői képzelete által teremtett és Guido latin prózájával népszerűsített meseanyagot, és átveszik az új elbeszélő stílust is. A délszláv Trója-regényben mindebből semmit sem találunk. Teljesen hiányzik pl. Memnon szerezsenkirály szereplése, említés sem történik az amazonokról, hiányzik a Cygnus-motívum, Troilus és Briseida szerelmi epizódja és számtalan más részlet, mint pl. a trójai palota színpompás leírása, amely a Guido nyomán keletkezett későbbi feldolgozásokat annyira jellemzi. Mindebből arra kell következtetnünk, hogy a délszláv Trója-regény összövegének előbb kellett keletkeznie, mint amikorra Benoît és Guido művei nyugaton népszerűvé váltak. Már e meggondolások alapján is egyelőre valószínű az, hogy összövegünk a XIII. és XIV. sz. fordulója előtt keletkezhetett. A részletes filológiai szövegelemzés során a keletkezés idejét megkíséreljük pontosabban is meghatározni.¹⁴

8. Trója-regényünk összövegével kapcsolatban ugyancsak fontos egyelőre csak nagy általánosságban megállapítani, hogy nem a görög, hanem a latin kultúrkörben keletkezett, s ennél fogva a szlávoknál sem keletről nyugatra (a bolgároktól a horvátok felé), hanem nyugatról keletre (a horvátoktól a bolgárok és oroszok felé) terjedt. Bizonyítja ezt mindenek előtt az, hogy regényünkben az egész ókori meseanyag a latin költők és írók által hagyományozott alakban jelenik meg. Bizonyítják ezt továbbá az istenek és hősök nevei is, amelyek következetesen nem eredeti görög, hanem latinított alakjukban fordulnak elő, tehát *Zeus* helyett *Jupiter*, *Hera* helyett *Juno*, *Aphrodite* helyett *Venus*, *Odysseus* helyett *Ulixes* (vagy ennek valamely romlott változata), sőt a viszály istennője, *Eris* is *Discordia* néven szerepel, éppen úgy, mint a latin Mythographusokban. Elképzelhetetlen, hogy görög műveltségű szerző görög forrásokból dolgozva ezeket a neveket ilyen alakban írta volna.

A latin forrás közvetlen használatára mutat az a furcsa név is, amelyen Agamemnon leánya szerepel. Ez szintén csak a latin eredetiből fejthető meg kielégítő módon. Minden kutatónak feltűnt, hogy az ismert mondai *Iphigenia* név helyett szláv szövegeinkben *Cvenuažia* (acc.: *Cvenuažiju* Gk 126), *Cvětbnb Ažia* (acc.: *cvětbnb Ažiju* S 48), *Cvětana* (gen.: *Cvětany*, acc. *Cvětano*, Bm 168, 170, 182, Bb 55, 56 64) szerepel. Mazon és Vaillant magyarázatával szemben, akik a görög *Iphigeneia* vagy *Iphianassa* név részleges

¹⁴ A. Mazon szintén megállapítja, hogy regényünk összövege a Benoît és Guido által teremtett hagyománytól függetlenül keletkezett: „La Parabole des Rois... est abandonnée et demeure énigmatique.“ I. m. 16.

fordítását látják a szláv névben és a *cvěta* 'virág' szóval hozzák kapcsolatba¹⁵, valószínűbb Dunger régi feltevése, amely szerint a bolgár szövegben fennmaradt *Cvětana* alak nem más, mint Ovidius egy versstrában egymás mellett álló két latin szó véletlen összeírásának eredménye:

...duraeque iubent Agamemnona sortes
Immeritam saevae natam mactare Dianae.

(Met. 13,184—185)

Az idézet második sorában a *saevae natam* — középkori helyesírás szerint *seve natam* — szavakból alakult először *Sevenata* majd másolási hibával *Sevetana* téves személynév, amelyet szláv *Cvětana* alakban őrzött meg a bolgár változat.¹⁶

A latin eredet mellett szól olyan perdöntő nyelvészeti érv is, mint a tulajdonnevek hangalakja, amelyben semmi nyoma sincs a középgörög kiejtésnek. Mihelyt ugyanis egy ókori név szláv átírásában *s* helyén *š* vagy *ž* jelentkezik, *b* helyén *b* és nem *v*, *th* helyén *t* és nem *f*, *ch* helyén *c* vagy *k* és nem *h*, *oi* helyén *oi* vagy *oe*, esetleg *e* és nem *i* áll, — hogy csak a főbb hangjelenségeket ragadjuk ki — az ilyen név semmiképpen sem magyarázható a középgörögből. A bolgár, szerb vagy orosz nyelvben ugyanis egyetlen olyan görög jövevényszót sem tudunk kimutatni, amely ilyen hangmegfelelést mutatna. Trója-regényünk ilyen tulajdonnevei tehát, mint *Venuš*, *Pebuš* (Phoebus), *Teržiteš* (Thersites), *Tetiš* (Thetis), *Ancižeš* (Anchises), *Oineš* (Oinone) stb. semmikép sem származhatnak görög szövegből, mert szláv átírásuk mindenben ellenkezik a középgörög kiejtéssel. Az ilyen nevek csak latin szövegből származhatnak. Éppen ezért teljesen elhibázottnak kell tartanunk Ringheim kísérletét, aki minden szembeötlő nehézség ellenére is szláv szövegeinket görög eredetiből igyekszik levezetni.¹⁷ Őt nyilván félrevezette a Manasses-krónika bolgár kéziratának bejegyzése, amely szerint ezt görögből fordították, ő t. i. a görögből való fordítást nemcsak a krónika törzsszövegére, hanem egyúttal Trója-regényünkre is vonatkoztatta. Feltevése azonban filológiai és nyelvészeti lehetetlenség.

Az irodalomtörténeti és nyelvészeti érvek tehát egyaránt amellett szólnak, hogy a délszláv Trója-regény a latin, tehát nyugati kultúrkörben keletkezett, mégpedig legelső szövege bizonyára latin volt. Az említett érveken kívül egyéb jelek is arra mutatnak, hogy regényünk összövegének latinnak kellett lennie. Egyes latin szavak ugyanis lefordíthatatlanul belekerültek a szláv változatokba is. Ilyen pl. a Gk változat talányosnak látszó *Konštranevtor*

¹⁵ Revue des Études Slaves 15 (1935) 24, 2. sz. jegyzet, ahol Mazon említi Vaillant véleményét is, viszont Dungernek nagyon is valószínű feltevését elutasítja.

¹⁶ Jahrbücher für classische Philologie 19 (1873) 567. (A megfejtést csak Mazon említése alapján ismerem, mert közkönyvtárainkban e folyóiratnak ez az évfolyama hiányzik.)

¹⁷ I. m. 292—320.

személyneve: *I idoše v rvanju proti nim' Troiš' Priěmušević' i raniše Konštranevtora i obališe ga s kona* (Gk 129). 'És harcba mentek ellenük, Priamus fia Troilus és megsebesítették Konštranevtort s levették a lováról.' Mazon feltevése szerint¹⁸ e név második része *Nestor* neve, ami meg is felel az ovidiusi leírásnak, a név első része pedig nem más, mint a latin *contra* viszonyzó, amely csatajeleneteknél az egymás ellen felvonuló csapatok vagy egyének felsorolásában igen gyakori, főleg Dares szövegében. Egy másik ilyen helyet, ahol szintén az egykori latin eredetinek maradványa lappang a szláv szövegben a bolgár változat őrzött meg. Amikor Paris Menelaus udvarában a császári párral egy asztalnál étkezik, a szöveg még hozzáteszi: *i piachq črvlena vina triglěna* 'és ittak vörös *triglěna* bort'. Ez a furcsa *triglěna* szó, amelyet egyetlen szláv nyelvben sem lehet megmagyarázni, Veszelovszkij magyarázata szerint valószínűleg nem más, mint a lefordíthatatlanul meghagyott *in triclinio* latin kifejezés.¹⁹

9. Az eddigi fejtegetések eredményeként megállapítható, hogy a délszláv Trója-regény a nyugati kultúrkörben keletkezett és összövege latin volt. A szerző a mondai anyagot latin költői és prózai forrásokból merítette, s a regény kialakítása közben Dares elbeszélése és a Nagy Sándor-regény lebegett előtte irodalmi mintaként. A tartalmi ismertetésből kiviláglott, hogy a szláv változatok igen közel állnak egymáshoz, de szövegük a nyelvi különbségek leszámításával sem teljesen azonos. Egyik bőbeszédűbb, a másik szűkszavúbb, a szerb változat részletesebben kidolgozza a párbeszédet, jobban kiaknázza a klasszikus források adatait, többet magyaráz, sőt nyilvánvalóan más középkori lovagregényekből származó interpolációkat is tartalmaz, míg a horvát és bolgár változatok előadása sokkal szűkszavúbb. Nem is szerepel minden motívum mindegyik szövegben s az események sorrendje sem mindig azonos. Mindez azt mutatja, hogy nem egyetlen közös eredetinek különböző szláv fordításaival van dolgunk, hanem idők folyamán többszöri másolás, átdolgozás, bővítés vagy kivonatolás útján keletkezett változatoknak egymással közvetlen összefüggésben nem álló szláv fordításaival.

E megállapítások után fejtegetéseim annak bizonyítására fognak irányulni, hogy e szláv szövegek nem közvetlenül latinból való fordítás útján keletkeztek, hanem a feltehető latin összövegből először egy magyar ősfordítás készült, ebből a középkor folyamán több magyar másolat, illetőleg részben átdolgozott változat származott és ezeket a magyar szövegeket fordították le horvatra és szerbre s így jutott regényünk tovább a többi szláv irodalomba. Tulajdonképeni feladatomban az, hogy ezt az egyelőre hihetetlenül hangzó feltevést bebizonyítsam.

A középkorból a trójai mondának semmiféle magyar változata sem maradt fenn, a ma ismert legrégebb magyar szövegek a XVI. századból való

¹⁸ Revue des Études Slaves 15 (1935) 50.

¹⁹ Feltűnő, hogy csak egy szövegben fordul elő.

verses feldolgozások.²⁰ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a középkorban nem lehetett a mondának valamilyen magyar szövege. Figyelemreméltó körülmény, hogy két XVI. századi énekszerzőnk, Szkhárosi Horvát András (1544) és Fekete Imre (1546) is jelzi, hogy vallásos tárgyú éneke a „Trója nótájára“ készült, ami a trójai monda egy régebbi magyar nyelvű verses feldolgozására utal. Ennek keletkezési idejét azonban még csak hozzávetőleg sem tudjuk megállapítani. De vannak egyéb nyomok is, amelyek legalább is közvetve a középkorban magyar nyelvű trójai monda vagy Trója-regény meglétére utalnak. Közismert tény, hogy latin okleveleinkben már a XIII. századtól kezdve más lovagregények divatos neveivel együtt a trójai monda személynevei is gyakran fordulnak elő az uralkodó osztályhoz tartozó magyar emberek neveiként. Így igen gyakoriak az *Achilles*, *Hector*, *Paris*, *Priamus* férfinév különböző változatai, s hasonlóképp gyakori a *Helena* (*Elena*, *Ilona*) nőnév is. Ez csak úgy magyarázható, hogy a Trója-regény, mint az udvari és főúri körök kedvelt olvasmánya hazánkban is népszerűsítette e személyneveket. E megmondolás alapján tudományos irodalmunkban többször is felmerült az a nagyon is valószínű feltevés, hogy a középkorban kellett ilyen magyar nyelvű lovagregényeknek lenniök. Senki sem kísérelte meg azonban, hogy az összes idevágó személynevek összegyűjtésével, megjelenésük és eltűnésük körülményeinek vizsgálatával ezt a feltevést szilárd alapokra helyezze.²¹ Kutatásaim során én más utakon jutottam el e kérdéshez s a következőkben a délszláv szövegekből adódó filológiai érvekkel kísérlem meg az ó-magyar Trója-regény körvonalainak rekonstruálását.

Érvelésem menete a következő lesz: Először vizsgálom azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek, hogy úgy mondjam, szükségszerű következményei a magyarból való fordításnak. Ezek a jelenségek nincsenek egy szláv változathoz kötve, mindegyikben előfordulnak, vagy bármelyikben előfordulhatnak. Ilyen pl. a tulajdonnevek hangalakja vagy a velük alakult jelzői és értelmezői szerkezetekben mutatkozó hungarizmusok, ilyen a magyar határozott névelő téves elvonása az *a*-val vagy *e*-vel kezdődő tulajdonnevekből, ilyen a magyar műveltető igének téves belecértése a *t*-tövéű igék multidejű alakjaiba, s végül ilyen a szóhasználatban mutatkozó magyar hatás. Majd külön-külön végigvizsgálom az egyes szláv szövegeket, összevetem őket részint egymással, részint a latin forrásokkal, s megkísérlem kielemezni belőlük azokat a félreértéseket, amelyeket csak magyar közvetítőszöveg feltevésével lehet megmagyarázni és amelyekből sok esetben a magyar ősfordítás korát is megközelítő pontossággal meg lehet határozni. A legtöbb ilyen félreértést a Gk változat nyújtja, éppen ezért ezzel fogok a legrészletesebben foglalkozni.

²⁰ Részletesen tárgyalja ezeket Király György értekezése: A trójai háború régi irodalmunkban. Irodalomtörténeti Közlemények 27 (1917) 1—23, 129—150.

²¹ Igen figyelemreméltó kezdeményezés volt e téren Moór Elemér cikke: Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn. Ungarische Jahrbücher 17 (1937) 57—68.

A magyar közvetítés nyelvészeti bizonyítékai

10. Szláv szövegeink közös vonása, hogy a tulajdonnevek a magyarországi latin kiejtésnek megfelelő hangalakban fordulnak elő bennük:

A latin *s* helyén szó elején és végén valamint zöngétlen mássalhangzós környezetben *š* áll. Tehát: *Dardanuš*, *Diomedes*, *Menelauš*, *Paleš* (= Pallas), *Pebuš*, *Peleuš*, *Tetiš*, *Venuš*, *Vlkanuš*; *Šarpedon*, *Šimoriš* (Simois); *Aština-ajakš* (Astyanax), *Klitemištra* (Clitemnestra), *Polineštor* (Polymestor) stb. Kivétel csak *Pariž*, amely következetesen mindig *ž*-vel fordul elő. Az *s*~*š* megfelelés értelmében a latin *x* helyén szabályszerűen *kš* jelentkezik: *Ajakš*, *Polikšena*, *Kšanduš* (Xanthus), *Urikšes* (Ulixes). Az egyetlen név, amelyben az *x* helyén következetesen *ks* áll, *Aleksander*. Ez úgy magyarázható, hogy e névnek görögös ejtésű alakja a délszlávban annyira meg volt gyökeresedve, hogy semmiféle hatás már nem befolyásolhatta.

A latin *s*-et magánhangzók között és zöngés mássalhangzós környezetben következetesen *ž* képviseli: *Ancižeš* (Anchises), *Ežiona* (Hesiona), *Križeus* (Chryses), *Režuš* (Rhesus), *Ležbon*, *Želbon* (Lesbos görögös tárgyeseite ill. annak romlott alakja), *Teržiteš* (Thersites).

A latin *h* hangot nem képviseli semmi. *Ekupa* (olv. *Jakupa* = Hecuba), *Ektor* (Hector), *Elena* (Helena), *Elenuš* (Helenus), *Ežiona* (Hesiona). Ezt a jelenséget tükrözi a magyarba átkerült latin tulajdonnevek és közsavak többsége is. Ilyen nevek mint *Adorján* (Hadrianus), *Ilona* (Helena), *Jeromos* (Hieronymus) és közsavak, mint *óra* (hora), *ostya* (hostia) igen korai átvételek s arról tanúskodnak, hogy legalább is a szókezdő *h* betűt általában nem ejtették. Ezzel kapcsolatban nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a középlatin szövegekben a szókezdő *h* betűt igen gyakran egyáltalán nem is írták, sokszor pedig magánhangzóval kezdődő szavak elejére illetéktelenül is odatették a *h*-t. Ha legrégebbi kódexzeinkben a személyneveket ilyen szempontból vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a *h* megléte vagy hiánya minden következetesség nélkül váltakozik. A Jókai Kódexszben pl. az *Elias* személynév hol *frater Elyast* (15), hol meg *frater helyas* (16) alakban szerepel, a Bécsi Kódexszben pl. a Vulgata *Hebraeus* szava hol *heber* hol meg *eber* alakban jelenik meg: *Heber vagok èn* (Hebraeus sum ego 241), *Eg eber në(m)bèri* (una mulier Hebraeae 42), az *Èbèrèc laña vagoc* (filia sum Hebraeorum 32), az *èbèrèkrè* (in Hebraeos 89), más *h*-val kezdődő nevek ugyancsak gyakran szerepelnek *h* nélkül, mint pl. *Olofernes* (12), *Efebonba(n)* (in Hesebon 19), hol *èlqzer lakoztanak az Orreofoc* (ubi prius habitaverunt Horraei 233), a Vulgata *Esther* neve ugyancsak *Ester* és *Hester* alakban váltakozva fordul elő. E következetlenségnek nyilván az volt az oka, hogy azokban a latin szövegekben, amelyekből említett kódexzeink fordításai készültek, az illető szavak hol *h*-val, hol meg *h* nélkül álltak. Ennek megfelelően a szláv szövegeink személyneveiben

a *h*-betű hiányából arra lehet következtetni, hogy a latin eredetiben a *h* esetleg ki sem volt írva.

A *h* meglétével vagy hiányával szorosan összefügg a latin *ch*, *ph* és *th* megfelelőinek kérdése. A latin *ch*-nak szövegeinkben *i* és *e* előtt *c*, egyébként *k* felel meg: *Aceliš*, *Ancileš* (Achilles), *Ancizeš* (Anchises); *kaiski* (acháj), *Kalkaš* (Calchas), *Karopen* (Charops görögös accusativusa), *Križeuš* (Chryses). Itt természetesen az a kérdés, hogy ezek a nevek az eredeti latin szövegben valóban *ch*-val vagy egyszerűen csak *c*-vel voltak-e írva, hiszen ismeretes, hogy a középkori latin szövegekben igen gyakran áll *ch* helyett *c*. A régi magyar helyesírás értelmében a *ch*-t egyaránt olvashatták volna *č*-nek és *c*-nek is. Szláv szövegeinkben azonban egyetlen eset sincs, amikor az eredeti *ch* helyén *č* állna, hanem mindig csak *c* vagy *k* ezért kézenfekvő a feltevés, hogy regényünk középlatin összövegében ezek a nevek egyszerűen *c*-vel voltak írva.

Hasonló a helyzet a *ph* esetében is. A latin *ph* helyén szláv szövegeink neveiben következetesen *p*-t találunk: *Pebuš* (Phoebus), *Pilotaš* (Philoctetes), *Pikiden* (Iphitides görögös accusativusából rontott alak).²² A *ph*~*p* megfelelés a magyarba átkerült latin személynevekben nem általános ugyan, de ismeretes a *József* névnek a régiségben *Józsep* alakja (v. ö. pl. a KTSz *Josepneć* adatát,) s közhírnok a belőle származó *Izsép* helynév is. Szövegeinkben a *ph*~*p* szabályos megfelelést legvalószínűbben azzal lehet magyarázni, hogy az illető nevek már a latin összövegben is pusztán *p*-vel szerepeltek. A latin *th* helyén *t* áll: *Teržiteš* (Thersites), *Tetiš* (Thetis), *itraciiski*, *itrukiski* (ithakai?, thrák?).

Mindezeket a helyesírási és hangtani sajátságokat természetesen még nem lehet döntő bizonyítékoknak tekinteni a magyar közvetítőszöveg feltételezésénél. A legsúlyosabb érv az *š*-ező latin kiejtés volna, ez pedig a középkorban Csehországban és Lengyelországban is el volt terjedve, a kaj-horvát nyelvterületen (a zágrábi püspökségben) pedig a latin kiejtés éppenséggel teljesen azonos volt a magyarországgal. Ezen az alapon tehát latin összövegünk első nemzeti nyelvű fordítása ezen országok területén bárhol keletkezhetett volna. Nyilván ez a megfontolás vezette Kopitart, amikor már 1839-ben csupán a bolgár változat ismerete alapján azt a véleményét nyilvánította, hogy a Manasses-krónikának ez a betéte vagy cseh vagy lengyel vagy magyar

²² A bolgár változatban néha eredeti *p* helyett *f* áll, így a *Paris* név hol *Parižb*, hol meg *Farižb* (passim), sőt *Farij* (Bm 172, Bb 56) alakban fordul elő, *Pallas*-nak megfelelően *Peleša* (Bm 170, Bb 56), vagy *Feleša* (Bm 168, Bb 54, 55), *Peleus*-nak megfelelően *Peleš* (gen.: *Peleša kralé* Bm 160, Bb 49), ill. *Felešb* (Bm 158, 160, Bb 48, 49), *Ferleš*, *Ferleš* (*Ferlešev synb* Bm 168, Bb 54, *Ferleševa syna* Bm 172, Bb 57) áll. Ezek azonban csak betűtívesztések, mert hiszen *Phoebus* előfordul *Tebušb* (Bm 162, Bb 51), sőt *Tebuch*, *Tebochb* (passim) alakban is. Ugyanebben a szövegben azonban az eredeti *ph* helyén következetesen *p*-t találunk.

eredetiből származhatott.²³ Az eddig felsorolt hangjelenségek tehát éppen csak nem mondanak ellene a magyar közvetítőszöveg feltételezésének, vagyis harmónikusan illeszkednek bele az alább felsorolandó bizonyító erejű érvek rendszerébe.

II. Szövegink tulajdonnevei sok esetben az eredeti latin alaktól eltérő változatot mutatnak, de ezek az eltérések nem mindig másolási hibák, nem is a görög szóalakok maradványai, amint azt Ringheim feltételezte, hanem egyszerűen a szabályos magyar hangfejlődés nyomai, amilyen jelenségekkel latin jövevényszavainkban és középkori magyar kódexszaink tulajdonneveiben is lépten-nyomon találkozunk.

Közismert tény, hogy latin jövevényszavainknak és a magyar szövegekben előforduló tulajdonneveknek *-us* végződése a legrégebb nyelvemlékek kora óta *-us* és *-os* alakban egyaránt előfordul. A kétfajta írásmód egyes kódexszeken belül is teljesen következtelenül váltakozhat egymással. A Jókai Kódexszben pl. *cristofon* (91), *cristoft* (61, 72, 74), *cristoftol* (79) mellett előfordul *criztuft* (79) és *Cristuftol* (124) alak, a Bécsi Kódexszben az igen gyakori *affiriofok*, *kaldeofoc*, *medofok*, *Damaškof* alakok mellett előfordulnak az *Affirius* (252), *Affiriuoc* (267), *affiriufokat* (258), *affiriufokhoz* (190), *affiriufoktol* (257, 310), *Caldeufoc* (97) *Damašcu/nac* (265) alakok is. Az Apoc. Kódexszben is hasonló a helyzet s így végig lehetne kísérni többi kódexszünkben is az *-us* és *-os* írósmódnak ilyen következtelen váltakozását. Trója-regényünk személyneveiben szintén megtaláljuk ezt a kettőséget. *Priamus* király neve a szerb változatban hol *Prějamuš*, hol meg *Prějamoš* vagy *Prějamoš* alakban szerepel (v. ö. a kiadás névmutatóját), a bolgár változat is ad egy *Prějamoševo* alakot (Bm 162, Bb 51), *Patroclus* neve pedig a Gk változatban *Protokoluš* (131) és *Protokološ* (130 kétszer) alakban áll, a *Tydides*, *Tydeus fia* patronymiconnak megfelelően ugyanitt *Deteušević* (131) és *Děteošević* (129) olvasható. Ezeket a változatokat már semmiképp sem lehet a szlávól magyarázni, de nem is lehetnek a görögös *-os* végzet maradványai, ezek világosan a magyar közvetítés mellett tanúskodnak.

Hasonlóképp magyar közvetítőszöveg mellett bizonyít a tulajdonnevekben a mássalhangzócsoportok feloldása. A *Xanthus* folyónévnek többször előforduló *Kašantuš(a)* alakját (*Kašantuša* Bm 156, 162, Bb 47, 50 valamint *na řečě Kašan'tuševe* és *řeka Kašan'tuš'* Gk 124) nem lehet véletlen szövegromlásnak tekinteni, itt nyilvánvalóan ugyanarról a jelenségről van szó, amely igen gyakran megismétlődik jövevényszavainkban és idegeneredetű tulajdonneveinkben, t. i. hogy a magyar feloldja a mássalhangzótorlódást, mint a

²³ Kópitar korában regényünket még népmesének tartották és úgy gondolták, hogy szájhagyomány útján terjedt a bolgárokhoz. Ezért fejezi ki magát Kópitar is ilyen értelemben: „inseuit nescio ex quo fonte historiam troianam medii aevi, putes e bohémico aut polonico aut hungarico ore exceptam, cum Oiluš vocetur Oileus.“ Idézi Miklosich *Starine* 3 (1871) 147.

latin *planta* > *palánta*, *Blasius* > *Balázs* stb. szavakban. Hasonlóképp magyarázható a *Patroclus* névnek a szerb változatban következetesen előforduló *Potrokoluš* (58, 59) illetőleg a Gk változatban előforduló *Protokoluš* (131) és *Protokološ* (130) alakja is. *Ajax Telamonius* atyai nevében viszont két másik magyar hangfejlődés figyelhető meg. A *Telamonius* névnek megfelelően a Gk változatban következetesen *Telemonič* szerepel (126, 128, 129, 132, 133), ami a magyar magánhangzóilleszkedés nyomát viseli magán, a szerb változatban ugyanez a név viszont következetesen *Telmonič* alakban fordul elő, ez pedig a Gk *Jupiter* (123 háromszor) alakjával együtt már a magyar magánhangzókiesést mutatja. Ezeket a jelenségeket ugyancsak nem lehet egyik szláv nyelvből sem megmagyarázni. E jelenségek ismeretében a bolgár szöveg következetesen használt *Ipiter* szóalakját (*Jupiter* helyett) szintén nem lehet véletlen romlásnak tekinteni, mert ez meg a magyar *juhász* ~ *ihász*, *juhar* ~ *ihar*, *jonkább* ~ *inkább*, *Józsep* ~ *Izsép* alakpárokban mutató hangfejlődést tükrözi.

12. A tulajdonnevekkel kapcsolatban a magyar hangfejlődés tükröződésén kívül egyéb jelenségek is megfigyelhetők, amelyek szintén a magyar közvetítés mellett tanúskodnak. Ilyen az *a*-val és *e*-vel kezdődő tulajdonnevek és idegenszavak csonkulása. A horvát vagy szerb fordítók a magyar szöveget a XV. század magyar nyelvérzékével olvasták, amikor már ki volt alakulva a magyar határozott névelő. Az ilyen csonkulásnak oka az, hogy a fordítók az *a*-val és *e*-vel kezdődő tulajdonneveknek ezt az első magánhangzóját magyar határozott névelőnek vagy mutató névmásnak érzik s ennek elvonásával a tulajdonnévből csonka alakot csinálnak. Ez annál is inkább megtörténhetik, mert egyrészt középkori magyar szövegeinkben mind a határozott névelőt, mind a mutató névmást igen gyakran összeírják az utána álló szóval, másrészt a határozott névelő néha tulajdonnevek előtt is szerepel, ahol azt a mai nyelvérzék kívánja. Szemléltetésésképen álljon itt néhány példa: *es leewluen az zewlew ueszew mellett afraterual kezde enny* (JókaiK 92), *es afarkastol meg zabadoyt tyteket vrysten* (JókaiK 151); *a'èuèlèc*, (litterae BécsiK 56), *agors foloc* (veredarii celeres BécsiK 66), *Ennc vtanna ahatodot hoziakuala* (Post hunc ducebant sextum BécsiK 87—88), *el arol-lac oket Affabeofoknac* (venundabunt eos Sabaeis BécsiK 209), *Mert a crif-tofba sem egeb nem lehet čak io* (NagyszombatiK 248). Az *a*, *e* határozott névelő ill. mutató névmás és a hozzája tartozó főnév gyakori összeírására számtalan példát lehet találni kódexszekben. A határozott névelő használata a tulajdonnevek előtt szintén előfordul. E jelenségek okozták, hogy a horvát és szerb fordítók az *a*-val vagy *e*-vel kezdődő tulajdonnevekben vagy előttük ismeretlen szavakban a szókezdő magánhangzót magyar nyelvi elemnek éreztették és elvonták. Ez főleg ritkán előforduló nevekkel történhetett meg, vagy olyankor, amikor a fordító a szövegben először találkozott az egyébként gyakori névvel és igazi hangalakját

még nem szokta meg. Így lesz a horvát szövegben egy alkalommal *Agamemnon*-ból *Gamenon* (Gk 126), *Aiax*-ból *Jakš* (Gk 128), a szerb szövegben *achái országból kaiiskyi rusag* (S 44), *Ezióná*-ból *Žiona* (S 56), a bolgár változatban *Assaracus*-ból *Šarikuša kralz*, *Šarikušia kralz* és *Šarikušia gradz* (Bm 156, Bb 47), s ezek mind olyan mondatszerkezetben fordulnak elő, ahol a szókezdő magánhangzót valóban könnyen lehetett határozott névelőnek érezni. A további előforduláskor a két gyakori név már a szabályos *Agamenon* és *Ajakš* alakban szerepel. Ugyancsak így lehet megmagyarázni a szerb változatban előforduló és a délszláv nyelvelmélekekből egyébként ki nem mutatható *jer* 'levegő' szót. Hecuba azt álmodja, hogy fáklyát szül, amely felszáll az égre, beleütközik a levegőbe és szétrepülő szikrái lángba borítják Tóját. A szerb szöveg ezt így mondja: *i udri se k ieru* 'és ütközék jerhez'. A fordító nyilván nem ismerte fel az *ájer* (lat. *aer*) szót s elhagyta első szótagját, amelyet a magyar határozott névelőnek érzett.

13. A tulajdonnevek csoportján belül a földrajzi nevek mutatnak szövegeinkben egy olyan mondattani sajátosságot, amely szintén a magyar közvetítésre vall. Ez a földrajzi név s mellette álló közelebbi megjelölés, a *város, föld, tartomány, hegy, völgy, folyó, patak, víz* stb. szavak összekapcsolásának módja. Ilyen esetekben regényünk szövegei gyakran a magyar szerkesztési módot tükrözik, amely teljesen eltér a szláv nyelvhasználattól. Régi nyelvünkben általános volt s részben a mai napig megmaradt a földrajzi névnek és a hozzá tartozó értelmezőnek birtokos szerkezettel való összekapcsolása, így pl. *ki orzagluala Niniue(n)n(e)c nag varofaban* (qui regnabat in Ninive civitate magna BécsiK 11), *alexandrianak varofaba* (DebreceniK 491), *antiochyanak varafabol* (CornidesK 333), *damašcus varofaban* (Debreczeni K 152), *Nikomedianak varafabol* (DebreczeniK 192), *Jordannac foioia èluol* (trans flumen Jordanem BécsiK 11), *Svdinac fo'loianal* (ad flumen Sodi BécsiK 97), *Gabbaanac foldebe* (in terram Gabaa BécsiK 15), *Nurfianak tartomaniabol* (DebreczeniK 220), *Cefareanak varofaba meli kapadocianak tartomaniaba vagion* (DebreczeniK 220). Amennyire természetes ez a birtokos jelzős szerkesztés a magyar nyelvérzéknek, annyira félreérthető a szláv számára, mert könnyen *Ninive* és *Jordán* nevű személyek városát ill. folyóját értheti rajta. A szlávban a földrajzi név és a mellette álló értelmező vagy együtt ragozódik, vagy a középkori emlékekben az is lehetséges, hogy a tulajdonnévből *-skz* képzővel melléknév alakul és ez szabályosan megegyezik az értelmezőjével. Tehát „Trója vára“ az ó-szerb-horvátban vagy *grad Troja*, gen. *grada Troje* vagy *trojski grad*, gen. *trojskoga grada* lesz. Trója-regényünk szövegeiben gyakran a magyaros szerkesztési módot találjuk. Azok a ritkább földrajzi nevek, amelyeket a fordítók nem ismertek olyan jól, mint Trója nevét, a magyar szöveg hatására alatt *-ov, -ev, -in* birtokos melléknévi alakjukban állnak az értelmezőjük mellett. Tehát *Hellespontus: more Pepešino* 'Peleša tengere' (Gč 181, Gk 121, S 72, Bm 156, Bb 47), *Ida völgye* (= *Idaea vallis*):

dol Indiin (Gk 181, Gk 121), *Xanthus folyóján: na řecě Kašantuševě* (Gk 124), *Xanthus folyójára: na reku Kšanduševu* (S 41), *Simois folyóján: na řecě Šimoriševě* (Gk 127), *Simois folyója mellett: pologb řeke Šimoriševe* (S 41), *poli řeki Amoriševi* (Gk 124), mintha *Peleša*, *Indija*, *Kašantuš* vagy *Kšanduš* és *Šimoriš* vagy *Amoriš* nevű személyek tengeréről, völgyéről, folyójáról volna szó.

14. Ugyancsak feltűnő hungarizmus az is, hogy szövegeinkben az 'úr' és 'asszony' jelentésű *gospodin* ill. *gospoda* (*gospoja*, *gospa*) szavak igen gyakran nem a velük kapcsolatos tulajdonnév előtt állnak, ahogy azt a szláv nyelv-
szokásnak megfelelően várni lehetne, hanem utána. Elég végignézni a HASz-
ban a *gospodin*, *gospoda*, *gospoja* és *gospa* címszavakat, hogy meggyőződjünk
a szerb-horvát nyelvhasználatról. A XIII–XV. századi eredeti szerb-horvát
emlékekben, amilyenek pl. az oklevelek, e szavak mindig a személynév előtt
állnak, csak az újkori népköltési szövegekben fordulnak elő példák a fordított
szórenddel is. Trója-regényünkben az ilyen fordított szórend kétségtelenül
magyar hatásra utal, s hogy váltakozva fordul elő az eredeti szláv szórend-
del, az éppen azt mutatja, hogy nem valami állandósult nyelvhasználattal
van dolgunk, hanem a szláv nyelvérzék szinte küzd a magyar szöveg hatásá-
val. Az ilyen megszólítás, mint *Achilles úr!* a Gk szövegben egyszer a szláv
gospodine Acélišu (132) szórenddel fordul elő, háromszor viszont magyaros
szórenddel: *Acéliš' gospodine* (130), *o Acélišu gospodine* (131), *Acéliš' gospo-
dine, idi ot Troe* (132). A szerb változatban többségben vannak a példák a
szláv szórendre, de van itt is *o Ancilešu g(o)s(podi)ne* (58). Hasonló a hely-
zet a *gospoda*, *gospoja*, *gospa* szavakkal. Itt is a *gospa Junoš* (Gk 123), *gospa
Elena* (Gk 125), *gospu Elenu* (Gk 124), *o g(o)sp(o)đe Oinešb* (S 41) stb. szórend
váltakozik a *Venuš' gospa* (Gk 124), *Joneš' gospa* (Gk 124), *Paleš' gospa* (Gk
126), *Jagupa g(o)sp(o)đa* (S 35, 36) stb. szórenddel. Az ilyen értelmezős
szerkezetek között van egy különösen feltűnő eset, amelyet szintén csak
magyar forrásból lehet megmagyarázni. Régi nyelvünkben a méltóságnevek
női megfelelőjét általában úgy képezték, hogy a -né képző mellé az *asszony*
szót is kitétték, tehát *királyné asszony*, *császárné asszony*, *bánné asszony*,
ispánné asszony (e két utóbbira v. ö. SchlSzj 479, 488. sz.). Gk szövegünkben
tehát az ilyen megszólítás: *Klitémešai carice gospoe!* (126) pontos mása a
magyar *Klitémestra*, *császárné asszony!*-nak, míg a S változatban *gospode
Elena carice* és *o gospodě Eleno c(a)r(i)cě* (43) áll, ami mintegy középúton
marad a magyar és szláv szórend között. Hasonló kettősséget lehet meg-
figyelni a *car* 'császár', *carica* 'császárné', *kralj* 'király', *pop* 'pap', *prorok*
'prófeta', *vitez* 'vitéz' stb. értelmezők és velük kapcsolatos személynevek szó-
rendjében is. Ezekben az esetekben is az értelmező hol az értelmezett szó
előtt, hol utána áll. Ez utóbbi eseteket azonban már nem tekinthetjük ki-
zárólagosan magyaros típusnak, mert hiszen a Vulgatában is lépten-
nyomon előfordulnak *David rex*, *Jeremias propheta*, *Dares* szövegében pedig

Pelias rex, Diomedem regem, Laomedontis regis, Argum architectum típusú szerkezetek.

Kétségtelenül hungarizmusnak tekintendő viszont az, amikor számnév mellett az igei állítmány egyesszámban áll, holott a szláv nyelvhasználat többesszámot kívánna. Így pl. mikor Ulixes felépíti a lovat, amelybe 300 vitéz fér bele, a horvát és szerb szöveg ezt így fejezi ki: *hoću vam' učiniti 1 kona ot' črnoga stakla, v koga v l e z e tri sta vitezi oruž'nečh'* (Gk 134), a szerb szöveg hasonlóképen: *hoću vam učin(i)ti o(d) crbnoga stakla pariža, u kom m o ž e ulestb 300 vitezb oružnih...* (S 71) 'fogok nektek építeni egy fekete üveglovat, amelybe belefér 300 fegyveres vitéz'. S ugyanez megismétlődik akkor, amikor Ulixes megépítette a lovat és a 300 fegyveres vitéz beszáll (u. o.).

15. A magyar nyelv sajátos szerkezetéből lehet csak megérteni azokat az eseteket, amikor az egyik szöveg egyszerű igealakjával szemben a másik szövegben (vagy szövegekben) körülírással kifejezett műveltető ige áll. Az ilyen eseteket úgy foghatjuk fel, hogy a horvát vagy szerb fordító a magyar multidejű igealakot műveltető igének értette és a cselekvést *reči, kazati* vagy *činiti* ige segítségével, körülíró szerkezettel adta vissza. De hogyan lehet arra következtetni, hogy a magyarban ilyen esetekben egyszerű ige állt s nem valami hasonló szerkezetű körülírással kifejezett műveltető ige? Ha megfigyeljük elbeszélésünk szereplőinek cselekedeteit, általában azt látjuk, hogy mindent maguk végeznek, s nem igen végeztetnek semmit valamely más konkrét személlyel, még olyankor sem, amikor az igazán indokolt lenne. Achilles pl. maga viszi a vállán Hector holttestét a trójai kapuig, hogy ott átadja Priamusnak. Ritkaság számba megy az olyan eset, amikor pl. Hecuba megparancsolja egy ifjúnak, hogy az újszülött Parist tegye ki az útszélre. Van azonban szövegeinkben néhány olyan hely, amikor ugyanannak az eseménynek a szereplője az egyik változatban maga végez egy cselekvést, a másik változatban ugyanazt másokkal végezteti, az viszont nincs megjelölve, hogy ezt kinek mondja vagy parancsolja. Az ilyen esetek csodálatos módon olyankor adódnak, amikor a magyar szövegben feltehető módon valamelyik *t-tövű* ige, *vet* vagy *köt* állhatott, amelynek *vetette, kötötte (kettette)* multidejű alakját a régi ékezetlen helyesírási kép alapján igen könnyen össze lehetett téveszteni ugyanazon igék *vetteté, kötteté (ketteté)* műveltető alakjával. Az ilyen esetekben megtörténhetett, hogy az egyik fordító egyszerű multidőnek fogta fel az igealakot, a másik műveltető igét olvasott ki belőle. Ezt az eltérést különösen két jelenetben lehet jól megfigyelni. Az egyik Patroclus, a másik Hector halála alkalmával adódik. Patroclus halálát a horvát és bolgár változat egyaránt úgy adja elő, hogy Hector maga köti oda a holttestet a ló farkához és úgy vonszolja be Trójába: *I obrnu se k nemu Ektor' kral' i probodě ga i priveza ga k' nega kona repu i vlačaše po Troi* (Gk 131); *i ubi Ektorb Potro-koluša, i priveza ego jarižu ego kō upaši, i povlěče ego v Trop* (Bm 178). Ezzel

szemben a szerb változat ezt úgy adja elő, mintha Hector másoknak mondaná hogy kössék Patroclust a ló farkához és vontassák be Trójába, a következő mondatban viszont már ismét ő maga vonszolja körül Trójában: *i probodě ga Jektorb kral na drugu stranu. I reč(e) Jektorb privezati ga kb jarižu njegovu za upašb, i reč(e) ga povleći u Troju i vlači ga po Troju...* (S 58). A horvát és bolgár változat tanúsága szerint nyilván Hector végzett el minden műveletet, a szerb fordító viszont a feltételezhető magyar *kötötte* (*ketette*) igealakot *kötteté* (*ketteté*) vagy *köttette* (*kettette*) műveltető igének érezte s ezért fordította *reč(e) privezati* szerkezettel. A következő mondatban arról lévén szó, hogy Hector a lovával bevonatta (behuzatta) Patroclust Trójába, a szerb fordító ezt ismét úgy adja vissza, mintha Hector másoknak mondaná, hogy végezzék el azt a műveletet. A befejező rész azonban arról tanúskodik, hogy az eredeti szövegben elejétől végéig Hector maga végzett mindent.

Hasonló helyzet adódik, amikor Achilles meghurcolja az elejtett Hectort. A bolgár szövegben nem szerepel a meghurcolás mozzanata, hanem Achilles egyszerűen maga viszi a halott Hectort a szállására: *i vžę go Acilešb i zanese na svoi staně* (Bm 180, Bb 62). A horvát szöveg ezzel szemben: *i probode Ektora krala i reče ga privezati k nega kona repu i povleče ga v grčki stan' i položi ga v kriľ šatora svoga* (Gk 131) 'és átsúrta Hector királyt és megmondta, hogy kössék oda a ló farkához, aztán behúzza őt a görög táborba és lehelyezte sátrának szárnyához'. Itt csupán az odakötés mozzanata van körülírt műveltető igével kifejezve. A szerb szöveg ezzel szemben minden műveletet másokkal végeztet: *I reč(e) Ancilešb privezati ga mrtva za njegovu jariža za očas i reče vbs okob grčkjy nim obvlbči* (S 63). 'És megmondta Achilles, hogy holta kössék a ló farkához és mondotta, hogy hurcolják meg az egész görög tábor körül'. A szerb szöveg így magában egész természetesen hat, de már a bolgár és horvát szöveggel összevetve az a gyanú támadhat, hogy eredetileg itt sem lehetett műveltető ige. Még jobban kiviláglik ez a szerb szövegbe ékelt képmagyarázatból. E jelenethez tartozó illusztráció felirata ugyanis ezt mondja: *A se Ancilešb vľče Ektora* (S 63). 'Itt pedig Achilles húzza Hectort'. Nyilvánvaló tehát, hogy a jelenet leírásában eredetileg nem szerepelt műveltető ige, hanem csak a szerb fordító értelmezte így a magyar *köt* igének multidejét s ennek megfelelően alakította át a törzsszöveget, a képmagyarázat szövegét azonban már nem igazította az előbbi mondatokhoz.²⁴

Nagyon tanulságos Discordia celszövésének leírásában az egyszerű és műveltető ige váltakozása. A horvát változatok szerint Discordia maga készíti az aranyalmát, maga írja rá a szöveget és maga dobja be Peleus kertjébe: *i povrže ju (= jablku) v trav'nici Peleuševi* (Gč 184) 'és bedobta azt (= az almát) Peleus kertjébe'; *i položi e v travnice Pelejuševi* (Gk 123); a szerb vál-

²⁴ A képmagyarázatok és a törzsszöveg közti különbségekről még lesz alkalom bővebben szólni a S változat részletes elemzésekor.

tozatban ezzel szemben Discordia maga készíti el ugyan az aranyalmát, de már úgy dobhatja be Peleus kertjébe: *i stvori zlatu jabuku... i reč(e) ju povrgnuti u perivoli Peleuševu... (39)*. A bolgár változat mutatja a legnagyobb eltérést. Itt Discordia maga kovácsolja ugyan az aranyalmát, de odaadja egyik szolgájának és meghagyja neki, hogy dobja Peleus király kertjébe: *i iskova zlatu abložko... i dade e otroku svoemu, i reče emu: idi i vvrži e vb ovošt-nici Feleša kralě (Bm 160, Bn 49)*. Ez a hely nagyon jól szemlélteti a szövegfejlődést. A klasszikus mondai hagyománynak kétségtelenül az felel meg, hogy Eris-Discordia maga készíti el az aranyalmát és maga dobja a násznép közé. A magyar összvegben feltehetőleg a *vetette* igealak állt. Ezt a két horvát változat helyesen fordította. A szerb és bolgár változat fordítói vagy talán már valamelyik magyar szövegmásoló is ezt *vetteté* vagy *vettette* műveltető alaknak értette és ilyen értelemben alakult tovább a szöveg.

A horvát és szerb szövegnek egy másik helyére vet világot, ha a magyar összvegben egy olyan igénket feltételezzük, amely eredetileg műveltető ige volt ugyan, de amelynek ez a jellege idővel elhalványult. Ez a *vitat* igénk, amely a XVI. századi adatok tanúsága szerint (a *töret* ige mellett) az 'ostromol' fogalom műszava volt és műveltető jellege már alig érződött. Minden valószínűség szerint ez az ige állhatott azokban a mondatokban, ahol Priamus Achillesnek feleségül igéri Polyxenát, ha abbahagyja Trója ostromát. A bolgár változat csak annyit mond, hogy Achilles a templomban megesküdött, hogy többé nem vívja Tróját. A horvát és szerb változat ezzel szemben Priamus kérését egyenes beszédben közli: *Acéliš' gospodine, idi ot Troe i ne čini me veće rvati (Gk 132); Ancilešu g(ospoo)d(i)ne, molju te: nekaši (= ne kaži) me veće rvati! (S 64)*. A magyar eredetiben ilyenféle mondat állhatott: **Achilles úr, kérlek téged, menjél el Trójától és ne vitass (= ostromolj) többé engem*. Ezt a *vitass* igealakot a horvát és szerb fordító még úgy érezte, mint a *ví*, *vív* ige műveltető alakját (hiszen a várat nemcsak *vitatni*, hanem *vívni* is lehetett) és *ne čini rvati* ill. *ne kaži rvati körülíró* szerkezettel fordította, mintha Achilles másoknak parancsolná, vagy másokkal végeztetné az ostromlást.

16. A magyar közvetítőszöveg mellett még egy igen nyomós nyelvi érv szól: az egyes szláv változatok szóhasználatában mutatkozó eltérések és egyezések. A szókincs felhasználása ilyen bizonyításra kissé tüzetesebb vizsgálatot igényel ugyan, de eredménye igen szemléletes és meggyőző. A gondolatra régebbi kutatásaim során tett megfigyelések vezettek. Két régebbi dolgozatomban egy-egy XVII. századi horvát költőnek, — egy névtelennek és Matijaš Magdalenicnek — magyarból fordított verseivel foglalkoztam. A fordításokról kimutattam, hogy nemcsak tartalmilag és verstechnikailag, hanem a szavak megválasztásában is a lehetőség szerint hűen követik a magyar szöveget. A magyarban és horvátban ugyanis köztudomásúan számos közös szó van, amelyeknek összetartozását a nyelvérzék ösztönösen felismeri. Ezek részint a magyarban levő szláv, részint a horvátba átkerült magyar

szavak, részint pedig idegen nyelvekből, latinból, németből, olaszból stb. mindkét nyelvben meghonosodott elemek. Mindezek együtt a szókincsnek elég tekintélyes részét alkotják. A névtelen horvát költő és Magdalenic szóhasználatában azt lehetett megfigyelni, hogy ha a magyar szövegben olyan szó állt, amelynek a horvátban volt megfelelője, mint pl. *barát*~*brat*, *cserép*~*črip*, *király* ~ *kralj*, *kincs* ~ *kinč* stb., az ilyen szó helyett nem igyekeztek más hasonlóértelmű horvát szót találni, hanem meghagyták a maga helyén. Ez a gyakorlat annyira következetes volt, hogy ha az illető magyar szó a sor végén rímben állt, ott is meghagyták és kerestek hozzá rímeket. Néhány kiragadott példa a „Test és lélek vitájá“-ból:

Gyenge szép harmattal kezeid öntözted...
z *gingavom* si ruke prelevalo rosom,...

Piacon, utakon nagy *rendeket* állott,
szájok reád tátva *csudált* és urallott...

po *pijacu redom* šeregi su stali,
čudeći se tebi za tobom gledali...

Elhittem ez a *bólt*, kit orroddal felérsz,
nem tetszik...
Znam da tvoja *bolta*, ku z nosom potpiráš,
ti se ne dopada...

Mint tetszik alattad most a száraz *deszka*?
Kako ti se vidi, na koj ležiš, *daska*?

Szunyognak *csöbörrel* vérét nem vehetni...
Nemre se s komara s *čebrom* krv jemati...

Hasonló példákat lehet idézni Magdalenic szövegéből is:

Ilyen szép ékesség vagyon *királyságban*
ezüstben, aranyban és nagy uraságban.
Ki dicsekedhetnék efféle hívságban,
mely még nevünket is tészen *fabulában*?

Kincses gazdagoknak s hatalmas uraknak
legkevesebb részük csendes halált látnak...

Tak ti ime stalno imahu i *krali*,
tak do kratka z svetom, z blagom su vladali.
Gdo bi se hvalil z svetom, v kom smo nestalni?
Po smrti nas budu neg *fabuluvali*.

Kinčeni bogaci, gospoda največe
umiraju strahom...²⁵

Az ilyen példák számát természetesen százakra menően lehetne szaporítani, de a fordítók eljárását már ennyi is szemlélteti. Ha mármost meggondoljuk, hogy egyéb tekintetben ügyes nyelvi leleménnyel dolgozó XVII. századi költők verses fordításokban, ahol a forma nehézsége mégis csak bizonyos nyelvi szabadságot követelt, ösztönösen ennyire ragaszkodtak a készen kapott szavakhoz, akkor középkori prózai fordítókról meg éppenséggel feltételezhető, hogy nem igen törték fejüket szinonimák keresésén. Átvették azt, amit az előttük fekvő szövegben találtak. Érdekes ilyen szempontból Trója-regényünk változatainak szóhasználatát megvizsgálni.

17. Dolgozatom elején hangsúlyoztam, hogy szövegeink egymástól függetlenül keletkeztek. Várható tehát, hogy mondatszerkesztésükben, szórendjükben és szókincsükben is a párhuzamos helyeken bizonyos eltéréseket mutassanak. Ilyen eltérések vannak is. Jelen esetben vizsgálataimat csak a szókincsre korlátozom. A szókincs eltérései várható módon olyankor adódnak, amikor az illető fogalomnak a magyarban és szerb-horvátban nem közös a neve, pl. *hajó*, *harag*, *csalárdság*. Ilyenkor az egyes változatok gyakran más-más szót használnak az illető fogalom megjelölésére, pl. *hajó* 'navis': *plav*, *korabalj*, *ladja*, *katroga*; *harag* 'ira': *srda*, *srđžbina*, *gnév*; *csalárdság* 'fraus': *jal*, *prevara*, *lbstv*; *erős* 'fortis': *močan*, *krépak* stb. Az alábbiakban összeállítom a szövegeink párhuzamos helyei között mutatkozó szókincsbeli főbb eltéréseket, anélkül azonban, hogy az összes előfordulási helyeket felsorolnám. (A horvát és szerb címszavakat az egykorú kiejtés szerint, a bolgár változatokat ó-bolgár alakban normalizálva írom.) Az összeállításnál csak a teljesen azonos jelentésű vagy legalább is egymáshoz igen közelálló fogalmakat jelölő szavakat vehettem figyelembe. Ahol ugyanis a párhuzamos helyeken egészen más értelmű szavak szerepelnek, ott feltehetőleg már az eredeti szövegekben is nagyobb különbségek voltak s ezek már nem használhatók fel az egyes fordítók szóhasználatának szemléltetésére. Az anyagot áttekinthetőség kedvéért szófajonként csoportosítottam.

Főnevek:

blago ~ *imanje* ~ *dobytko* 'jószág'

s velikim' *blagom*' Gk 135

s velicem *imanijem* S 72

na nied'nom *blažē* Gk 125

ni na nekoje *imanie* S 43

ni na inomъ *dobytcē* Bm 164, Bb 52

²⁵ Az idézetek: Archivum Europae Centro-orientalis 3 (1937) 321-2 és 5 (1939) 316.

časť ~ počtenje 'tisztesség'

ki veliku *časť* iměše ot nega Gk 132
 koi imaše od svoga s(i)na veliku *č(b)stb* S 66
 s velikim *počteniem'* Gk 127
 s veľikom *čbstyju* S 50
 s velikoo *čbstie* Bm 172, Bd 58
 bēs-*počteniē* Gk 129
 bezb *počtēnia* S 54

črtalo (crtalo) ~ oralo ~ ralo 'ekevas'

pred *črtalo* Gk 126
 pred' *črtalom'* Gk 126
 přéd *crtalom'* S 46
 přéd *oralom* Bm 168, Bb 54
 predb *ralomb* Bm 168, Bb 54

děte ~ dětič ~ otrok ~ otroče 'gyermek'

v'zmi sie *děte* Gč 182
 vazmi ovo *děte* Gk 122
 v'zmi *otročē* sie S 36
 na sie *otročē* hrani S 37
 v'šhrani mi *otroka* sego Bm 158, Bb 48
 rastiše ěko i drugo *děte* Gč 182
 ta rastěše, kako vsako *děte* Gk 122
 I rastěhota oba *ortoka* h'glo S 37
otročēti obe Bm 158, Bb 48
 i obrětenago *otroka* naročē Parizb Pastyrevičišt' Bm 158, Bb 48
 i k'da se rodi *dětič* ot nee Gč 182
 I k'da se doby *otrok* ot g(o)sp(o)de Jagupe S 36

gnev ~ srda ~ srdžbina 'harag'

ostavi svoi *gnev'* i *sr'du* Gk 126
 ostavi svoi *gnjev'v* i svoju *srččbinu!* S 47
 ostavi *gněvb* svoi Bm 168, Bb 55
 i vsta Acěliš' *gnevom* i reče Gk 135
 hoću vam moju *srdu* razbiti lad'e o zemlju Gk 135
 i Ancileš usta ot groba s *gnjevnym'* licem S 73
 I paki naostrivši se *srdu* Gk 135
 I paky ožeže sb *gněvom* S 75

ial ~ prevara ~ lbstb 'csel, csalárdság'

I vzěše Troju *ělom'* Gk 134
 i *prevarom* hoćemo Troju uzeti S 71
 I Troju uzeše *prevarom* S 72
 kako choštēm' Troj přěpti *lbstie* Bm. 184, Bb 65

junak ~ junoša ~ otrok 'hős (NySz), ifjú'

i reče ednomu *junaku* Gč 182
 i reče ednomu *junaku* Gk 122
 i prizva edinogo *junošu* k sebě S 36
 i dast ego edinomu *junoši* Bm 158, Bb 48
 I *junoša* skonča zapovědb kraličinu S 36
 I stvori *otrokč* tako Bm 158, Bb 48

krunica ~ *koruna* ~ *вѣнѣць* 'koszorú'

ot cvit'ě *krunicu* Gč 182
 ot cvět'ě *korunu* } Gk 122
korunu ot slame }
vѣnѣць ot cvětia } S 37
vѣnѣць ot slame }

vѣnecъ ot cvětia Bm 158, Bb 48

A ona mu poda *korunu* svoju Gk 124
 i vъze ot neq *vѣnecъ* Bm 162, Bb 50

košulja ~ *riza* 'ing'

A one pridoše u *košulach'* Gk 123
 i sьvlěkšě se pridošq v *rizach* před nego Bm 160, Bb 49

lěstvice ~ *stlaba* 'lajtorja, hágesó'

i vrže rémen'ne *lěstvicě* va visoki turan' Gk 127
 † zavrže r'menije *lěstvično* u visokomъ tornu S 50
 stvori remeniemъ *stlbaq*, i zavrže q Bm 172, Bb 57

manenost ~ *ludost* 'dühösség'

ka to est' *manenost'* Gk 129
 koja jes(t) tai *ludos(t)* S 54

mor ~ *pomor* 'dög' (= dögvész)

dotle ne přestane ta *mor'* Gk 130
 ne hočet sii *morъ* přestati S 54
 za-č' ta *pomor'* bé v' gr'ěkoi voiskě? Gk 130
 što jes(t) sii *morъ* u grěkoi voiscě S 54

nevěra ~ *nevěrstvo* 'hitetlenség' (= hitszegés)

i on' me *nevěru* vshiti Gk 134
 da mene *nevěrstvomъ* převari Bm 186, Bb 66

nevolja ~ *pečal* 'nyomorúság'

u vaših *nevolah'* Gk 133
 u vaših *pečalěh* S 69

oholstvo ~ *drzostb* 'kevélység'

ostavi to sil'no *ohol'stvo* ot mene Gk 125
 ostavi svoje . . . silno *oholb(s)tvo* ot mene S 43
 ostavi *drzostb* svoq ot mene Bm 166, Bb 52

oružje ~ *armatošъ* 'fegyver'

I sne š' nega *oružje* Gk 132
 I sьvlěkoše š' nega *oružje* S 65
 i sьvlěče Prejamušъ s nego *armatošъ* vse Bm 182, Bb 63

otac ~ *bašta* 'apa'

po ot'ěini smrti Gč 181
 po smrti *baštině* si Bm 158, Bb 47
 ot o(t)ca svoego Bm 158, Bb 47

pismo ~ *pisanje* 'írás'

pravi *pismo* . . . Gč 184
 i *pismo* pravi na nem' Gk 123
 i *pisanie* na noi govorě S 39

plav ~ *korabalj* ~ *golija* ~ *ladja* ~ *katruga* 'hajó, gálya'

privězité mi *plav'* bliže Gk 125
 Priv[ez]ěte mi moi *korablj* S 44
 privezěte mi brzoę *katruga* Bm 166, Bb 54
 brzyi *korablj* egovň Bm 166, Bb 53

s 30. *korabli* Gk 126
 s 30. *golijami* S 45
 s 30. *katruga* Bm 166, Bb 54

i otrinu *golie* po moru Gk 126
 I otrinuše s(e) *korabli* grěčьsci po moru S 46
korablei tysošta i 170. Bm 168, Bb 54

i nih' *lad'e* užgati Gk 129
 na grěske *korablje*, da ih bi mogľ užečy S 53
 hoču vam' . . . razbiti *lad'e* o zemlju Gk 135

povelěnje ~ *zapověd* ~ *zapověsti* ~ *zapovědenje* 'parancsolat'

ča e tvoě *povelěnie* Gč 182
 ko e tvoě *zapověd'* Gk 122
 da vēsi siju *zapověd* moju S 36
 po *zapověsti* tvojei S 36
 I junoša skonča *zapověd* kraličinu S 36

be(z) *zapovědenija* S 45
 bez *zapovědi* Bm 168, Bb 54

prasac ~ *veprb* '(kan)disznó'

da izide is Troe medvéd' a iz grěke voiske *prasac'* Gk 131
 gde izide is Troje medvedь a izь Grěke *prasyčь* S 61
 izyde iz Troę velika mečka a iz grěčьskę voisky *veprb* Bm 180, Bb 62
 i presěče *prasac'* medveda Gk 131
 i prekošaše on *prasyčь* medveda S 61
 i posěče *veprb* mečkę Bm 180, Bb 62

rasipanje ~ *razorenje* 'dúlás'

čeka tebě Troě, na *rasipanie* pohaši Gk 128
 Čekatъ te Troja na *razorenie* S 52
 ožidaetъ tebe Troa na *razorenie* Bm 174, Bb 58

rep ~ *opaš* 'farok'

i priveza ga k' nega kona *repu* Gk 134
 I reč(e) Jektor privezati ga kь farižu njegovu za *opašb* S 58
 i priveza ego farižu ego kь *opaši* Bm 178, Bb 61

rvanja ~ *boj* ~ *brantb* ~ *ratb* 'viadal, baj'

I paki ide Ektor kral' na *rvanju* Gk 129
 I pot(o)mь izide Jektorь kral na *boi* S 55
 a ty ne chošteši nikog sь mnoę izyti na *rvanьb* Bm 176, Bb 60
 i napravi se Aleksandrь i poide na *brantb* Bm 176, Bb 60
 a ne tēše iti na *rvanju* Gk 130
 i ne hotēše nigda na *rvaniju* poiti S 55
 i ne chotēše izyti na *ratb* na Ektora Bm 176, Bb 59—60

vratili su Elenu caricu prez r'vaně Gk 126
 vratije Trojane ... e(a)r(i)cu Elenu bez boja S 48
 i povratišq Elenq caricq bez r'vani Bm 170, Bb 55—56

stan ~ *okol* ~ *katunъ* 'szállás' (= castra és mansio)

i povlěče ga v grěki *stan* Gk 131
 i reč(e) vъs *okolъ* grěcky nim obvъlěcy S 63
 I reče iju ispelati na grěki *stan'* Gk 134
 izvedošē g(o)spe troiske u *okol* S 72
 i iskaše *stana* Ancileševa S 63
 in načę pytati Acileševa *katuna* Bm 180, Bb 62

sujenje (*sudenje*) ~ *uzrok* ~ *obrokъ* 'ok'

moei služ'be *suen'e* ino [ne] bē Gk 125
 o moei službě ino ne jes(t) *uzroka* S 43
 moje službě nēst inъ *obrokъ*, no mi esi ty obrokъ Bm 166, Bb 53

tělo ~ *plъ* 'test'

damo vam' i *telo* njega Gk 132
 da vi dam *plъ* S 65
 da *tělo* ego prinesq k vama Bm 182, Bb 63
 iž'žgēte *tělo* ego Gk 132
 Iždezite *plъ* jegovu S 65
 sžžešti *tělo* ego Bm 182, Bb 63
 I sžžeže (!) *plъ* S 65
 i sžžeže *plъ* ego Bm 182, Bb 63—64

tlak ~ *var* 'mész'

i grediše t'lak z' mora i pržina Gč 183
 i grděše *tlak'* z mora Gk 123
 i nosēše iz morē *varъ* Bm 162, Bb 51

travnik ~ *perivol* ~ *ovočnik* 'kert'

i poidošē tri proročice v *travnikъ* hladiti se Gč 184
 I iduči 3. proročice v *travnik'* hladit se ... Gk 123
 I poidošē tri proročice u *ovočnice* Peleuševъ k studencu prohladiti se S 39
 a dobryq gospoždq greděchq v *ovoštnikъ* Pelefa kralě Bm 160, Bb 49
 i povrže ju v *trav'nici* Peleuševi Gč 184
 I položi e v *travnice* Pelejuševi Gk 123
 I reč(e) ju povrğgnuti u *perivoli* Peleuševu S 39
 vъvrъzi ē vъ *ovoštnici* Feleša kralě Bm 160, Bb 49

uvět ~ *otvětz* 'igéret'

dai nama *uvět* Gč 183
 dai nama *uvět'* Gk 123
 Dai nam *uvět* S 38
 daždъ nama naju *otvětz* Bm 162, Bb 51

vahtar ~ *straž(a)* ~ *stražnik* ~ *badac* 'őrízó, virrasztó'

Delon *vahtar* Gk 127
 dělo na *straža* Bm 172, Bb 57
 i iskaše Dělona *vah'tara* i naidě ga strěguć' *stražu* Gk 127
 i naidě Delona, *straža* troiskoga S 50
 delo na *straža* na vysokomъ kasteli Bm 172, Bb 57

a v noći prestrěgal' e *straž'nika* Delona Gk 133

I běhu *straže* pousnule Gk 131

I běhu *bdci* po stanoveh izšnuli S 63

usnošq i *stražie* Bm 180, Bd 63

vlastelin ~ *boljarinъ* 'jobbágy' (= főember)

i *vlastelem'* i nižněm' ljudem' Gk 122

i *vlastele* i nižnje ljudi S 36

i *bolěry* i nižneę ljudi Bm 158, Bb 48

znamenje ~ *beleg* 'jel, jegy'

I viděc Troěne *znamenie* Acěliševo Gk 130

I videše ga Trojane i *belěgъ* Ancilesev S 58

i vidě Ektorъ kralъ *znamenie* Acileševo Bm 178, Bb 61

Melléknevek:

dostojan ~ *podoban* 'méltó, illendő'

dostoino mu e tako govoriti Gk 125

i *podobno* mu jes(t) tako govoriti S 44

nq est(b) *podobno* rešti Bm 166, Bb 53

hrl ~ *skorъ* 'gyors'

I rastěhota oba otroka *hrlo* S 37

i rastěše tako *skoro* velmi Bm 158, Bb 48

krasan ~ *lěp* 'gyönyörű, szép'

vele *krasъnъ* Gč 182

vělě *lěp'* Gk 122

vělmi zělo *krasъn* S 36

i vidě ego *lěpa* i *krasna* velmi Bm 158, Bb 48

manen ~ *běsan* 'dühös' (= órjöngő)

i učini Urikšeš' sebě *manena* Gk 126

i učini sebě *běsna* S 46

i stvori sę *běsenъ* Bm 168, Bd 54

močan ~ *krěpak* 'erős'

a ta ščit' na *močnu* ego mišcu Gk 128

a sii štitъ na njega *krěpku* mišcu S 51

a sби štitъ na egovo *krěpkę* myšcq Bm 174, Bb 58

Igék:

(Olyan igéket, amelyeknél a különbség csak az igekötőben jelentkezik, csak kivételesen vettem fel.)

bojati se ~ *užasati se* 'félni'

i vele se Greci *božhu* Gk 129

I *užasahu* se Grьci S 56

čekati ~ *ožidati* 'várni'

čeka tebě Troě Gk 128

Čekatъ te Troja S 52

ožidaetъ tebe Troa na razorenje Bm 174, Bb 58

grěsti ~ *iti* ~ *hoditi* 'menni, járni'

gredihota na pole... s' ocemъ svoimъ Gč 182

iděhota na pole s... ot'cemъ svoimъ Gk 122

iděhota s o(t)cemъ partiremъ na polje S 37

i *hoěhota* okolu dobit'ka Gč 182

i *gredihota* oko dobit'ka Gk 122

grediše, gdě sl[išaše junake] i vitezi Gč 183

iděše, gdě slišaše junake i vitezi Gk 122

grěd(ě)še, gde slyšaše junake i viteze S 37

choždaše sъ dobrými vitezy Bm 158, Bd 48

kamo godi *grediše* Gč 184

kamo koli *iděše* Gk 123

Kudě *grěd(ě)še* S 38

kđdā *grěd(ě)šb* na boi S 56

egda *ideši* na rvanъ Bm 176, Bb 60

kadě *hoěše* na rvanju Gk 134

kđdi mu na rvanu *grědeše* S 72

grěsti ~ *iti* ~ *pojti* ~ *pohoditi* 'menni, indulni'

hoće *pojti* v Grke Gk 124

da ne *grěd(ě)* u Grьke S 42

choštetъ *pojti*... v Grьky Bm 164, Bb 51

primi oruž'e i *idi* proti Ektoru kralju Gk 130

Primi oružije svoje i *pohodi* přema Jektoru kralju S 57

i vьzmi oružie i *pojdi* protivъ Ektoru kralju Bm 176, Bb 60

primi oruž'e i *poi* proti Ektoru kralju Gk 130

Pohodi přema Jektoru S 58

pojdi... protivъ Ektoru kralju Bm 178, Bb 51

idi ot Troe Gk 132

Pohodi tamo ispod Troje S 64

ispeljati ~ *izvesti* (-vedo) 'kivezetni, kivinni'

I reče iju *ispelati* na grěki stan' Gk 134

izvedoše g(o)spe troiske u okol S 72

i *izvedošq* Jakupq gospoždq i vsę troiskyę gospoždq Bm 186, Bb 66

izimati se ~ *izmetati se* ~ *otmětati se* 'kivonni magát'

těm' se *iznemle*, da bi se ne pričestil' troiskoi kvri Gk 126

izmeče se tomъzi hytrostiju, da se s nami ne pričestit krъvi troiskoi S 46

otmětat se takovq chytrostię, da se ne pričestitъ troiskoi krъvi Bm 168, Bb 54

izvěsti ~ *uznati* ~ *uvěsti* 'megtudni'

ako to *izvě* moi gospodin' Menelaus' car' Gk 125

erě moi g(o)spo(d)i(nъ) c(a)rъ može toi *uznati* S 43

ašte bo *uvěstъ* gospodinъ moi Menelae carъ Bm 166, Bb 52—53

kušati ~ *pitati* 'kisérteni' (= próbálni)

i *kušaše* [sreću] Gč 183

i sreću *kušaše* Gk 122

I *pitaše* š nimi sreću S 37

najti ~ obrěsti '(meg)találni, (meg)lelni'

- i pride ed'nъ pastirъ i *naide* ga Gč 182
 I on'dě ga *naide* l. pastir' Gk 122
 I *naide* sie otroče edinъ pastirъ S 37
 i *obrěte* ego ovčarъ starъ Bm 158, Bb 48
 i *obrětenago* otroka nareče Pariž Pastyrevičištъ Bm 158, Bb 48
 i *naide* s(i)na svoego Ektora mrtva S 63
 i *obrěte* ego na posteli mrtva Bm 180, Bb 63
 čast' *obrěsti* a sramotu ostaviti Gk 126
obrěsti čstъ a sramotu ostaviti S 48
 da *naidešb* č(ъ)st, a sramotъ da ostavišъ Bm 170, Bb 55
 i ne morě ga *naiti* Gk 128
 i ne može ga nigdě *obrěsti* S 50
 i ne mogoch *obresti* ego Bm 174, Bb 58

naprositi ~ umoliti ~ razgovoriti 'megkérlelni'

- ě brže mogu *naprositi* Acěliša Gk 130
 Ja ću brže moga g(o)s(podi)na *umoliti* S 57
 i pustista oba carě Acelišu Brěžeidъ gospoždъ da *razgovoritъ* ego Bm 176, Bb 60

oběcati ~ obětovati 'ígérni'

- i ona mu *oběca* věle zlata Gk 131
 I Tetiša g(o)sp(o)đa *obetova* jemu silno zlato S 59

obljubiti ~ obrati 'választani'

- obljubite* meju simi doli Gč 183
obereta si mei sěmi Gk 123
Obljubite meju simi doli S 38

obuditi se ~ zbuditi se ~ probuditi se 'felébredni'

- i *obudě* se gospoě Ękupa ... Gč 181
 I *zbudiv'si* se gospoě Ękupa Gk 122
 I *probudi* se Jagupa g(o)sp(o)đa S 35

otgovoriti ~ otvěcati 'felelni, válaszolni'

- Acěliš' i noi ne *otgovori* Gk 130
 I Ancileš k noi ništarě ne *otvěca* S 58
 a Acilešъ ničtože *otvěsta* Bm 176, Bb 60

ozlosrditi se ~ ozlobiti se 'elkeseredni'

- i bě vele žalostan' Gk 132
ozlosrdi se vel(e) S 65
 ozlobi se velmi Bm 182, Bb 63

peljati, pripeljati ~ privesti (-vedъ) ~ dovesti ~ povesti (-vedъ és -vezъ)
'elhozni, elvezetni, elvinni'

- i ot' tud hoće *pripelati* gospu Elenu Gk 124
 jerě hoćet ot' tuda *privesti* g(o)sp(o)đu Jelenu S 42
 i choštetъ ot' on'du *dovesti* Elenъ caricъ Bm 164, Bb 51
 dokle ne *pripelaju* sěmo tvoe hćeri Gk 126
 dondeže tvoje hćere ne *privedutъ* sěmo S 47
pelaitě ga v Troju Gk 134
povezet(e) ga k nam S 71

priveděte ego namъ Bm 184, Bb 65

I *povědoše* ga Gk 134

I *povezoše* ga kъ Troju S 71

i *povezochę* ego vъ Troę Bm 184, Bb 65

početi ~ *pričeti* ~ *načeti* ~ *začeti* ~ *učeti* 'kezdeni'

i ... *poče* grad' zidati Gč 181

I *priče* on'dě grad' zidati Gk 121

i *nače* zidati grad Bm 156, Bb 47

I *počeše* kamen' tlěci Gk 134

I *začeše* oticati vrat(a) S 72—73

i *zače* gibati Acělišem' Gk 131

i *nače* budit(i) Ancileša S 63

i *nače* iskati s(y)na svoego Bm 180, Bb 63

I *uče* Jagupa g(o)sp(o)đa tolit(i) snъhe svoje S 74

I *poče* napravlati plav' Gk 124

I pot(o)mъ *nače* napravljati korable S 41

I pot(o)mъ *nače* napravljati korable S 41

poslati ~ *pustiti* 'küldeni, (ereszteni? NySz)'

I *posla* k svoei matere Gk 131

I *togda* *posla* Ancileš kъ materi svojej S 59

i *pusti* materi svoei Bm 178, Bb 61

I učini ei oruž'e dobro, a ona e *posla* Acělišu Gk 131

I učini u skorě onakvo oružie i *posla* ga kъ Ancilešu S 59

i iskova oržia dobra, i *pusti* Tetiša gospožda Acilešu Bm 178, Bb 61

I *pusti* Priěmuš' kral' Pariža Aleksadra Gk 124

i *posla* Pariža Al(e)ks(a)ndra u Grьke S 42

povědati ~ *kazati* ~ *skazovati* ~ *rěci* ~ *govoriti* ~ *glagolati* 'szólni, mondani'

povědъ (irášhibával: *potedb*), ka nas e nailěpša Gč 183

pověi, ka e mei nami nailěp'si Gk 123

kazi bam, koja jest ot nas lěpša S 39

i *povědasta* meju vsemi Gk 127

i *kazasta* vsěmъ Bm 172, Bb 57

pravi pismo ... Gč 184

pismo *pravi* na nem' Gk 123

i pisanie na noi *govorě* S 39

slovesa, iže *glagolachę* Bm 160, Bb 49

i siko *skazuetsъ* Bm 160, Bb 49

i *pověda* ga mužu svoemu Gč 181

i *pověda* to mužu svoemu Gk 122

i *zače* *skazovati* mužu svojemu ... snъ S 35

i *projaví* snъ mōžu svoemu Bm 158, Bb 48

I *posla* k svoei matere ... *glagole* Gk 131 .

I *posla* Ancileš k materi svojej ... i *pravljaše* S 59

i *pusti* materi svoei ... i *reče* ei Bm 178, Bb 61

i *zače* gibati Acělišem', *glagole* Gk 131

i *nače* budit(i) Ancileša i *pravljaše* mu S 63

prěmōci (*prěmagati*) ~ *pobiti* ~ *dobarati* ~ *dorivati* 'legyőzni'

i ki eju *dobaraše* drugomu Gč 182

i ki iju *premožaše* Gk 122

I koi drugomu *dorivaše* S 37

i koi *premagaše* Bm 158, Bb 48

za-č' me nigdor ne *premore* ... razvě žalost' Gk 134

jerě do sьda, Ajakšu nitko ne *premože*, Ajakšъ vsakoga *prěmog(a)še*, a sьda ...
močnoga Ajakšu žalos(t) *prěmože*. S 71

i *premagáše* v' vsakoi r'vani Gč 183
 i vu vsakoi igre i rvane *premagáše* Gk 122
 i skim se pitaše, *dorívaše* vsakomu u vsakoi igré i u vsakoi tvári S 37
 i *prémagaše* ich v sakoi igré Bm 158, Bb 48

Ako mene *pobieš'* Gk 131
 Ako men(e) *prěmožešb* S 58

prěšěci ~ *prěkositi* ~ *posěšti* 'levágni'

i *presěče* prasac' medvěda Gk 131
 i *prěkošaše* онь прашьсь медведа S 61
 i *posěče* vepř mečkq Bm 180, Bb 62

prijeti ~ *uzeti* (*vazeti*) ~ *pojeti* 'venni, fogni'

a h'čeri *prieše* ruho i biser' Gk 128
 I g(o)sp(o)đo *uzěše* ruho i byserь S 51
 i načěš, *vězimati*, što koa ljubitь Bm 174, Bb 58
 da bi *vazam'* oruž'e i pošal' proti Ektoru kralju Gk 130
 eda bi *prijel* oružije svoje i pošlь protivu Ektoru kralju S 57
vězmi oružie i poidi protivq Ektoru kralju Bm 176, Bb 60
primi oruž'e Gk 130
primi svoe oružie Bm 178, Bb 61
 gdě sam' ga *vzel* Gk 133
 gde ga sьm *pojel* S 70

prijeti ~ *uzeti* 'megvenni' (= várat bevenni)

I *vzěše* Troju ělom' Gk 134
 Грци, koji *priješe* Troju S 72

priseći ~ *kleti se* 'esküdni'

i ondě mi *prisezi* Gk 132
 i *klni* mi se S 65
 poiděvě v erkvě *kleti se* Bm 182, Bb 63

razoriti (*razarati*) ~ *rasipati* ~ *razvaliti* ~ *razbiti* 'széjjelhányni, elrontani'
 (= szétrombolni)

da se *razoritb* Gč 183
 da ima biti *rassipana* Gk 123
 da se *razoritb* S 38
 da se bi *razoril* Bm 162, Bb 51
 kako go *rasypati* Bm 162, Bb 51
 tri turne *razvaliti* Gk 134
 3. torne *razoryty* S 71
 i *razbiěše* po tri turne ednem' vdarcem' Gk 134
 i tri torne jednъgi *razaraš(e)* S 72

rasrditi se ~ *rasrčiti se* ~ (*u*)*zgněvati se* ~ *progněvati se* 'megharagudni'

kai su se bozi naši *rasrdili* na nas Gk 126
 što se su b(o)zi na nas *rasrčil(i)* S 47
 i *rasrdi* se Pebuš' bogь Gk 130
 I Pebuš' bogь slyša i *rasrdi* se velmi S 54
 i *rasrčil* se jes(t) Pebuš' b(og)ь S 54
 po čto *razgněva se* na nas bogь Bm 176, Bb 59
 i *rasrdi* se močno Gk 126
 i *uz(g)něva* se zělo velmi S 47
 i *razgněva* se velmi Bm 168, Bb 55
 i ona se *ras'srdista* Gk 123

I ona ... *zgněvasta* se velmi na kralja S 38
 i *razgněvasta se* Bm 162, Bb 51
 i *rasrdila se e* Gk 126
 i *progněvala se e* Bm 168, Bb 55

sneti ~ *svlěci* 'levonni, lehúzni'

I *sne š'* nega oružie Gk 132
 I *svlěkoše š* nega oružie S 65
 i *svlěče* Prějamauš s nego armatoš vsę Bm 182, Bb 63

splesti ~ *sviti (svivati)* ~ *viti* 'fonni'

tomu Pariž *s'pletise* ot cvit'ě krunicu Gč 182
 tomu *svičeše* ot cvět'ě korunu Gk 122
 tomui Pariž pastierevič *svivaše* věnč ot cvětia S 37
 tomu *viaše* věnec ot cvětia Bm 158, Bb 48

těšiti ~ *toliti* 'vigasztalni'

i paki e *těšaše* glagoljuči ... Gk 135
 I uče Jagupa g(o)sp(o)đa *tolit(i)* sņhe svoje S 74
 i *těšaše* ich Jakupa kralica Bm 186, Bb 66

ubiti ~ *ubosti* ~ *zaklati* 'megölni, leszúrni'

I ... Polineštor kral' ... *ubi* Priemuševiča Gk 135
 Běše ga *ubol* kral Polineštor S 74
 i *povele zaklati* Polidvoruša Bm 186, Bb 66

(u)činiti ~ *(s)tvoriti* ~ *strojiti* '(meg)tenni'

kamo godi grediše, tamo kr'vš *stvaraše* Gč 184
 kamo koli iděše, tu se krv' *učinaše* Gk 123
 Kudě grěd(ě)še, vsudě krv' *tvoraše* S 39
 gde iděše, vse svadq *stroaše* Bm 160, Bm 49
 i *činaše* veliku smrt u grěkoj voiske Gk 130
 i *učini* veliku smrt ot grěcke voiske S 57
 i *učini* zlatu ěbl'ku Gč 184
 I *učini* ěbl'ko zlato Gk 123
 I *stvori* zlatu jakubu S 39
 i *iskova* zlatq ablkq Bm 160, Bm 49
 I *učini* Urikšes' kona is črnoga stakla Gk 134
 I *učini* Urikšiš fariža od crbnoga stakla S 71
 i *stvori* zelo krasna fariža sęra Bm 184, Bb 65
 a *učinju* ti, da ti ne budu věrovali Gk 124
 da *učini* ti hoću, da ti ne věrujute S 42
 da choštq te *stvori*ti, da te ne věruqt Bm 164, Bb 51

uhititi ~ *ujeti* 'megfogni, megragadni'

i *uhiti* i Aěkš' Urikšesha Gk 126
 i *uje* ga Ajakša Telmonič S 46

utišati ~ *prěstanuti* 'megszünni'

da vl'ne sie ne ote *utišati*? Gk 126
 tere ne hotetš sie vl'ni *prěstanuti* S 47

veseliti se ~ *radovati se* 'örülni'

i *ves(e)ljaše* s(e) S 58
 i *raduaše se* Bm 178, Bb 61

věsti ~ *znati* 'tudni'

ne *vedúce* Gk 126
za *neved(e)nie* S 47
poneže [ne] *znaachq* Bm 168, Bb 55

vpeljati ~ *vbvesti* (-*vedq* és -*vezq*) 'bevinni, bevezetni'

a kona *vpělaše* v Troju Gk 134
Kon *uvedoše* u Troju S 72
i *vbvezošq* fariža vь grad Bm 186, Bb 66

vrěci ~ *zavrěci* ~ *založiti* ~ *metnqti* 'vetni'

vrže glavu svoju na srěcu Gk 127
zavrže svoju glavu na srěcu S 50
i *založi* svoq glavq na srěšto Bm 172, Bb 57
i *vrže* ga v morě Gk 135
i *vrže* ga u more S 74
i reče *metnqti* jeho v more Bm 186, Bb 66

uznesti se ~ *vziti* 'felszállni, felmenni'

i *vznese* se na nebo Gě 181
i *vzide* na nebo Gk 122
i onai se glavnja *uznese* se na n(e)bo S 35
i *vzzyde* na nebo Bm 158, Bb 48

zajeti ~ *počrbsiti* 'meríteni'

i hotě mor'ě *zaeti* Gk 135
i hote *počrbsiti* mora S 74
počrbsiti vodq Bm 186

zlomiti ~ *izlomiti* ~ *prekršiti* 'megszegni'

ar' mu věru *zlomi* Gk 132
erě njegovu veru *prěkršise* S 65
kako Prějamuševu veru *izlomiše* S 65
kako ima verq *izlomišq* Bm 182, Bb 63

žalovati ~ *požaliti* 'sajnálni'

i oće edan' drugoga *žalovati* Gk 131
i hoćet edinь drugoga *požaliti* S 59

Egyéb szófajok:

danas ~ *sada* ~ *nyně* 'ma, most'

danas me ljubiš' Gk 124
sada me ljubiš S 41
nyně me ljubiš Bm 162, Bb 50

onde ~ *tu* 'ott'

I *onde* Urikšes' ... utvrđi stražami obrove Gk 128
i *tu* Urikšišь ... utvrđi stražami obrove S 52—53

proti ~ *prěma* ~ *protivŏ* 'ellen'

I izidě *proti* nemu Gk ot'e' ego 125

i izidoše *prěma* njega S 45

i izyde *protivŏ* emu ot(ь)ць ego Bm 166, Bb 53

velmi ~ *vele* ~ *zělo* 'nagyon'

i běše *vel'mi* bogatъ Gě 180

běše *vele* bogat' Gk 121

i běše *zělo* bogatъ Bm 156, Bb 46

A felsorolt szavak között csak néhány olyan akad, mint pl. *plav*, *peljati*, *katręga*, amelyek egyik vagy másik délszláv nyelvjárásban nem használatos, ami tehát indokolja azt, hogy egyik vagy másik szövegből hiányzik. A légtöbbségük azonban olyan közönséges szláv szó, amely mind-egyik délszláv nyelvben vagy nyelvjárásban megtalálható s a fordítók váltogatva használják őket, csak éppen a párhuzamos helyekre nem kerül mindig azonos szó. Ez eggyel több bizonyíték arra, hogy ezek a szövegek egymástól függetlenül keletkeztek, mert nem valószínű, hogy egyik vagy másik másoló éppen ezeken a legközönségesebb szavakon változtatott volna.

18. Ilyen előzmények után lássuk, mit vall a szókincsnek az a része, amely a magyarral közös. (A felsorolásban a magyar alakot vettem címszónak. Szándékosan kihagytam a 'király, királyné, császár, császárné' jelentésű *kralj*, *kraljica*, *car*, *carica* szavakat, mert ezek mindegyik szövegben igen sokszor előfordulnak, és nem is igen lehetne elképzelni, hogy a párhuzamos helyeken valamilyen más szó helyettesítse egyiket vagy másikat. A szófajok szerinti csoportosítást mellőztem, mellékevek nincsenek, s az egyikét igét a vele rokon főnév mellé osztottam be.)

ábráz: *obraz* l. 'facies', 2. 'imago, simulacrum, statua'

dai mi hč'er tvoju *obrazom*' prelipu Cvenuažiju Gk 126

prělepu cvěťnъ Ažiju *obrazomъ* cvěťnъ S 48

dai mi moju hčerъ *obrazo[mb]* cvěťnu Ažiju S 48

štyt pisan *obrazom* prostrannoga světa S 51

na kojem bě pisano *obrazъ* prostrannoga světa Bm 174, Bb 58

obraz' Jupitera boga Gk 129

obrazъ Jupitera b(og)a S 53

kip' Paleše gospoe Gk 127

obrazъ Paleše g(o)sp(o)đe S 49

obrazъ Miněrve gospoždŏ Bm 172, Bb 57

i ukradě ... *kip*' Palěše gospoe Gk 127

i ukrade ... Miněrvu, *obrazъ* Paleše g(c)sp(o)đe S 50

i vъze *obrazъ* Miněrve gospoždŏ Bm 172, Bm 57—58

abrosz: *ubrus* 'mappa, mensale'

I Pariž' proliěv' črvlena vina na *ubrus*' běl' i nim pisaše po *ubruse* Gk 125

I кьди se *ubrusъ* otnimaše ... S 43

i vъzeměchŏ *ubrusy* ot stola Bm 160, Bb 49

egda priemachŏ *ubrusъ* ... ot stola Bm 164, Bb 52

na bělomъ *ubrusě* Bm 164, Bb 52

asztal: *stol* 'mensa'

- i ěděhu vsi v kupě pri *stolě* Gk 125
 i posadi ga na ednom *stolě* kone sebé S 43
 na edinoi *trapezě* Bm 164, Bb 52
 egda priemachq ubrusъ . . . ot *stola* Bm 164, Bb 52
 i obědova š nimъ na njegově *stolě* S 51
 i obědovachq na ednoi *trapezě* Bm 174, Bb 58

barát: *brat* 'amicus, frater'

- brat* mi est' i *bratina* oruziě prošu Gk 133
brat mi jes(t), *bratinja* oruzia prošu S 68
 moga *brata* Acěliša Gk 133
 moga *brat(a)* Ancileša S 70
 Budi ne budí *brat* jegovъ, ali jerě mu *brat*, mi ga ne imamo česa dati živa S 70

bársony: *bračín* 'purpura'

- i povi ego v' *bračín*' Gč 182
 i povi ga v' *bračín*' Gk 122
 I povi ga u *bračíně* S 36
 no povi ego v *bračín* Bm 158, Bb 48

bot: *bat* 'malleus, baculus'

- a drugi sin pastierev vdelaše *bat* Gč 183
 a drugi ta sin' dělaše *bat*' Gk 122
 a drugi s(i)n egovъ [dělaše] *batъ* S 37

csodálni: *čudovari se, čuditi se* 'mirari'

- i *čudovahu* se o hitrosti grěkoi Gk 134
 i *čjudiše* s(e) mnog(o) o grěšskoi hitrosti S 71

ebéd: *oběd* 'coena, prandium'

- I kada bě po *obědě* Gk 128
 I kьd bi po *oběde* S 51
 i po *obědě* Bm 174, Bb 58

ebédelni: *obědovati* 'prandere'

- i š nim' *obědova* Gk 128
 i *obědova* š nimъ S 51
 i *obědivachq* Bm 174, Bb 58

farizs (BesztSzj, SchlSzj)²⁶: *fariž* (*pariž, variž, faria*) 'dextrarius'

- izvéděte *fariža* Gk 128
 I reč(e) izvésti *fariža* siroga Rižuša kralja S 51
 i povede bělogo *fariža* krale Bm 174, 58
 i gledaše Acěliš' na *fariža* Gk 128
 i pogledaše stoje na *pariža* S 51
 a Acileeš stoaše pogleduq na *fariža* Bm 174, Bb 58
 oimě sa *fariž'* podoban' bi pod dobra viteza Gk 128
 Oime si *pariž* pod(o)b(ъ)нь jes(t) pod dobra viteza S 51
 sbi *farižs* podoběň estъ podobroga viteza Bm 174, Bb 58
 i pade se *fariž'* pod nim' Gk 129

²⁶ Legrégibb szójegyzékeink *faris* 'dextrarius' adatát a kiadók tévesen *farib*-nak olvasták. V. ö. azonban Anonymusnál „farisios optimos“ cap. 11. Erről részletesebben másutt szándékozom írni.

i poklečē Jektorov *parižb* S 56
 i pokleknō Ektorъ i egova *faria* na zemę Bm 176, Bb 60
 I da mu Acēliš' svoe oruž'e i *fariža* svoega Gk 130
 I poda mu oružie i *pariža* svojego S 58
 Ektoru pred' *variža* Gk 131
 před *pariža* Ektorova S 62
 i sta před *farižomъ* Bm 180, Bb 62
 i vrže ga s *kona* Gk 129
 i vrže ga Men(e)lauš c(a)rъ dolu s *pariža* S 55
 i priveza ga k' nega *kona* repu Gk 131
 I reč(e) Jektorъ privezati ga kъ *farižu* njegovu za opaš S 58
 i priveza ego *farižu* ego kъ opaši Bm 178, Bb 61
 hoću vam' učiniti l. *kona* ot črnoga stakla Gk 134
 Hoćuju vam' učin(i)ti o(d) črnoga stakla *pariža* S 71
 I učini Urikšēš' *kona* is' črnoga stakla Gk 134
 I učini Urykšiš' *fariža* od črnoga stakla S 71
 i stvori zelo krasna *fariža* sěra Bm 184, Bb 65
 naidošē *kona* staklenoga Gk 134
 i obrētošē onogai *konja* staklenoga S 71
 i vidēšō *fariža* i krasna velmi Bm 184, Bb 65
 a *kona* vpēlaše v Troju Gk 134
Kon uvedošē u Troju S 72
 i vьvezošō *fariža* vъ grad Bm 186

fundamentum: fundoment (fundoment, podumenta)

i pogorē Troē do *fundamenta* Gč 181
 s koga oče pogorēti Troē do *fundamente* Gč 182
 i pogorē do *fundamenta* Gk 122
 i pogorē Troja do *podumente* S 35
 do *fundamenta* Gk 124
 do dolъnje *podumenъte* S 42

? *gabilot*²⁷: *gabilot(a)* 'Wurfspiess, gavalotus' (ld Bartal)
 dokole ne pridē Pilotaš' Pean'cižic' strēlom' i *Gabilot'* Gk 127
 i pridē nose strēlu *Gabēlovu* Gk 134
 da pridē (s) strēlom *gabylot(o)mb* S 71
 a Pilotaš' hitaše strēlu *Gabēlovu* Gk 134
 I strēljaše Pilotaš' strēlom *gabilotom* S 72
 i strēlaše Ektor kral strēloō. *gabilotoō* Bm 170, Bb 56

gerezna: krzno 'amphimallum'

I prostiraše *kr'zno* biser'no Ektoru pred' *variža* Gk 191
 A Ektor se obrnuv po *kr'znē* . . . Gk 131
 I tьda g(o)sp(o)đe troiske pometahu eksamitna *krъzna* před *pariža* Ektorova S 62

helm (OkI Sz): *helam (chilemъ)* 'galea, cassis'

zlati *helam'* Gk 125
hēlъmb zlati S 45
 zlatyi *chilemъ* Bm 166, Bb 53
helam' Acēlišev', ki e ot' prečistoga zlata Gk 133
 i *hēlъm* svētloga zlat(a) S 68
 Na njem bēse *helъm* S 62
 i deraše *helъm* s Diomeduša S 62

²⁷ Magyar nyelvemlékeinkben nem fordul elő, Bartal is csak egyetlen adatot idéz *gavalotus* alakban, de ez ragusai forrásból való, megléte tehát még a magyarországi latinban is kétséges.

korsó(cska): krčag, krčig, krčazac, krčizac 'urna, urceus'

i popel' vsiplite v' edan' *krčiz'e* zlat' Gk 132
 i usiplet(e) popel jegov u zlat *krčaz(b)cb* S 65
 szžešti tólo ego i vsipati v *krčagb* Bm 182, Bb 63
 I szžežože (!) plbt i usipaše popel u zlat *krčaz(b)c* S 65
 i szžeže plbt ego, i vsypa v zlat *krčagb* Bm 182, Bb 63—64
 da ne bě l. mal' *krčiz'e* nega popelom' pln' Gk 132
 i ne běše dobre naplbnjen zlati *krčaz(b)cb* pepelom jegovem S 66
 i ne dobre *krčaz(b)cb* pep(e)la tvojego naplbnjen S 66
 O sila i slovo(!) Acéliševo, koliko v mal' *grčig* (!) vlež Gk 132
 O silo i slavo Ancileševa, u kole mal *krčaz(b)cb* uleze S 66

kovács: kovač 'faber'

k' V'l'kanušu *kovaču* Gk 131
 k Vlbkanušu *kovaču* S 59
 Kal'kanušu *kovaču* Bb 61

kucsma: kučma (kičma) 'Kopfbedeckung'

Pariž dělaše *kučmicu* Gč 183
 I pariž' dělaše *kučmu* Gk 122
 I pariž dělaše *kičmu* S 37

malaszt: milost 'gratia, clementia'

da ako mi bu *milost'* ot višnih' bogov' Gk 125
 nu ako višnyh b(o)govb *m(i)l(o)stb* budet na mně S 44

márvány: mramor 'marmor'

i bě podob'na k *mramoru* Gk 135
 i by pod(obna) kb žestoku *mramoru* S 75

medve: medvěd, mečka 'ursus'

da izide is Troe *medvěd'* Gk 131
 gde izidě is Troje *medvedb* S 61
 izyde iz Troe velika *mečka* Bm 180, Bb 62
 i presěče prasac' *medvěda* Gk 131
 i překošashe omь prascb *medveda* S 61
 i posěče vepř *mečkq* Bm 180, Bb 62

mester: meštar 'magister'

i prorekoše emu *meštri* i rekoše mu Gč 182
 I prorekoše *meštri* rekuće . . . Gk 122
 I prorékoše mu se *meštri* i proroci i rěkose S 36
 i s' jutra prizva . . . *meštre* i proroki Gč 182
 i v' jutřé pověda vsěm' *meštrom* Gk 122
 i prizva zautra vse *meštre* troiske S 36

munka: muku 'labor, tormentum'

priměte *muku* rvane veselim' srcem' Gk 128
 tr pet(e) *muku* rvaniju vselem sr(b)dcemь S 53
 trbpete *muku* rvaniju ves(e)lemь sr(b)dcemь S 69
 a mi *muku* priemlemo Gk 129
 a mi za tebě *muku* imamo S 55
 pres' člověče krvi i *muke* Gk 134
 bez čl(o)v(č)ěbske krvi i bez naše *muke* S 71

oltar: oltar 'altare, ara'

- i skri se v tainom' *oltarě* Gk 132
- i skri se Pariž Al(e)ks(a)ndrŭ u tainem *oltari* S 65
- i poklekni pred' *oltarom'* Gk 132
- i pride před *oltarem* S 65

ország: ursag, rusag 'regnum'

- u v'sěm' grěskom' *ursazě* Gk 125
- u vsem grěčkom *rusagu* S 43
- grěčskaa *država* Bm 166, Bb 53
- pažiski grad' i *ursag'* iklaiski Gk 125
- všŭ pagažiiski *rusagŭ* i kaiiski S 44
- rusag* kaakiiski Bm 166, Bb 53
- na palagiiski *rusagy* Bm 166, Bb 53

oszlop: stlp 'columna, pila'

- dam' ti tri onolike *stlpe* zlata Gk 132
- i ja ću ti dati 3. *stlpe* onolike zlata S 64

palota: polača, polata 'palatium, curia'

- i pověd(ě) ga u . . . *polatu* svoju S 41
- i vŭvedosta v *polatŭ* Bm 162, Bb 50
- i vede ga v *polaču* Gk 125
- i pověd(ě) ga u svoju *polatu* S 43
- i počť ego vŭvede vŭ *polatŭ* car(ŭ)skŭ Bm 164, Bb 52
- v' ednoi *palači* Troiskoi Gk 125
- u jednom Troju *gr(a)du* S 43
- troiskaa *polata* edina Bm 166, Bb 53

pap: pop 'sacerdos'

- I prozvasta oba cara Kalkaša *popu* Gk 126
  - i prizva k sebě Kalkaša *popa* S 47
  - i prizva *popa* Kalkaša Bm 168, Bb 55
  - I reče Kal'kaš' *pop'* Gk 126
  - I reč(e) mu Kalk[raš]ŭ *popŭ* S 47
  - i reče emu *popŭ* Kalkašŭ Bm 168, Bb 55
  - i vze silu h'čer' Rižeušu *popu* Gk 130
  - Uzelŭ běše h'čer' Krizeuša *popa* S 54
  - i privele běšŭ Rižeuša *popa* dŭštere Bm 176, Bb 59
- (Hasonlóképen még számos helyen mindig csak *pop* szerepel.)

parancsol: poručiti 'mandare'

- i *poručíše* v Troju Gk 132
- i *poručista* oba c(a)ra Prějamašu kralju S 65
- i *poručī* redomŭ vŭsemŭ S 65
- i *poručista* Prējamašu kralju . . . Bm 182, Bb 63

pásztor: pastir 'pastor'

- i pride ed'nŭ *pastirŭ* i naide ga, komu . . . *pastiru* . . . Gč 182
- I on'dé ga naide l. *pastir'*, komu *pastiru* . . . Gk 122
- I naide sie otroče edinŭ *pastirŭ*. Tomu *pastiru* . . . S 37
- i obréte ego *ovčar* starŭ, . . . i nese ego *pastyrŭ* ženě svoei Bm 158, Bb 48
- i vazam' prošćenie ot *pastira* Gk 124
- i zautra prijē prošćenie ot *pastira* S 41

pásztorfiú: pastirević 'filius pastoris'

pridite pred Pariža *pastirevića* Gč 184
 poiděte pred' Pariža *pastirevića* Gk 123
 poiděte před Pariža *pastirevića* S 40
 poiděte ... před Pariža *pastirevičišta* Bm 160, Bb 49

(Hasonlóképen még számos helyen.)

perelni: prěti se, uprěti 'litigare, litem movere'

i ne mogosta ego *uprěti* Gč 183
 i ne mogosta ga *uprěti* Gk 123
 i ne mogosta kralja *uprěti* S 38
 ka vstasta za ne se *prěti* Gk 132
 Urikšiš ... i Jakša ... ustasta *prěti* se o oružija Ancileševu S 66
 kako se hoćeta ona *prěti* Gk 132
 kako se hoćeta *prěti* S 66
 A se Urikšiš i Jakš *prěta* se o oružija Ancileševu S 67

ruha: ruho 'vestis, vestimenta, habitus'

I Urikšes' napravi svoe korable vële lépěm' *ruhom'* Gk 128
 I Urikšiš napravi svoi korabl mnogo dragimь *ruhom* S 51
 i napravi Urekšes' svoi korablь ... *ruhy* zlatymi Bm 174, Bb 58
 iznesěte *ruho* Gk 128
 I reče izvěsit(i) *ruho* S 51
 a četrto běše Acěliš' v děvičem *ruhi* Gk 128
 i Acěliša v děvičě *ruhě* Gk 128
 i četvrtoga Ancileša u děvičimь *ruhu* S 51
 i četvrtoga Ancileša u devičimь *rusě* S 51
 a h'ćeri prieše *ruho* i biser' Gk 128
 I g(o)sp(o)de uzěše *ruho* i byserь S 51
 I povr'že Acěliš' děviče *ruho* Gk
 I Ancilešь ... otvrže ot sebě devičie *ruho* S 52
 A žena ego oblěče se v črno *ruho* Gk 131
 I g(o)sp(o)da Andropia uze črno *ruho* i oblěče se u njem S 62
 svvlěče sь sebe svilnoe *rucho* i oblěče črny *rizy* Bm 180, Bb 62
 kai si vzela koludriče *ruho*? Gk 131
 i što se si u črno *ruho* oblkla? S 62
 nigdare se ne hoću u světlo *ruho* obleci S 62
 Neka za tebe živa črno *ruho* uzmu S 62
 sikvozi što *rucho* nositi po tebě Bm 180, Bb 62
 i vьzє Prějamušь kralь na sebe ništє i chudy *rizy* Bm 180, Bb 62
 (Ez az utolsó hely a többi szövegben nem szerepel.)

sátor: šator 'tentorium'

v krilě *šatora* svoga Gk 131
 pri krylěh *šatora* Acileševa S 63
 u skutěh *šatora* mojega S 63
 i ide v grěki stan', išče Acěliševa *šatora* Gk 131
 i iskaše stana Acileševa i pride kь *šatoru* Ancileševu S 63
 i doide na Acileševь *katuně* Bm 180, Bb 62—63

szalma: slama 'stramen, palea'

ot *slame* Gč 18
 korunu ot *slame* Gk 122
 věньєь ot *slame* S 37
 ot *slamy* Bm 158, Bb 48

szerencse: *srěća*, *srěšta* 'sors, fors'

- i *srěću* kušaše Gk 122
- I pitaše š nimi *srěćju* i kob S 37
- I sliša to Urikšeš' ... i ... vr'že glavu svoju na *srěću* Gk 127
- I potom Urikšiš' ... zavvrže svoju glavu na *srěću* S 50
- i založi svoq glavq na *srěšto* Bm 172, Bb 57
- i zavvrghoju moju glavu na *srěću* S 70
- egy az založich glavq na *srěšto* Bm 184, Bb 64

szikra: *iskra* 'scintilla'

- i izdrěše se *iskre* ot nee i padoše na Troju Gč 181
- i ot' ne padoše *iskre* na Troju Gk 122
- i izletěšq iz morě *iskry*, i padošq na Troi Bm 158, Bb 48

szolgálni: *služiti* 'servire'

- služit'* Menelaušu kralju Gk 124
- služit(i)* Menelaušu c(a)ru S 41
- služiti* Menelaušu carju Bm 164, Bb 52
- da ti *služu* ně na zlatě ... Gk 125
- azb ne pridoch *služiti* tebě zlata radi Bm 164, Bb 52

szolgálat: *služba* 'servitium'

- moei *služ'be* suen'e ino [ne] be Gk 125
- mojei *službě* ino ne jes(t) uzroka S 43
- o moei *službě* něst(ь) inъ obroкъ Bm 166, Bb 53
- na *službq* kъ Menelauša carju Bm 164, Bm 51

szu(l)ca: *sulica* 'lancea'

- i nega *sulica* Gk 133
- I *sulica* krěpkoga muža Pel(e)uševica S 67
- i udrista se *sulicama* Gk 127
- (E helynek a többi szövegben nincs megfelelője.)
- i dvignošq zlatyi chilemъ ego na *kopi* Bm 166, Bb 53
- (E helyen a többi szövegben nem szerepel a feyver neve.)

szu(l)cás: *suličnik*, *suličič* 'lanceatus'

- proti ... Teleponu *suličniku* Gk 128
- na Telemona *suličica* S 52
- suličnikъ* Teleponъ Bm 174
- i ubi Telepona *suličnika* Bm 174
- i vьzę Acileešъ Telespona *suličnika* dьštere Bm 174, Bb 59
- ki běše naimočnei *suličnikъ* Gk 128
- koi běše naibolii *suličnik* S 32

tánc: *tanac* 'saltatio'

- I přei gospoe igrahu *tan'ca* Gk 125
- gde g(o)sp(o)dě gričke igrachota, *tanьcbъ* vođahu ... *tanьca* voditi S 44
- choro* igrati Bm 166, Bb 53
- těče i um'ča Elenu caricu *is-tan'ca* v plav' Gk 125
- i priteče tamo, gde *tanьcbъ* vođahu, i um'ča c(a)r(i)eu Elenu u korablъ S 45
- a ti si boli v Troi *tanca* igrati Gk 129
- a ti si boli *tanьc* voditi po Troju S 55
- a ty esi ... podobrъ igrecъ igrati i veseliti se Bm 178, Bb 60

torony: turanj, toranj 'turris'

- na visokom' *turni* Gk 127
 u velikom *tornu* S 49
 na vysokomъ *kasteli* Bm 172, Bb 57
 i vrže rěměn'ne lěstvičě va visoki *turan'* Gk 127
 i zavřže rěmenije lěstvično u visokomъ *tornu* S 50
 tri *turne* razvaliti Gk 134
 3. *torne* razoryt(y) S 71
 i razbiěše po tri *turne* ednem' vdarcem' Gk 134
 i tri *tořne* jednogi razaraš(e) S 72
 s visokoga *turna* Gk 134
 s visokoga *torna* S 72
 I vzeše voiske *turne* Gk 134
 A ovi vitezy *pirgove* prijěše S 72
 i izvedošć Aleksandra Fariža i Elenq caricq iz vysokoga *pirgosa* Bm 186, Bb 66

udvar: dvor 'curia, aula'

- i prista pod' *dvor* Menelauša cara Gk 124
 i prista pod *dvor* Menelaušev S 42
 i prista pod *dvorъ* Menelauševъ Bm 164, Bb 52
 v' tvoem' *dvorě* Gk 125
 na tvom *dvorě* S 42
 na tvœem *dvorě* Bm 164, Bb 52

udvariság: dvorščina (dvorština) 'curialitas'

- koe e počten'e v' tvoem' *dvorě* i ka *dvorščina* Gk 125
 koja se *dvorština* činy a na tvom *dvorě* i čěstь S 42

úr: ur 'dominus, herus'

- premudri *ur* traciski Gk 126
 přemudri *urъ* itraciiskyi S 47
 i bratu tvoemu i mnogo grččkěm *urom'* Gk 126
 i svomu bratu i mnog(o) grččkim *uromъ* S 48
 sarakinstii *urove* Bm 170, Bb 55
 i ubi 6. grččkěh' *urov'* Gk 131
 I... Ektor uby ... 5. *urov* S 62
 i... ubi Ektor 6. *urov* grččěskych Bm 180, Bb 62
 i žaljahu Ancileša grččsci *urove* S 66
 i viděvša carě i *urove* gr(ъ)etii divišo s(ę) Bm 182, Bb 64
 o grčka *gospodo* Gk 128
 grččěsci vitezi i pelaguisci *urove* Gk 53
 o grčka *gospodo* Gk 129
 O grččěsci *urove* (i) itraciiscii vitezi S 53
pospoda sěděhu Gk 132
Urově sedoš(e) S 66
 Grčka *gospodo* Gk 133
 grččěsci *urově* S 68
 o *urove* grččěstii Bm 182, Bb 64
 (Hasonlóképen még többször Gk: *gospoda*, S, B: *urove*).

veder, vedrecske: vědro, vědrice, vědričica 'urna, hydria'

- prinesitě mi *vědricu* vode Gk 135
 I vzě *vědricu* Gk 135
 Dajte mi *vedrič(i)cu* S 74
 I daše jej *vedrič(i)cu* S 74
 upusti *vedrič(i)cu* u more S 74
 i vřzě Jakupa *vědro* Bm 186, Bb 66

vitéz: *vitez* 'miles'

grediše gdě sl[jšaše junake] i *vitezi* Gč 183
 iděše gdě slišaše junake i *vitezi* Gk 122
 grěd(ě)še gde slyšaše junake i *viteze* S 37
 choždaaše sь dobrymi *vitezi* Bm 158, Bb 48
 ednoga *viteza*, imenem Šćita Gč 183
 ednoga *viteza*, imenem' Šćita Gk 122
 edinь imenemь Štitь *vitezь* S 37
 A se Pariž probode edinoga Štita *viteza* S 37
 edinogo *viteza* za štitiь Bm 158, Bb 48
 pod dobra *viteza* Gk 128
 podь dobra *viteza* S 51
 podobrogo *viteza* Bm 174, Bb 58
 Želbona *viteza* Gk 128
 Ležbona *viteza* S 52
 Žerebona *viteza* Bm 174, Bb 59
vitezi Agamenovi Gk 126
 Agamenonovi *vitezi* S 47
vitezi Agamena carě Bm 168, Bb 55
 ubili su tvoi *vitezi* košutu Gk 126
 ubil(i) su tvoi *vitezi* košut(u) S 47
 ubile sę *vitezi* obrětše košutę Bm 168, Bb 55
 niedan' *vitez'* Gk 126
 nijedinь ot hrabryh *vitezь* S 47
 ni edinь . . . *vitezь* Bm 168, Bb 55
 da bih' ě speća *viteza* ubil Gk 132
 kako bih ubylь ležeća *viteza* S 63
 da spēšta *viteza* pogublę Bm 180, Bb 63
 (Ugyanígy még sokszor, mindig csak *vitez*)

vitézség: *vitez(a)stvo* (ma: *viteštvo*) 'militia, fortitudo'

oblastna sam' nad' *vitezastvom'* Gk 124
 Oblastь imamь nad *vitezьstvom* S 40
 oblastna esmь *vitezьstvomь* Bm 160, Bb 50
 i ne mog' taiti svoga *vitezastva* Gk 128
 i ne može svojega *vitezьstva* utaiti S 51
 kamo tvoe *vitezastvo* i moć' Gk 129
 kako tvoja moć i kamo tvoje *vitezьstvo* S 55
 koliko vek'ša est' mudrost' ot *vitezastva* Gk 133
 toliko veća mudros(t) od *vitezьstva* S 69

zászlótartó: *zastavnik* 'signifer, vexillarius'

na Težiteša *zas'tavnika* Gk 129
 na Teržiteša *korugvenika* S 54

Teljes egyöntetűség természetesen e részben sem uralkodik. Itt is akadnak különbségek a szóválasztásban, amelyeket azonban különböző okokkal elfogadhatóan meg lehet magyarázni. Először is kétségtelen az, hogy már a minták szókincsében is bizonyos különbségek lehettek. Feltehető, hogy *ábráz* és *kép*, *farizs* és *ló*, *ország* és *tartomány*, *torony*, *vár* és *kastély* a magyar szövegekben is váltakozva fordult elő. Az *ur* és *gospodin* váltakozó használata meg azzal magyarázható, hogy délszlávban az *ur* (tb. *urove*) szónak csupán politikai értelme volt. Az asszony a férjéről szövegeinkben is mindig mint *gospodin*-ról beszél s ugyanezt találjuk az udvarias megszólításban is. Gk szövegünk az *ur* (*urove*) és

gospodin (gospoda) szavakat politikai értelemben is váltogatva használja. A bolgár átdolgozás az egyik szövegiünket bizonyos mértékig eltávolította a szerb-horvát nyelvi hagyománytól, így kerülhetett pl. a *tanac* helyébe *choro*, *šator* helyébe *katun*, *torony* helyébe *pirgos*, *stol* helyébe *trapeza*. A többi szavak használatában azonban szinte vaskövetkezetesség uralkodik, holott a leg-többje helyett bőségesen rendelkezésre álltak volna rokonértelmű szavak. Miért nem szerepel pl. *obraz* mellett a régi és közkeletű *prilika*; *bat* mellett *batina*, *palica*; *helm* mellett *šlem*, *kaciga* (*kacida*, *kaceta*, *kacita*), *šišak*? (Ez utóbbi ekkor talán még nem volt meg.) Miért nincsen *ruho* mellett *oděca*, *odělo*, *svita*? Miért nem fordul elő a számtalan *pop* mellett egyszer sem *jerej*, *šveštenik* és a rengeteg *vitez* mellett egyszer sem *vojín* és *vojnik*, amikor *vojska* 'had(sereg)' számtalan adattal szerepel? Miért nem jön a fordítók tollára *vědro* mellett *čabar*, *kabal*; *krčag* mellett *vrě*? Miért nincs *čuditi se* mellett *diviti se* is? Hogy jutott eszébe három fordítónak, hogy egymástól függetlenül egy fejrevaló nevét *kučma*-val adja vissza és négy fordítónak, hogy egy kelme-faját egyöntetűen *bračin*-nak nevezzen? Mivel magyarázható a *krzno* 'gerezna' olyan következetes használata? E kérdéseket folytatni lehetne, s a felelet mindig ugyanaz: a fordítókat a szóválasztásban az előttük fekvő magyar szöveg befolyásolta. Amikor olyan szó állt az eredetiben, amelynek hasonló hangalakú párja volt a szerb-horvátban, nem kerestek helyette mást, hanem ösztönösen megtartották. Ez a titka a sok meglepő egyezésnek az egymástól független szövegek szókincesében, amit az eddigi kutatók nem tudtak mivel magyarázni.

A szókinccsel kapcsolatban megemlíthetjük azt a néhány magyaros kifejezést is, amelyek szövegeink párhuzamos helyein következetesen ismétlődnek. Ilyenek:

gyűlést tenni (NySz III, 608): *učiniti zbor*

i po tom učini Priémuš kral zbor Gč 183
I po tom' učini Priémuš' kral' zbor' Gk 123
I po tom Prějemuš kral učini zbor S 38

búcsút venni: vazeti, prijeti proštenje

i vazam' prošćenie ot pastira . . . Gk 124
i zautra prijē prošćenie ot pastira S 41
i vžezę prošćenie ot starca oťca svoego Bm 162, Bb 50

szerencsére vetni (NySz III, 266): *(za)vrěci, založiti na sreću*

szerencsét kísértetni (u. o.): *kušati, pitati sreću*

(Idézeteket ld. *szerencse* alatt.)

Ezeket a tükörfelfejzéseket is aligha írták volna ilyen következetesen egymástól független fordítók, ha nem áll előttük a magyar minta.

19. Az eddig ismertetett nyelvészeti bizonyítékok véleményem szerint már magukban is elegendők volnának a magyar közvetítőszöveg feltételezésére.

Ezeken kívül azonban szövegeinkben számos olyan alkalmoszerű tévesztés, csupán egyszer előforduló félreértés is van, amelyek szintén csak magyar közvetítőszöveg feltételezésével magyarázhatók meg. A fordító pl. nem ismer fel valami régi magyar helyesírási sajátágot, és az adott magyar szót valami egészen másnak olvassa, amelynek értelme sehogy sem illik a mondatba. Ugyancsak ez történik, ha a fordító hasonló alakú betűket összetévesztve helytelenül olvas el egy szót. Előfordulhat az is, hogy a fordító egy többjelentésű magyar szónak nem a megfelelő jelentését adja vissza, vagy tévesen tagolja a lefordítandó mondatokat és az egyes szavakat nem az eredeti mondathatár szerint kapcsolja szerkezetekké. Ha ilyen esetekben a feltételezhető magyar szót vagy mondatot megfelelő módon vissza tudjuk állítani, a rejtély azonnal megoldódik. Minden tévesztést természetesen nem írhatunk a szláv fordítók terhére. Kétségtelen, hogy a magyar összövegen már a magyar másolók is rontottak és így kerülhettek azonos hibák több szláv szövegbe is. Mindezeknek az értelemzavaró tévesztéseknek kibogozása csak a szláv szövegek egymásközötti összehasonlítása és a latin forrásokkal való egybevetése útján történhetik, de még így is rendkívül nehéz feladatot ró a filológusra. Sokszor csak hetekig tartó töprengések, szövegegybevetések, kísérletezések árán s közben a feltételezett magyar szavak és alakok állandó nyelvtörténeti ellenőrzésével sikerül egy-egy zavaros helyet bizonyos valószínűséggel tisztázni, de sok esetben az ember csak érzi, hogy a szláv szövegben valami félreértés lappang, aminek azonban nem tudja kielégítő magyarázatát adni. A következőkben végigemezem a két horvát, a szerb és a bolgár változat ilyen gyanus helyeit s megkísérlem a bennük található félreértések megoldását.

A ča-horvát glagolita változat (Gč)

20. E néhánylapos töredékről megállapítható, hogy szerzője vagy másolója a ča-nyelvjárást beszélte, de némileg az egyházi szláv nyelv hatása alatt is állt, mert vegyesen használta a horvát népnyelvi és egyházi szláv alakokat. Így a névmások egyesszámú hímnemű és semlegesnemű genitívusában a népnyelvi *ga, toga, koga, ovoga* mellett *ego* (= *jego*), *svoego*, a népnyelvi nőnemű lokativus *na noi* (= *njoj*) mellett a nőnemű genitívusban és datívusban *ot nee* (= *njeje*), *ot tvoee žene* ill. *ei* (= *jej*), *k nei*, *k' svoei ženi* alakokat is használ.

Az igeragozásban is megmutatkozik az egyházi nyelv hatása. A jövőidejű igék egyes- és többesszámú harmadik személyében következetesen megjelenik a *-t* (< *-tb*) végzet: *da ne stoitb*, *da se razorit*, *da prorekat*. E nyelvi sajátágok azt bizonyítják, hogy e szöveg fordítója vagy legalább is másolója ismerte az egyházi szláv irodalmat, és bizonyos mértékig nyelvi hatása alatt is állt, tehát valószínűleg egyházi személy lehetett. A kézirat keletkezésének helyét pedig valahol a Kulpától délnyugatra a tengerig húzódó részeken kell keresnünk.

21. Ez a szöveg éppen rövidsége miatt kevés bizonyító anyagot nyújt, de a magyar közvetítőszövegre utaló néhány kétségtelen hungarizmus és félreértés azért itt is akad. Amikor Priamus megmagyaráztatja Hecuba álmát, szövegünk ezt így mondja: *i s' jutra prizva... meštre i proroki... da mu se prorče, ča to s'nb* (182) 'és reggel hívta a mestereket és jósokat, hogy jósolják meg neki, mi az álom.' Az igei állítmány nélkül álló *ča to s'nb* mellékmondat pontos mása a feltehető magyar *mi az álom mondatnak, s a horvát nyelv-érzék számára annyira idegen, hogy a kiadó Jagić szükségesnek tartotta így kiegészíteni: *ča to (govori) s'nb* 'mit mond az álom', ami a mondat eredeti szerkezetét természetesen egészen megváltoztatja.

22. Nem a horvát fordító, hanem már a magyar másolók tévesztését tükrözi Paris gyermekora leírásának egy részlete. A gyermek Paris és tejtestvére gyakran jártak apjukkal a mezőre és együtt játszadoztak a jószág körül. Ez utóbbi mozzanatot a szerb és bolgár szöveg így mondja: *I igrahu se oba okolo dobitka* (S 37), *i igraachq okolo dobytku* (Bm 158, Bb 48) 'és játszottak a jószág körül'. Ezzel szemben a két horvát változatban ez áll: *i gredihota oko dobit'ka* (Gč 182), *i hočhota okolu dobit'ka* (Gk 122) 'és jártak a jószág körül', ami egyáltalán nem felel meg az elbeszélés tartalmának, mert valamennyi változat a továbbiakban éppen azt részletezi, hogy Paris és tejtestvére hogyan játszottak. Itt tehát nyilván a magyar *játszani* és *járni* ige összetévesztéséről van szó, ami úgy keletkezhetett, hogy a magyar szövegben eredetileg *játsz-nak vala (régii helyesírással *iachnak, *iatznak, *iaznak) igealak állt, amely helyett már egyik magyar másoló *járnak (*iarnak*) *vala* kifejezést olvasott s ennek a fordítása került a két horvát változatba. Hogy *z* és *r* betűk egyes középkori alakjait milyen könnyen össze lehetett cserélni, arra jó példa a Winkler Kódeksz *el ferőlnek vala* (249) íráshibája *el fezőlnek* (értsd: *elfeszőlnek*) helyett, mert ugyanebben a szövegben *megh fezőlth* (240), *megh fezulwe* (261) igék arról tanúskodnak, hogy itt valóban a *z* és *r* betűk összetévesztése történt.²⁸

23. Trója-regényünk említett helye egyúttal azt is bizonyítja, hogy a két horvát fordítás egymáshoz nagyon közelálló magyar szövegekből készült, de ugyanezt bizonyítja Juno istennő neve is, mely mindkét horvát szövegben sajtószerűen *Junoš* alakban fordul elő. Amikor az istennők összevesznek az aranyalmán és Jupiter elé járulnak, hogy tegyen igazságot köztük, ez nem akar ítéletet mondani: *ě vamb suditi ne ču, zač Junoš' mi e žena, Paleš, mi e nevěsta, Venus' mi e sestra* (Gč 184); *ě ne ču suditi vam', zač' mi e Junoš' žena, a Paleš, nevěsta, a Věnuš' sestra* (Gk 123) 'nem akarok ítélni köztetek, mert Juno feleségem, Pallas menyem, Venus nővérem', majd alább hasonló alakban: *i reče gospa Junoš...* (Gk 123) 'ésmondotta Juno asszony'. A szerb és bolgár

²⁸ V. ö. Nyíri Antal, A Winkler-kódex hangtana és szótana. Szeged 1933, 55 (a szójegyzékben).

változatban e helyen a név *Juno*, illetőleg *Junaa* alakban szerepel. A furcsa *Junoš* alakot csak úgy magyarázhatjuk hogy a szóvégi *-š* a *Juno* névhez az első előfordulásakor valamiképen egy utána álló szó elejéről ragadhatott oda. Ez a horvátban nem történhetett meg, mert a Gč szövegben *Junoš* után *mi* áll és különben is elképzelhetetlen, hogy két egymástól független fordítóval ugyanazon a helyen ugyanaz a betűtévesztés történjék meg. Ezt a névalakot tehát már a magyar szövegnek kellett tartalmaznia. Csak az a kérdés, hogyan keletkezett. A magyar szövegben a név első előfordulásakor feltehetőleg ez állt: * *Juno feleségem* vagy * *Juno felem*. Ismeretes, hogy középkori nyelvemlékeink igen gyakran kettőzve írnak egyes szókezdő mássalhangzókat, s a leggyakoribb éppen a szókezdő *f* kettőzött írása. Elég egy pillantást vetnünk a Nyelvtörténeti Szótár *f*-fel kezdődő szavaira, hogy erről meggyőződünk, hasonlóan kiadott kódexzeink pedig az igen könnyen ellenőrizhető példák tömegét szolgáltatják. A Jókai Kódexszben pl. *fferench* (1), *fferenczhez* (15), *ffrater* (13), 22), *ffelele* (16, 122, 137), *ffyedelmeknek* (116), *ffezeuwelt* (58), *ffelmagaztattatyk* (115), az Apor Kódexszben *ffeld* (180), *ffenéffeg* (180), *ffyam* (200), *ffyamon* (216), *ffordohad* (130), *ffwt te zeled* (185) stb. A régi írás *f*-jét pedig gondatlanabb írásban igen könnyen össze lehet téveszteni a hosszú */*-sel, amire az Apor Kódexsz egy helye szolgáltat kitünő példát. *A fezych meg, fezych meg ewturth* (222) mondat első *fezych* szavának *f* betűje semmiben sem különbözik a */* betűtől. Feltehető tehát, hogy Trója regényünk magyar szövegében ez állt: * *Junoffeleségem* vagy * *Junoffelem*, amelyet egy magyar másoló így olvasott: * *Junof feleségem* vagy * *Junof felem*, s a név ilyen alakban került tovább a horvát fordításokba. Ez tehát ismét azt bizonyítja, hogy a Gč és Gk szöveget egymáshoz igen közelálló magyar változatokból vagy talán azonos szövegből fordították.

24. Hasonlóképpen magyar közvetítőszöveg feltevésével lehet megmagyarázni ugyanennek a szövegnek egy másik romlott személynevét. A felserdült Paris, mint ismeretlen pásztorfiú, legyőz egy vitézt Apieš király színe előtt: *pred' Apiešem kralemb* (183). A szerb változatban ez a név *pred Anb pritešem kraljem* (37), a bolgár változatban pedig *pred kralemb Apridežem* (Bm 158, Bb 48) alakban szerepel. Hogy ez a király nem lehet más, mint maga Priamus, azt mutatja a Gk változat, ahol e helyen *pred' Priěmušem' kralēm'* kifejezés áll. Mivel Priamus király Parisnak apja volt, a latin szövegben * *coram patre suo, rege Priamo*, a magyar szövegben pedig feltehetőleg * *apja, Priamus király előtt* kifejezés állt, amint erre szép analógiát nyújt a szerb szöveg egy másik helye ugyancsak Parissal kapcsolatban *i poide kb o(t)cu svojemu Prějamušu kralju* (41), valamint az a jelenet, amelyben Hecuba elbeszéli álmát férjének, Priamus királynak. Ez utóbbi helyen valamennyi változatban a teljes kifejezés áll: *i pověda ga mužu svoemu Priěmušu kralju* (Gč 181), *i prověda to mužu svoemu Priěmušu kralju* (Gč 122), *i začē kazovati mužu svojemu Prějamušu kralju srbn* (S 35), *i projavi srbn mužu svoemu Prějamušu*

kralju (Bm 158, Bb 48). Ezekben a kifejezésekben a magyar **apjá*hoz és *férjének szavak éppen ragos alakjuk miatt világosan elváltak a *Priamus* névtől, Paris párbajjelenetében azonban a névutós szerkezet miatt ragtalan *apja szó könnyen össze olvadhatott a *Priamus* névvel *apiapriamus vagy hasonló alakban, és így keletkezhetek az *Apieš*, *Anbpriteš*, *Apridež* romlott változatok.

Arra is gondolni lehetne esetleg, hogy a *Phrygius* népnév (**coram rege Phrygio*) és a magyar a névelő (*a prigyēs) összeolvadásából keletkezett a király neve, s ez esetben a bolgár *Apridež* változat őrizte volna meg az eredetihez legközelebb álló alakot.²⁹

A kaj-horvát glagolita változat (Gk)

25. E szövegről mindenek előtt meg lehet állapítani, hogy másolat, mégpedig latinbetűs kaj-horvát eredetiről másolták glagolita írással s egyúttal bizonyos mértékig át is dolgozták ça-horvát dialektusra. Ezt kétségtelenül bizonyítják a másolás közben keletkezett hibák és a nyelvi átdolgozás után is megmaradt bizonyos kaj-horvát sajátosságok.

A másolás közben keletkezett egyik félreértés a következő. Az egyik sikertelen harc után Hector korholja a dicstelenül szerepelt Parist: *kamo tvoe vitežastvo i moć, kem imenem' premagaše u vsakoi igre?* (129) 'hová lett a te vitézséged és erőd, amely névvel minden játékban győztél?' A szerb változat ugyanezen a helyen így hangzik: *kako tvoja moć i kamo tvoje vitéžstvo, koom moćju men(e) premagaše u vsakoi tvari i u vsakom rvanii?* (55) 'Hol van erőd és hová lett vitézséged, amely erővel engem legyőztél minden dologban és minden viadalban?' Ez a hely célzás a trójai mondának arra a részletére, melyet a szláv szövegek nem mondanak el ugyan, de amelyet a latin összöveg szerzője nyilván ismert, t. i. hogy a pásztorok között ismeretlenségben felnevelkedett Paris oly erős ifjúvá serdült, hogy egyszer Trójában egy gyász-ünnep alkalmával rendezett játékon mindenkit legyőzött, még magát Hectort is: (*Paris*)... *adeo fortis est factus, ut in Troiae agonali certamine superaret omnes, et ipsum Hectorem...* (Mythogr. Vat. 2, 197). A szerb szöveg *menem* 'engem' szava mutatja, hogy a horvát szövegben eredetileg *i mene 'engem is' kifejezés állt — bizonyára összeírva *imene alakban — s a másoló ebből alakította az *imenem*' 'névvel' instrumentalist.

Egy másik ilyen félreértés azt is bizonyítja, hogy a másolás latinbetűs eredetiről történt. Achilles halála után Ajax és Ulixes között megindul a vetélkedés a hős fegyvereiért, Agamemnon azonban nem akarja egyedül vállalni az ítélet ódiumát s ezért az ügyet az egész görög tábor közös ítéletére bizza:

²⁹ A. Mazon (i. m. 20–21, a. 4. sz. jegyzetben) *ante Phrygem regem* kifejezést tesz fel, de természetesen a magyar kombináció nélkül.

A se Tantalides onus invidiamque removit
Argolicosque duces mediis considerare castris
Iussit et arbitrium litis traiecit in omnes.

(Ovidius, Met. 12, 626—628)

A horvát szöveg: *I. sliša to vnuk' Tatanušev', kako se hoćeta ona prěti i otpudi iju ne hotě ima škoditi* (132) 'És meghallotta Tantalus unokája, hogy ők ketten perelni akarnak és elkergette őket, nem akarván nekik ártani'. A szerb szövegben ugyanez a hely: *i ne hote ima suditi* (66) 'és nem akart nekik (= köztük) ítélni.' Az egész hely értelméből, a latin eredetiből, de főleg a szerb szövegből nyilvánvaló, hogy eredetileg a horvát szövegben sem 'ártani', hanem 'ítélni' jelentésű igének kellett állnia. De hogy lesz *suditi*-ből *škoditi*? A *suditi* ige tövében eredetileg orrhang állt, az ősszláv alak tehát *spoditi* volt. Ennek az orrhangnak a kaj-horvát nyelvterületen *u* és *o* egyaránt megfelelhet, tehát *suditi* és *soditi* egyaránt lehetséges. A XVI. századi Vramec Antal műveiben pl. minden következetesség nélkül hol *u*-val, hol *o*-val jelennek meg olyan szavak, amelyeknek tövében vagy végződésében eredetileg *ρ* orrhang volt.³⁰ Az eredeti *spoditi*-nak megfelelően kaj-horvát szövegünkben *soditi* állhatott, azaz magyaros helyesírással **scoditi*, amely hangjelölés a XIV. századi magyar nyelvemlékekben veláris hangok előtt is általános volt (v. ö. KT *scolanac*, *scovol*, *scobod/agut*),³¹ s feltehető, hogy a magyarból fordító horvát egyén ezt a helyesírást használta. Ezt a **scoditi* alakot olvasta a glagolita másoló *škoditi*-nak.

26. Az ismertetett félreértések tehát egyrészt arról tanúskodnak, hogy Gk szövegünk másolat, másrészt hogy a másolás latinbetűs kaj-horvát eredetiről történt. Ez utóbbi megállapítást különben bizonyítják azok a kaj-horvát jelenségek is, melyek a nyelvi átdolgozás után is megmaradtak szövegünkben. Ilyen mindenképp előtt a *kaj* 'mi?' kérdőszó, amely kérdő és vonatkozó értelemben összesen 9 esetben fordul elő, pl. *kai spiš?* (128) 'mit alszol?'; *kai puš ove ljudi kako ovce?* (130) 'mit úzöd ezeket az embereket, mint a juhokat?'; *kai si vzela koludriće ruho?* (131) 'miért öltöttél szerzetesi ruhát?'; *dai nama wět'*, *kai si rekal'* 'add meg nekünk a kialakult bért, amit mondtál' (Gč ugyanitt: *dai nama wět'*, *ča si nama obečalb* 183) stb. Ilyen kaj-horvát jelenség a *tulik* 'akkora, ekkora' alak *tolik* helyett *za tuliku lepotu* (125) 'ekkorá szépségért' kifejezésben. Hasonló kaj-horvát hangjelenség, hogy az ősszláv

³⁰ Über die Entwicklung des *q* (= *ρ*) herrscht bei Vramec vollständiger Dualismus . . . Er hat das *o* und das *u* nebeneinander in den Wurzelsilben wie auch in den Kasus- und Personalendungen . . . V. ö. F. Fancev, Beiträge zur historischen serbokroatischen Dialektologie. Archiv f. slavische Philologie 32 (1911) 49—50. Fancev ilyen példákat idéz Vramec műveiből: *na goro oliveczku* 'az Olajfák hegyére', *oszliczu priuezano* 'megkötözött számárkancác', *duso moiu* 'az én lelkemet', *pred moko szuoiu* 'kínsvédeése előtt' stb.

³¹ V. ö. Kniczsa István, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp. 1952. 85—86. l.

vš '-ba, -be, -ban, -ben' jelentésű előljáró (a mai irodalmi nyelvben *u*) e szövegünkben négyszer *vu* alakban fordul elő: *vu sně* (128) 'álomban'; *vu vsakoi igrě* (122) 'minden játékban,' *vu vsěh' Gr'cěh* (124) 'egész Görögországban', *vu vsěh Troiskih stranah* (128) 'valamennyi trójai tartományban'. Ezzel szemben előfordul ugyanennek a viszonyszónak a čakavštínára jellemző *va* alakja is: *va visoki turan* (127) 'a magas toronyba'. Az igeragozásra vonatkozóan külön hangsúlyoznunk kell, hogy egész Gk szövegünkben egyetlen harmadik személyű igealaknak van csak *-t* végződése (*idut'* 126), ami szintén arra mutat, hogy szövegünk eredetije a ça-horvát területtől s egyúttal az egyházi nyelv hatásától távolabb keletkezett. Ismét tipikus kaj-horvát jelenség a *biti* 'lenni' ige *bude* jövőidejének összevont *bu* alakja, mint pl.: *učinju te, da nigdor ne bu boli vitez ot tebe* (124) 'olyanná teszek, hogy senki sem lesz jobb vitéz nálad'; *ako mi bu milost' ot višnih' bogov'* (125) 'ha lesz számomra kegyelem a magasságos istenektől'; *ne bu žrtva o mne semu vitezu* (135) 'nem lesz belőlem áldozat e vitéznek' stb. Mindezek a nyelvi jelenségek azt mutatják, hogy a Gk változat eredetileg latinbetűs kaj-horvát szöveg volt, amelyet glagolita betűkkel másoltak és részben nyelvileg is átdolgoztak, de a nyelvi átdolgozás után is megmaradtak benne bizonyos kaj-horvát elemek. Szükségesnek tartottam e tények kissé részletesebb bizonyítását, mert ezek azt jelentik, hogy a Gk változat eredetileg a horvát nyelvterület északabbi részén, talán valahol Zágráb környékén, a magyar nyelvterülethez közelebb eső vidéken készült. Ez viszont egyúttal azt is megmagyarázza, hogy e regények milyen úton kerültek le a horvát nyelvterület délebbi részeire.

E megállapítások után rátérhetünk Gk változatunk azon félreértéseinek kibogozására, amelyeket csak magyar közvetítőszöveg feltételezésével lehet kielégítően megmagyarázni.

27. — *v opaticah* 'Achilles az apácák között' —. A görög monda szerint Achillest anyja féltette a trójai háborúban való részvételtől s ezért Scyros szigetén Lycomedes királynál rejtette el, akinek leányaival együtt lányruhában nevelték, amíg Ulixes le nem leplezte és el nem vitte Trója alá. A görög monda e részletét már összövegünk szerzője, úgy látszik, Jason és az Argonauták történetével kontaminálta s ezért valamennyi szláv változatban Scyros szigete és Lycomedes király helyett Colchis szigete és Aeta (Oeta) király szerepel. Gk változatunk Achilles neveltetését így mondja el: *i běhu ondě 3 čeri Udete krala v opaticah a četvrto běše Acěliš v devičem ruhi* (128) 'és ott volt Oeta király három lánya apácákban (= apácák között), a negyedik pedig Achilles volt lányruhában'. Hyginus 96. fabulájának *Quem ille inter virgines filias habitu foemineo servabat...* megjegyzése alapján feltételezhető, hogy nyilván nem a lányok voltak az apácák között, hanem Achilles a lányok között. A *v opaticah* 'az apácák között' kifejezés félreértés folytán keletkezett, amelynek magyarázata feltevésem szerint a következő. A latin szöveget így gondolom

rekonstruálhatónak: * *et erant ibi tres filiae regis Oetae, inter amicas*³² *autem quartus Achilles in habitu virginali*. Régi nyelvünkben az 'amica' fogalomra a leánybarát, asszonybarát vagy leánytárs, asszonytárs szavakat használták, a leánybarát-ra a kódekszek kora óta vannak példák. Szövegünk kritikus helyének ó-magyar fordítása tehát ez lehetett (— az ó-magyar hangállapot visszaállítását ez esetben mellőzöm —): * *és ott vala Oeta király három leánya, leánybarátokban negyed pedig Achilles vala szűzi ruhában*. A horvát fordító először is rosszul tagolta a mondatot, a * *leánybarát* szót az előző mondat-hoz vonta, majd a * *barát* szó 'monachus, frater' jelentéséből kiindulva nem 'amica'-nak, hanem 'női szerzetes'-nek, 'monacha'-nak értelmezte és *opatica*-val fordította. Ezzel a magyarázattal megoldódik a szerb változatnak is eddig hasonlóképpen talányosnak tartott egyik helye. A mondának ugyanebben a részletében Achilles a fegyverek és a paripa láttára otthagyja a lányokat s nagy érdeklődéssel nézi az ajándékokat. E jelenetben fordul elő a következő mondat: *Ancileš otstupi ot koludricb malo i pogledaše stoje na pariža kako sokolb na pticu i ne može svojega vitezbstva utaiti* (S 51) 'Achilles ellépett kicsit az apácáktól és állva nézte a paripát, mint sólyom a madarat és nem tudta vitézségét eltitkolni.' A *koludrica* szó jelentése ugyancsak 'apáca' s e mondat sem állhatott az eredetiben másképp, mint: * *Achilles ellépett egy kicsit a leánybarátoktól*. Ezzel a magyarázattal tehát megoldható mindkét hely, amellyel az eddigi kutatók nem tudtak mit kezdeni.

28. — *grčke psice vdarac* 'görög nősténykutya ütése' —. A másik ilyen tanulságos félreértés Hector és Aiax párviadalának leírásában adódik: amikor Aiax felragad egy hatalmas követ, és úgy sújt le vele Hector nyeregére, hogy a ló összerogy alatta. Hector a csodálkozástól így kiált fel: *to ne bē grčke p'sice vdarac', to est' troiske krvi* (129) 'ez nem görög nősténykutya ütése volt, ez trójai véré.' Teljesen érthetetlen, hogy miért hasonlítaná Hector az ellenfelét éppen nősténykutyaéhoz. Ez feltűnt már a kiadó Jagićnak is, és a *p'sice* szó mellé zárójelben kérdőjellel *desnice* 'jobbkez' szót tette, mint egy lehető konjekturát. Erre a szövegjavításra azonban nincsen szükség, mert a hely egész értelmetlensége éppen azzal magyarázható, hogy a fordító itt ismét félreértette a magyar szöveget. A szerb változatban ugyanez a hely kifogástalan értelmet ad: *ne se je ot grčke strane udarcb, nš se jes(t) ot prid yiske strane udarcb* (56) 'ez az ütés nem görög részről (v. oldalról, v. féltől) való, hanem phrygiai részről (v. oldalról, v. féltől)'. A bolgár változat hasonló a

³² Az *amica* szót itt bizonyos joggal merem feltételezni. A monda szerint ugyanis Lycopedes király legidősebb lánya és Achilles között szerelmi viszony fejlődött ki, amelyből Pyrrhus született. Utal erre Hyginus is, Papinius Statius pedig egy egész kis eposzát, az Achilleist szentelte e szerelmi viszony leírásának. Az *amica* szónak összességünkben bizonyos pregnáns értelme lehetett, amire különben a középkori magyarországi latinságban szép példa van. Anonymus mondja Ménmarótról, hogy nevét azért kapta, mert több „barátnője“ volt: „... dux Morout, cuius nepos dictus est ab Hungaris Menu-morout eo, quod plures habebat *amicas*...“ cap. 11.

szerbhez: *něšto svi udar ot grčckyichž udarč, nq estb přižiiskychž krvii* (Bm 176, Bb 60) 'ez az ütés nem görög ütések közül való, hanem trójai vértől.' A hely magyarázatához tudnunk kell, hogy Ajax nem volt tiszta görög származású. Anyja, Hesiona, Laomedon király leánya, Priamus nővére volt, akit Trója első feldúlásakor Jason, Hercules és társaik raboltak el, majd mint rabnőt a hős Telamonnak ajándékoztak. A görög Telamon és a trójai (phryg) Hesiona gyermeke Ajax. Hector tehát azt akarja mondani, hogy az a hős, aki ezzel a roppant kővel az ő lovát le tudta ütni, nem származhat a görög népből, az csak trójai vér lehet. A továbbiakban Ajax valóban fel is fedi fél-trójai származását. A Gk változat kritikus helyének megfelelő magyar szöveg tehát ez lehetett: * *ez nem görög nép ütése volt...*, s ha feltételezzük, hogy a régi helyesírásnak megfelelően a *nép* szó kettőzött magánhangzóval *neep* alakban állt, a rejtély rögtön megoldódik. Ezt a *neep* szót fordítónk *ne-ep*, *né-eb* azaz *nő-eb* 'nösténykutyá' összetett szónak nézte és így fordíthatta horvátra *psica*-val. A feltevést valószínűsíti az, hogy legrégebbi szójegyzékeinkben az állatok nösténye, mint az illető állat „neje” szerepel, tehát: 'ursus' *medve*, 'ursa' *neje*; 'aper' *vad dizno*, 'sus' *neje*; 'gattus' *machka*, 'gatta' *neje* (BesztSzj). Másrészt a szóvégi zöngés mássalhangzó helyett nyelvemlékeink gyakran írják a zöngétlen párját, így pl. 'timpanum' *dop* (SchlSzj) *dob* helyett és *eb* szavunk is van a régiségben *ep* írásképe (NySz).

29. — *oba sva jedne plemenščine* 'mindketten egy nemességűek vagyunk' —. Aiaxnak és Ulixesnek Achilles fegyvereiért folytatott vetélkedésében van egy szinte egészen értelmetlen mondat, amelyhez azonban szerencsére Ovidius szövege megfelelő segítséget nyújt. Az érvek felsorakoztatásában Ulixes (Ovidiusnál Ajax) többek között előkelő származására is hivatkozik, s úgy érzi, hogy csupán ezért is őt illetné Achilles fegyverzete. A horvát szöveg itt különösen zavaros: *ako bi dobrota va mně bila, sumnen' bih nebil'*; *oba sva edne plemen'ščine* (133) 'ha bennem erőny volna, kétséges nem lennék; mindketten egy nemességűek vagyunk'. E horvát szövegből nem is lehetne megérteni, hogy Ulixes mit is akar mondani, ha Ovidius el nem oszlatná a homályt:

Atque ego, si virtus in me dubitabilis esset,
Nobilitate potens essem...

(Met. 13, 21—22)

azaz 'én, ha bennem az egyéni érdem kétes volna is, egyedül nemes származással is győznék...' A latin és a horvát szöveg között tátongó űrt csak úgy tudjuk áthidalni, ha megkíséreljük visszaállítani az ó-magyar közvetítőszöveget:

* *ha jószág bennem volna kétséges,
nem lennék kétes egy(edül) nemességgel...*

A fordító (vagy talán már valamelyik magyar másoló) először is helytelenül tagolta a mondatokat. A * *kétséges* szót a második mondatához vonta s így alakult ki az az értelem, amelyet a horvát szöveg tükröz:

* *ha jószág bennem volna,
ako bi dobrotva va mne bila
kétséges nem lennék...
sumnen' bih nebil...*

Azután félreértette a * *nemességgel* 'nobilitate' szót is, amely a régi nyelvállapotnak és helyesírásnak megfelelően nyilván * *nemeffeguel* (esetleg * *nemuffeguel*) alakban állhatott. Az ilyen -*val*, -*vel* végű eszközhatározónak még hasonlatlan alakjára legrégebb kódexszekben számtalan példát találunk, pl. a Jókai Kódexszben *sebef/seguel* (16), *sebefseguel* (88), *tjztes/seguel* (19, 69, 85), *zegen/seguel* (85) stb. Ezt a feltehető *nemeffeguel alakot a horvát fordító *nemeffeguel azaz *nemességűek*-nek nézte a * *kétes* helyett pedig már szinte kénytelen volt * *ketten*-t olvasni s így alakult az újabb félreértett mondat:

* *ketten (vagyunk) egy nemességűek
oba sva edne plemenšéine.*

Az egész értelmetlen hely rejtélye tehát megoldódik, ha vissza tudjuk állítani a feltételezhető magyar szöveget.

30. — *gabilot* —. A középelnémet *gabilot* 'hajítódárda' szó mindegyik változatunkban Philoctetes személyével kapcsolatban szerepel. A görög monda szerint Philoctetes megörökölte Herkules nyilait, egy magányos szigeten élt, s a Trója bevételéről szóló jóslatok kikötötték, hogy jelen kell lennie a város ostrománál. Ezért valamennyi változatunkban Ulixes elmegy érte és elhozza őt *gabilot* nevű fegyverével együtt, amellyel egy dobásra három tornyot tud ledönteni. A szerb és bolgár változat a *gabilot* szót helyesen használja, a horvát változat fordítója azonban e szót nyilván nem ismerte és személynévként bánt vele: *i dokle ne pridě Pilotaš Pean'čić' strelom' i Gabilot', ka morěta ednem' kamenem' 3 turne rassipati, to su i proročice rekle i dotle ne morete Troe vžeti* (Gk 127) 'és amíg el nem jön Philoctetes, Poias fia a nyilával és Gabilot, akik egy kővel 3 tornyot le tudnak rombolni, azt megmondták a prófétaóok is, hogy addig Tróját nem tudjátok bevenni.' Ugyanezen szövegben másik két helyen is szerepel hasonlóképpen ez a szó: *i posla po Pilotaša Pancižica, i pridě nose strělu Gabělovu, ku moraše ednem' vdarcem' tri tur'ne razvaliti* (134) 'és üzent (t. i. Ulixes) Philoctetesért, s ő eljött és hozta Gabel nyilát, amellyel egy dobásra három tornyot tudott lerombolni'; majd Trója bevétele alkalmával: *a Pilotaš' hitaše strělu Gabělovu i razbišše po tri trune ednem' vdarcem'* (134) 'Philoctetes pedig szórta Gabel nyilát és egy-egy dobásra három tornyot rombolt le.' A szerb és bolgár változatban e helyeken szabályos értelmezős szerkezet áll: *strelom gabylot(o)mb* ill. *streloq gabilotoq* 'gabilot-nyillal' értelemben. Mivel a *gabilot* szót más délszláv nyelvemlékből kimutatni nem tudjuk, kétségtelen az, hogy a fordítók nem a saját nyelvi leleményükből vitték bele fordításukba, hanem az előttük fekvő szövegből vették át. Régi nyelvemlékeinkből nem tudjuk kimutatni, megléte a hazai latinságban is kétes, (a *gavalotus*

adat Bartalnál 1349-ből ragusai forrásból való,) de nem lehetetlen, hogy a régi nyílfajták, mint *hamar nyíl*, *fékes nyíl* (BesztSzj) mellett volt *gabilot-nyíl is. Ilyen magyarázó összetételek igen gyakoriak voltak: *szű-féreg*, *nyű-féreg*, *bőr-gerezna*, *berla-gyöngy*, *ugorka-dinnye* stb. (BesztSzj, SchlSzj). Ezzel a *gabilot-nyíl feltevésével nagyon könnyen meg lehet magyarázni a horvát fordító félreértését. A magyar szövegben feltehetőleg ilyen mondatok álltak: *...*amig el nem jön Philoctetes... gabilot-nyilával... ,...hozta gabilot-nyilát... , hányta gabilot-nyilát... Mivel a régi helyesírásunkban ilyen magyarázó összetétel tagjai között természetesen semmiféle jel sem volt, ami az olvasót a kifejezés jellegére figyelmeztethette volna, a horvát fordító ezeket igen könnyen úgy érthette, hogy itt egy „Gabil(ot)” nevű személy nyiláról van szó.*

31. — *v tainom' oltarē* 'titkos oltárban' — Achilles halálának körülményeit Gk és S egybehangzóan mondja el. Amikor Achilles meg akarta kötni Priamussal a szövetséget, Apolló templomában Paris lesből lenyilazta. Mindkét változat szerint Paris egy „titkos oltárban” rejtezik el: *I sliša to Pariž' i skri se v tainom' oltarē* (Gk 132), *I sliša to Pariž Aleks(a)ndrb... i skri se... u tainem oltari* (S 65) 's hallotta ezt Paris Alexander és elrejtőzött titkos oltárban.' A klasszikus források nem tudnak semmit egy titkos oltárról. Servius (ad Aen. 3, 321), aki feltehetőleg e hely forrása volt, csak ennyit mond: *Paris post Thymbraei Apollinis simulacrum latuit et venientem Achillem ad foedus missa vulneravit sagitta*, hasonlóképpen Dictys (4, cap. 11) is egyszerűen csak oltárról beszél: *Interim Alexander... ad Achillem ingreditur... moxque ad aram... adsistit*. E helyekből kiviláglik, ami különben tárgyilag is természetes, hogy semmiféle titkos oltárról itt nincsen szó. A Gk és S változat kifejezése minden bizonnyal a régi magyar *titkon* határozószó félreértésével keletkezhetett. A magyar szövegben feltehetőleg ez állt: **és rejtezik titkon oltárban* azaz 'titokban elrejtőzött az oltárban.' A *titkon* (esetleg *titkun) szót már valószínűleg egy magyar másoló *titkos*-nak (esetleg *titkus-nak) olvasta s így keletkezett a „titkos oltár” kifejezés, ami aztán átment a szláv fordításokba.

32. Ugyancsak egy magyar szó félreértéséből adódhatott Ajax öngyilkossági jelenetében a horvát szöveg zavarossága. Miután Achilles fegyvereit Ulixesnek ítelték, Ajax bánatában öngyilkos lesz. Ovidiusnak e mondatát: *invictumque virum vicit dolor* (Met. 13, 386) szerzőnk a hőssel mondatja: *za-č me (!) niqđor ne premore moe moći razve žalost* (134) 'mert engem (!) senki nem győzte le az én erőmet, csupán a bánat.' A horvát mondatban szereplő két tárgy, *me* 'engem' és *moe moći* 'erőmet' teljesen értelmetlenül hangzik. A szerb szöveg kifogástalan: *jer ě do sđda Ajakšu nitko ne premože, Ajakš vsakoga premog(a)še, a sđda, družino, moćnoga Ajakšu žalost* (71) 'mert eddig még Ajaxot sem győzte le, Ajax mindenkit legyőzött, most pedig, barátaim, az erős Ajaxot legyőzte a bánat.' A horvát szöveg *me* 'engem' szavának megfelelő helyen a szerb változatban *do sđda* 'eddig még' áll s ez

azt mutatja, hogy az eredetiben nem a személyes névmás tárgyesete állt itt, hanem valamilyen határozószó, amely a szerb szöveghez hasonlóan illeszkedett az egész mondat értelmébe. Én itt a magyar *ingyen* szóra gondolok, amelynek régi nyelvünkben tagadó mondatban *ingyen sem* típusú szerkezetben a jelentése 'egyáltalán nem, mindeddig nem.' (A NySz Heltaiból idézi e mondatot: *Sőt ingyen sem hallottam, hanem chac ma* 'et ego non audivi praeter hodie'.) A horvát szöveg kérdéses helyének eredetije tehát ez lehetett: * *mert ingyen senki sem győzte le az én erőmet a bánaton kívül*. E helyett a feltételezhető * *ingyen* (régii helyesírással *ingen, yngen*) helyett a fordító *engem* személyes névmást értett és így lett a horvát *me*.

33. — *s jednu čestiju* 'egy tisztességgel' —. Ez az eset különösen jól szemlélteti a latin és a horvát szöveg közötti magyar közvetítést. Trója bevétel után Priamus haláláról a horvát változat ezt mondja: *Priěmuš' kral' s ednu čestiju pogibě* (134) 'Priamus király egy tisztességgel (= mit einer Ehre) veszett el.' A horvát szövegben rögtön szembeötlök a *jedan* 'egy' szokatlan használata ebben az összefüggésben. A mondat helyes értelmét a szerb szöveg adja meg: *I Prějamašb kral jednogi pade č(b)stbju* 'és egyedül Priamus király esett el tisztességgel.' A horvát fordító nyilván a magyar *egy* szót, amely e mondatban 'egyedül, egyetlen, unus, solus' értelmében állt és Priamusra vonatkozott, helytelenül a *becsület* szóhoz kapcsolta. A latin és magyar szöveg így állítható vissza:

* *Priamus rex solus (v. unus) cum honestate perit.*

* *Priamus király egy tisztességgel veszett.*

A magyar szöveg nyilván szószerint követte a latint és a horvát fordítót ez tévesztette meg. E tévedés azonban a latin szövegből semmiképen sem volna érthető, mert itt az eset és nem szerinti egyezés a mondat értelme felől nem hagy kétséget.

34. — *konj ot črnoga stakla* 'fekete üveglő' —. Trója-regényünk kutatói mindeddig nem tudták hogyan magyarázni azt a furcsaságot, hogy a trójai faló helyett e változatokban következetesen üveglő szerepel. Aiax öngyilkossága után Ulixes azzal vigasztalja a görög vezéreket, hogy épít nekik egy lovat és vérontás nélkül elfoglalhatják Tróját: *hoću vam' učiniti I kona ot' črnoga stakla* (Gk 134); *hoću vam učin(i)ti o(d) črbnoga stakla pariža* (S 71) 'fogok nektek csinálni fekete üvegből lovat.' Nem kevés fejtörést okozott kideríteni azt, hogy a közismert trójai falóból hogyan lett éppen üveglő, de azt hiszem, sikerült a valószínű magyarázatot megtalálnom. A fogódzót az elbeszélésnek az a része adta, amely szerint a lóba 300 vitéz fért bele, ez tehát egy nagy üres ló volt. A latin összövegben ennek megfelelően a kritikus helyen ez állhatott: * *faciam vobis ingentem equum cavum*. Régi nyelvünkben gyakori volt az *üreg* melléknév 'concauus, cavus, hohl' értelemben (NySz), tehát a kritikus helyen feltehetőleg * *felette üreg lovat* állhatott, melyet a másoló

* *fekete üveg lovat*-nak nézett.³³ Ez a félreértés valamennyi szláv szövegben előfordul s ez csak azzal magyarázható, hogy már valamelyik magyar másoló követte el ezt a hibát.

35. — *naostrivši se srdu* 'megélesítvén magát haraggal' —. Ugyancsak betűtévesztésen alapul horvát szövegünknek egy félreértése Hecuba halálával kapcsolatban. Amikor Hecuba meglátja a tengerben legkisebb fia holttestét, először elnémúl és fájalmában szinte kővé mered, majd haragra gyúl és boszszúvágtyól üzve keresi a gyilkos Polymestor királyt. A harag győzelmét a mozdulatlan bánat fölött Gk és S így fejezi ki: *I paki naostrivši se srdu, poče ryti kako lavica* (Gk 135) 'majd ismét megélesítvén magát haraggal elkezdett bőgni, mint a nöstényoroszlán'; *I paky ožeže sb (= se) gnevom i nače oholbstvo-vati kako i lbvica* (S 75) 'majd ismét haragra gyúlt és felbőszült, mint a nöstényoroszlán.' A horvát szöveg értelmébe sehogy sem illik bele a *naostriti* 'megélesíteni' ige és e hely forrásából, Ovidius szövegéből sem magyarázható meg:

... seque arnat et instruit iram.
Qua simul exarsit, tamquam regina maneret,
Ulicisci statuit poenaeque in imagine tota est ...

(Met. 13, 544—546)

Itt a latin *instruit iram* és *qua simul exarsit* kifejezések, valamint a további események egyaránt arra utalnak, hogy Hecuba, miközben a haragját éleszti, a fellobbanó haraggal együtt dermedtségéből maga is szinte újra éled. A helyzetnek leginkább megfelelő régi magyar ige itt *megéleszt* 'refocillo, revivifico, beleben, lebendig machen', amely a NySz tanúsága szerint már a kódexek kora óta használatos volt, s amelyet igen könnyen össze lehetett téveszteni a *megélesít* igével. A horvát szövegnek mintául szolgált magyar eredetiben tehát ez állhatott: * *és ismét megélesztvén magát haraggal*... Ezt a *megélesztvén* (vagy *megélesztve*) igét, amely a régi helyesírással * *megeleſítue(n)* alakban állhatott, a fordító * *megeleſítue(n)* azaz *megélesítvén*-nek olvasta, s így került a horvát szövegbe a *naostriti* ige. A kérdés csak az, hogy létezett-e már a XV. század első felében *élesít* igealak s nem *élesejt* volt-e még csak, amellyel a tévesztés szintén nem lehetetlen, (* *eleſeituen* a helyesírási alak), de mégsem annyira kézenfekvő. Az Apor Kódexsz tanúsága szerint a XV. sz.-ban az *-ojt*, *-ejt* és *-ít* alakok egymás mellett élnek. A *meg fezejthek* (204), *meg tizteitottal* (54—55) alakok mellett már van *burjtotta* (184, 185), *zorytya* (204), hasonlóképpen *tanoytwanyokath* (207), *tanoytwani* (202), *tanoytwanywal* (201) stb. alakok mellett már van *tanytwanyanak* (200), *tanytwani* (203, 213), *tanytwanihez* (206) is. Feltehető tehát, hogy a XV. századi magyar nyelvérzéssel rendelkező horvát fordító tudatában már élhetett a *megélesít* igealak *-ít* és nem *-ejt* végződésű alakja.

³³ Első feltevéssem az volt, hogy a magyar fordító ezt *felette üreges lovat* kifejezéssel adhatta vissza s ezt egy későbbi másoló *fekete üreges lovat*-nak olvasta. Pais akadémikus, aki munkám megindulásakor többször segített tanácsával, hívta fel a figyelmet az *üreg* melléknévre.

36. — *lakomi meč* 'torkos kard' —. Az eddig ismertetett esetek véleményem szerint máris bizonyítják, hogy Gk szövegünk nem a latin összövegből, hanem egy magyar közvetítőszövegből készült fordítás. Ha megfejtési kísérleteim során egyik vagy másik részlet visszaállításában tévedhettem is, a lényegyet azonban úgy érzem, sikerült bizonyítanom, t. i. hogy az említett esetekben a feltehető latin eredeti és a horvát szöveg közti űrt csak magyar közvetítőszöveg feltételezésével lehet áthidalni. A horvát szövegben a felsoroltakon kívül is található félreértés, ezeket azonban eddigi bizonyításomban szándékosan mellőztem, mert külön csoportosítva szeretném őket bemutatni. Ezek nem egyszerű betűtévesztésből, nem is csupán egy-egy szó helytelen értelmezéséből keletkeztek, hanem úgy magyarázhatók, hogy a horvát fordító vagy esetleg már valamelyik magyar másoló az előtte fekvő magyar szöveg egy-egy régies alakját a maga korának nyelvérzékével már nem ismer. e fel s valami hasonló hangalakú, de egészen más értelmű szót másolt vagy fordított helyette. Ezek a félreértések olyan nyelvi érveket nyújtanak, amelyek alapján a feltételezhető magyar összöveg kora is legalább egy évszázadnyi pontossággal meghatározható.

Egy ilyen igen tanulságos félreértés adódik abban a jelenetben, amikor Ulises leleplezi a lányok között lappangó Achillest. A királylányoknak hozott ajándékok közé tett kardot a horvát szöveg így írja le: *i vze lakomi meč*, *ki vazda želeše na troisku krv* (128) 'és fogta a torkos (v. mohó) kardot, amely mindig trójai vére áhítozott.' A szerb és bolgár változat hasonló értelmet ad: *i lakomi meč Oriješb, koi vbzda želeše na troisku krvb napiti se* (S 51) 'és a torkos Oriješb kard, amely mindig arra áhítozott, hogy trójai vért igyék'; *i lakomyi meč Oreša kralě, koi vbsegda želaaše troiskyq krvve* (Bm 174, Bb 58) 'és Oreš király torkos kardja, amely mindig trójai vére áhítozott.' Ez a következősen előforduló „torkos kard” annyira nem illik szövegeink szerény stíluslemei közé, hogy az embernek már első olvasáskor feltámad a gyanúja, vajjon nem valami félreértés szüleménye-e. Ezt a gyanút megerősíti a forrásul használt ovidiusi szöveg, mely e helyen (Met. 13, 293) *nitidumque Orionis ensem*-et említ. A félreértés kétségtelen. Csak azt volt nehéz kihüvelyezni, hogyan lett Orion „fényes kard”-jából „torkos kard”. Hosszas töprengés és kísérletezés után, azt hiszem, sikerült a valószínű magyarázatot megtalálnom. Régi nyelvünkben a kódekszek kora óta él a *tükörös* melléknév 'splendens, glänzend' értelemben. Ennek egy fokkal zártabb alakja **tükürüs*, régi helyesírással **tucurus* volt. Ez a jelző jól megfelel az ovidiusi *nitidum ensem* kifejezésnek. A magyar összövegben feltehetőleg ez állhatott **tucurus turut* (olv. *tükürüs türüt*) azaz 'tükörös tört.' (A régiségben a *gladius, ensis, framea* latin szavak fordításaként legtöbbször *tör* szerepel, amit ma mi *tör*-nek nevezünk, azt régen *hegyestör*-nek hívták.) A **tucurus* helyett már egy magyar másoló **turucus*-t azaz 'torkos'-t olvasott s így lett a **tükörös tör*-ből **torkos tör*, amelyhez később szinte önként kínálkozott a magyarázat, hogy „trójai

vérre áhítozott.” A *tükürüs ’tükörös’ alak minden nehézség nélkül feltételezhető, a *turukus ’torkos’ azonban némi bizonyításra szorul. A *torok* szóra legrégebbi adatunk a HB *turchucat* alakja, melyről Szinnyei József (A HB hang- és alaktana 48) igen meggyőzően kimutatta, hogy az eredeti szövegben nem ez állhatott, mert a környező mondatokban Ádám mindenütt egyedül szerepel, tehát itt is csak az ő torkáról lehet szó. Az általa feltételezett *turchat (olv. *turkát*) alakot azonban a másoló aligha értette volna félre s ilyen alak feltételezését valószínűtlenné is teszi az 1480-ból való *thoroca* adat (OklSz). Ez a *thoroca* alak egy fokkal zártabb állapotban és tárgyraggal *turukat volt, amely a HB-ben valószínűleg *turucat alakban állhatott. A másoló ezt már könnyen félreismerhette és „kijavította” *turchucat*-ra. E kis kitérés után valószínűsíthető a *turukus melléknév is, a *tucurus ~ *turucus tévesztésnek tehát nem látom semmi akadályát.

Ez a félreértés mindegyik szláv szövegünkben szerepel, ami ismét csak úgy magyarázható, hogy már valamelyik magyar másoló követte el a hibát éppen úgy, mint az „üveglő” esetében. A bizonyítékok tehát egyre inkább azt a feltevést erősítik meg, hogy a magyar összövegből másolás és átdolgozás útján több magyar változat keletkezett.

37. — *ki ga učahu kovati* ’akik őt tanították kovácsolni’ —. Hasonló korhatározó félreértés lappang abban a jelenetben is, amikor Thetis asszony Achilles számára új fegyvereket rendel Vulcanusnál: *A ona tud'e ide v ednu goru k Vl'kanušu kovaču, pri kom' bēše tri sta d'ěvlov', ki ga učahu kovati* (Gk 131) ’és ő (= Thetis) azonnal elment egy hegybe Vulcanus kovácshoz, akinél háromszáz ördög volt, akik őt kovácsolni tanították.’ A szerb szöveg 99 apró ördögöt említ, akik Vulcanus alatt vannak és őt tanítják. A bolgár szöveg ismét 300 apró ördögről beszél, akik Vulcanus alatt vannak, de a tanítás mozzanata itt hiányzik. E hely magyarázatához tudnunk kell, hogy a Hephaistos-Vulcanus monda fejlődésének késői szakaszában az isten műhelyét valamely tűzhányóba vagy hasonló természeti jelenségről nevezetes helyre, pl. Lemnos szigetére vagy az Aetnába lokalizálják, ahol kyklopszok mint segédek vagy szolgák dolgoznak mellette és Jupiter villámaikat gyártják. Vulcanus mindig mint a műhely főnöke, vezetője szerepel, így Vergilius Aeneisében is és mindazokban az ókori szövegekben, ahol Vulcanus kovácsmesterségéről szó esik. Pl.: *qui Lemni fabricae traditur praefuisse* (Cicero, *De natura deorum* 3, 22); *Is (= Vulcanus) deformior factus, ideoque praecipitatus est a caelo. Sed miseratione Plutonis praepositus est cyclopibus, qui faciunt Jovi fulmina.* (Mythogr. Vat. 1, 176); *Vulcano famuli, qui fulmina fabricent, decernuntur Brontes, Steropes et Pyracmon.* (Mythogr. Vat. 3, *De Pallade*, cap. 5). Ezekből a helyekből, de a szláv szövegek értelméből is nyilvánvaló, hogy Vulcanust nem taníthatták a mesterségére a neki elárendelt apró ördögök. Ellenkezőleg, ezek a segédek voltak s csakis ő taníthatta őket. A latin összövegben tehát nem *qui eum docebant... hanem **quos ille docebat*... állhatott.

A félreértés két szláv szövegben is előfordul, tehát már valamelyik magyar másoló követhette el és megoldását a következő módon képzelem. A mellékmondatot bevezető **quos (ille) docebat...* 'kiket tanított...' szerkezetnek megfelelően a magyar összövegben *kicut tonohtut állhatott, a *kicut (olv. *kiküt*) alakot a magyar másoló már nem ismerte fel és két szónak, *kic ut (olv. *kik üt* azaz *kik öt*) 'qui eum...' szókapcsolatnak olvasta s ennek megfelelően alakíthatta át az igét is esetleg *tonohtac-ra. A kérdés csak az, hogy szükséges-e s egyáltalán lehetséges-e a *kiküt alak feltevése. Ha a magyar összövegben *kiket alak áll, ezt a magyar másoló aligha érti félre *kik ét (= *kik öt*) szókapcsolatként. Olyan szóalakot kell tehát feltételeznünk, amelyet a magyar másoló nem ismert fel, illetőleg félreérthetett és véleményem szerint ez csak *kiküt lehetett. E feltevésben legfeljebb az a meggondolandó, hogy a mai magyar *kiket* alak *e*-je nyílt, s lehet-e ennek megelőző foka *ü*. Viszont a mai *szenteket*, *ösünket* tárgyesetek végződésében is nyílt *e*-t ejtünk, a HB-ben mégis *szentucut* és *isemucut* található.

38. Ulixes az Aiax-szal folytatott vetélkedésében elbeszéli, hogy miután leleplezte Achillest, vele együtt elfoglalta Telephos vitéz várát és Trója felé vezető útjukban bevettek még hat más várát. A horvát szöveg ezt így mondja: *i vzesva grad' ego i iněh 6 e vzesva do Troe* (133) 'és bevettük az ő várát és más hatot bevettünk Trójáig.' A másik két szöveg e hely megoldásához nem nyújt fogódzót. A horvát szövegben a 6 szám után álló *e* (olv. *je*) 'öket' a személyes névmás többes hímnemű tárgyesete s nyilván a várakra kellene vonatkoznia, de sehogy sem illik a mondat szerkezetébe s ezért a kiadó mint fölösleges szót zárójelbe is tette. Véleményem szerint azonban ez a „fölösleges” 'öket' nem véletlenül adódott a horvát szövegben. Feltevésem szerint ez a szó a magyar szövegben eredetileg a *hat* számnév többes tárgyesetének, a *hatokat* alaknak végződése volt. Ismeretes, hogy a középkori latin szövegekben a számszókat általában római számmal jelölik, de igen gyakran a végződést betűkkel is kiírják. Anonymus Gestájában pl. gyakori a *VII-us*, *X-cem*, *XIII-cim*, *XX-ti*, *XXX-ta* stb. írásmód. Ez a számnévírási gyakorlat a latinból fordított régi szövegeinkben a magyarban is érvényesül. Így pl. a Bécsi Kódexszben a betűkkel kiírt *tizenkettöd* (139) mellett gyakran ilyen írást találunk: *X ferfiakat* 'decem viros' (8), *o orzaglattanac Xij èztèndèiebèn* 'anno... duodecimo regni sui' (11); *Xijđ honac...Xijđ napan* 'duodecimi mensis... tertiadecima die' (12); *Xiiijđ napon* 'quarta decima die' (69); *èzen honac Xiiijđ z XVđđ napan* 'quarta decima et quinta decima die eiusdem mensis' (73) stb. E gyakorlatnak megfelelően feltételezhető, hogy regényünk magyar összövegében a többi hat várra vonatkozóan ez állt: *es mas VIucut, azaz *és más hatokat. Ezt az **-ucut* végződést olvasta talán már egy magyar másoló *üküt azaz *öket-nek s így került önálló szóként a horvát szövegbe. E feltevésnek nem mond ellene, hogy mai nyelvünkben nem használatos a számszó többes száma, mert a régiségben ez igen gyakori, így pl. a Bécsi Kódexszben: *harmac*

'tria' (148) *negèc* 'quatuor' (152), *ezerzer èzerec* 'millia millium' (149); *a hèt èzerec* 'de septem millibus' (233) stb. A feltevés tehát mindenképen valószínűsíthető.

39. Ugyancsak zártabb hangállapotra mutat a horvát szöveg egy félreértése Achilles haragjával kapcsolatban. Amikor Agamemnon elveszi Achillestől Briseidát, a hős első felindulásában meg akarja őt ölni, de eláll szándékától: *I prišad' Aceliš i hte ga ubiti Agamenona...* (130) 'És odajövén Achilles és meg akarta őt (!) ölni Agamemnont...' A mondatban álló két tárgy ugyanolyan szokatlanul hangzik, mint fentebb, Ajax öngyilkosságával kapcsolatban, ezért a szöveg kiadója Agamemnon nevét, mint fölöslegesen zárójelbe is tette. A szerb szöveg ezzel szemben kifogástalan értelmet ad: *I priđe Ancileš... i hotěše tu pogubit(i) Agamenona c(a)ra* (54) 'És odajött Achilles... és el akarta ott veszteni Agamemnon császárt.' A szerb szöveg alapján nyilvánvaló, hogy a horvát fordító összetévesztette a magyar *ott* határozószót az *öt* személyes névmással s azért szerepel a mondatában két tárgy. A tévesztés aligha történik meg, ha a horvát fordító előtt *ott* vagy *ot* szóalak áll, aminthogy a szerb változat ezt helyesen is fordította. A tévesztés véleményem szerint csak úgy történhetett, hogy a magyar *ott* szó zártabb *ut alakban állt a fordító előtt és ezt *üt-nek olvasta. Régi nyelvünkől az *ott* határozószónak zártabb *ut fokát adatszerűen nem tudjuk ugyan kimutatni, de hogy megvolt, azt bizonyítják az *így* ~ *úgy*, *ily* ~ *oly* (HB *vvl*), *innen* ~ *onnan* (NySz *amwnnath*) szópárok. A régi *it* határozószónak veláris párja tehát minden valószínűség szerint eredetileg *ut volt s ezt értette félre a horvát fordító.

40. — *kada su me na te nanesli gresi* 'ha engem reád vittek a bűnök' —. Az eddig bemutatott korhatározó hangtani jelenségeken kívül szövegünkben olyan félreértések is lappanganak, amelyekből alaktani érveket lehet kikövetkeztetni a magyar összöveg korának meghatározására. Mindössze két ilyen érvet tudok valószínűsíteni, az egyiket a névragozás, a másikat az igeragozás köréből.

Az egyik sikertelen harc után a dicstelenül szerepelt Parisnak Helena szemrehányásokat tesz s többek között ezt mondja: *Da kada su me na te nanesli gresi, volela bih', da bi na tebe počten'e ostalo* (129) 'De ha már engem reád vittek a bűnök, szeretném, ha rajtad becsület maradna.' Annak ellenére, hogy e helyhez sem a klasszikus források, sem a szláv változatok nem nyújtanak párhuzamos szöveget, a szövegromlás kétségtelen, mert nyilván nem a bűnök vitték Helenát Parisra, hanem Paris vitte Helenát a bűnre. Az eredeti magyar mondat és a belőle származó félreértés kétféle módon is rekonstruálható. Az egyik ez lehetne:

* *ha engem te reá vittél (a) bűnre...*

félreértve: * *ha engem tereád vittek (a) bűnök...*

Ennek a feltevésnek nehézsége és egyúttal valószínűtlensége abban áll, hogy a *reávisz* ige régi nyelvünkben aránylag későn jelentkezik és használata ritkának látszik. Ezzel szemben a pusztá *visz* ige az Apor Kódeksz óta nagyon gyakran használatos állandósultnak látszó szerkezetekben *-ba -be* és *-ra -re* ragos főnevekkel, mint *törbe visz* (AporK 13), *kisértetbe visz*, *békességre visz*, *cselekedetre visz*, *jeslettségre visz*, *gonoszra visz*, *igazságra visz* stb. E kifejezések közé tartozik a *bűnre visz* is. Ezért valószínűbbnek tartom a kérdéses mondat rekonstrukcióját a pusztá *visz* igével:

	* <i>ha engem bűnre vittél</i>
ó-magyarul:	* <i>ha engum bunu rea vitel</i>
félreértve:	* <i>ha engum bunuc read vitek</i>
értsd:	* <i>ha engem bűnök reád vittek</i>

s ez pontosan megfelel a horvát szöveg értelmének.

Ha ez a feltevés elfogadható, akkor a * *bűnű reá* kifejezés ugyanazt a nyelvállapotot tükrözi, amelyet a Tihanyi Alapítólevél (1055) rögzített a *monarau bukurea*, *brokinarea*, *holmodi rea*, *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* stb. kifejezésekben. Ezzel természetesen semmiképp sem akarom azt mondani, hogy Trója-regényünk magyar összövege egykorú lehetett a Tihanyi Alapítólevéllel. Hogy a *reá* névutó a fentebb idézettekhez hasonló szerkezetekben meddig élt mint önálló elem és mikor vesztette el névutó jellegét s lett belőle *-ra*, *-re* rag, azt adatok hiányában nem tudjuk pontosan megmondani, annyi bizonyos, hogy a XIII. sz. első felétől kezdve már van *-ra -re*: 1211: *Varfeereh*, 1232: *Yciafucara*, 1265/1272: *Balwankure*, 1273: *menytgudurre* (OkI Sz). Ezek szerint a * *bűnű reá* kifejezést tartalmazó magyar összövegnek legkésőbb a XIII. sz. elején kellett keletkeznie, amivel teljesen összhangban állnak a fentebb ismertetett korhatározó hangtani jelenségek.

41. A másik valószínűsíthető korhatározó nyelvi sajátosság az igeragozás körébe vág. Ennek feltevésére a horvát szövegünkben többször előforduló szintaktikai rendellenesség megfigyelése vezetett. A gerundiumi értelemben használt participium ugyanis itt igen gyakran a szláv és magyar nyelvhasználattól teljesen elütő módon *i* 'és' kötőszóval kapcsolódik a további mondatrészekhez. Így pl.: *i Pariž proliěv črvlena vina na ubrus' bel i nim pisaše po ubruse* (125) 'és Paris kiöntvén a vörös bort az abroszra és azzal írt az abroszon'; *i iskav ga Aěkš i ne morě ga naiti* (128) 'és keresvén őt Ajax és nem tudta őt megtalálni'; *i ne mog' taiti svoga vitežastva i pristupi k farižu* (128) 'és nem tudván titkolni vitézségét és odalépett a paripához'; *i vzdvig ruce k' bogu i reče* (132) 'és felemelvén két kezét istenhez és mondta' stb. Hogy itt valóban rendellenesség van, azt nemcsak a nyelvérzék diktálja, hanem a többi szöveg határozottan bizonyítja is. E helyeken ugyanis a szerb és bolgár változatban a participium helyett határozott igealak (aorisztosz vagy imperfektum áll) s a két mondat mellérendelő szerkesztéssel, *i* kötőszóval kapcsolódik egymáshoz,

pl.: *i iska ga... i ne može ga nigdē obrēsti* (S 50); *i iska ego... i ne može go naiti* (Bm 172, Bb 58) 'és kereste őt... és nem tudta megtalálni'; vagy pl.: *i dviž(e) ruč i reč(e)* (S 65) 'és felemelte kezét és így szolt.' A szerb és bolgár szöveg egybehangzó tanúsága szerint tehát a Gk változatnak alapul szolgáló magyar szövegben is eredetileg határozói igenév helyett határozott igealaknak kellett állnia. De hogyan adódik egy szövegben ennyi és ilyen rendszeres félreértés? Az esetek egy részében a mondat értelme szerint a magyar szövegben feltehetőleg a *jönni* és *venni* igék elbeszélő multja (az utóbbi igenél a tárgyas ragozású alak) állt, tehát *jöve* és *vevé*. Ezeket az igealakokat a régies helyesírású szövegben egy idegenajkú fordító igen könnyen összetéveszthette ugyanezen igék határozói igenevével (*jöve*, *véve*). Ha ezeket az eseteket leszámítjuk és figyelmen kívül hagyjuk mindazon eseteket is, amikor nem lehet eldönteni, hogy a horvát szövegben határozott igealak vagy melléknévi igenév áll-e, mert a két igealak írásképe bizonyos esetekben azonos lehet, még mindig marad tíz olyan kétségtelen eset, amikor a horvát szövegben a várható határozott igealak helyett participium áll. Csodálatos módon ezek az esetek mindig olyankor adódnak, amikor a magyar mondatszerkezet tárgyas ragozású elbeszélő mult igealakot kíván.³⁴ A már idézett példákon kívül ezek a következők: *i oboruživ' se Protokološ' i vsedē na fariža* (130) 'és felfegyverezvén magát Patroclus és felült a paripára'; *i ved ga k carema i otrinu golie po moru* (126) 'és a két császár elé vezetvén őt és elindította a gályákat a tengeren'; *a Fktor' se obrnuv' po kr'znē i ide na r'vanju* (131) 'Hector pedig megfordulván a köntösön és kiment a harcba'; *i videv' to Aēkš i ize meč' svoi* (134) 'és látván ezt Ajax és kivonta kardját'; *i videc' Troēne znamenje Acēliševo i bēžahu, kako ovce pred vlkom'* (130) 'és látván a trójaiak Achilles jelvényét és futottak, mint juhok a farkas elől'; *i ostaviv'še sami kona staklenoga na stanu i vezoše se za sičiske brēge* (134), 'és maguk ott hagyván az üveglovat a táborban és elvonultak a sigcumi partok mögé.' Az idézett mondatokban tehát *emelé*, *fegyverezé*, *keresé*, *önté*, *vezeté*, *fordítá*, *lútá*, *tudá* (esetleg *bírá*), *haggyák* és *láták* alakoknak megfelelő horvát fordítás helyett *emelvén*, *fegyverezvén*, *keresvén* stb. határozói igeneveknek megfelelő participiumos fordítást kapunk. Ez csak úgy magyarázható meg, ha feltételezzük, hogy a magyar szövegben eredetileg a HB *terumteve*, *feledeve*, *veteve*, *tilutoa*, *mundoa*, *hadlana* igealakjainak megfelelően *emeleve, *kereseve, *latoa (v. *latava) alakok álltak, amelyeket talán már egy magyar másoló félreismert s alakított át *emelve, *keresve stb. *-va -ve* (esetleg *-ván -vén*) végű határozói igenevekké. A HB az ÓMS és a Jókai Kódexsz tanúsága szerint a *-va*, *-ve* végű határozói igenév e

³⁴ Nem került el figyelmemet, hogy ilyen rendellenes szerkezet a többi változatban is itt-ott előfordul, használata azonban nem annyira következetes, mint a Gk szövegben. A délszláv Nagy Sándor-regény szövegeiben itt-ott ugyancsak előfordul ez a jelenség. Ennek ismertetését azonban itt mellőzöm, mert a délszláv Nagy Sándor-regény egész problematikájával külön tanulmányban szándékozom foglalkozni.

nyelvelmékek korában általánosabb lehetett, mint későbbi kódexzeink nyelvében, amelyet, szinte eláraszt a *-ván, -vén*. A HB (*ivtua*) és az ÓMS (*fugua, huztuzwa, wklelue, kethwe*) csak a *-va -ve* végű határozói igenevet ismerik, a Jókai Kódexszben a számos *-ván -vén* mellett még elég *-va -ve* is akad, így: *lelekben ewrewlwe* (130); *gyczerue es alduan vr iefus cristuft* (152); *zegenfegnek ferelme el hagyua* (126); *egyőknek feletewl megualua* (27). A *-va -ve* általánosabb elterjedtségére az is mutat, hogy egyes névutóink, mint pl. *fogva, mulva, megválva* (ez utóbbi jelentése a régiségben 'nélkül, kivételével, nem számítva') eredetileg szintén *-va* végződésű határozói igenevek voltak. Így tehát könnyen megtörténhetett, hogy Trója-regényünk magyar összövegeinek egyik későbbi másolója az **emeleve, *kereseve* típusú igealakokat *emelve, keresve* igeneveknek értelmezte. Megjegyzem még, hogy a HB-nél fiatalabb nyelvelmékeinkben *terumteve, mundoa hadlaua* típusú igealakok már nincsenek. Ha ez az egész feltevés elfogadható, akkor még közelebb jutottunk a magyar összöveg korának megállapításához. Az eddig bemutatott másolói vagy fordítói félreértésekből kihüvelyezhető hangtani és alaktani érvek egybehangzó tanúsága alapján valószínűséggel állíthatjuk, hogy Trója-regényünk magyar összövege régebbi volt mint az ÓMS, kikövetkeztethető nyelvi alkata rokon vonásokat mutat a HB nyelvével, s így keletkezése a XIII. század elejére tehető.

A szerb változat

42. E kézirat egyik fő érdekessége az, hogy az egyes jeleneteket rajzokkal szemlélteti. E rajzok közül Ringheim négyet közzétett könyvének függelékében. A képek művészettörténeti elemzését arra hivatott szakembereknek engedem át, bizonyos alapvető tényeket azonban művészettörténeti elemzés nélkül, pusztán filológiai módszerrel is meg lehet róluk állapítani. Kétségtelen az, hogy a szerb fordító nem maga tervezte a képeket, hanem egy már illusztrált kézirat feküdt előtte, amelyből a szöveget lefordította, a rajzokat pedig lemásolta. Erre mutat elsősorban az, hogy a kéziratban számos esetben a kép számára üres helyet hagyott, a képet azonban később sem rajzolta bele. Ez természetesen még nem döntő bizonyítéka a másolásnak, mert hiszen a középkori kódexszekben számtalanszor megtörténik, hogy az író helyet hagy képeknek, díszes kezdőbetűknek, amelyek aztán esetleg soha sem készülnek el. E kézirat esetében azonban egyéb érvek is támogatják a képeskönyvről történt másolás valószínűségét. A képeket feliratok magyarázzák, mint pl.: „Itt pedig Hecuba királyné kivetteti a fiát”, vagy „Itt pedig egy pásztor megtalálja a gyermeket és odaadja a feleségének felnevelni” stb. Ezek a képmagyarázatok általában megismétlik a törzsszöveg megfelelő helyeit. Szerb változatunkban azonban éppen az a meglepő, hogy a képmagyarázatok és a törzsszöveg között néha olyan eltérés mutatkozik, amely semmi-

kép sem jöhetett volna létre, ha a fordító maga komponálja a képeket és maga fogalmazza a feliratok szövegét. Abban a jelenetben pl., amikor Agamemnon arra kényszerítik, hogy adja vissza Chryses pap lányát Chryseidát, a törzsszövegben (54) az atya és leány neve mindig *Križeuš*, *Križeuša* (gen.), *Križe-ušu* (dat.) illetőleg *Križeudu* (acc.) alakban fordul elő, ezzel szemben a képmagyarázatban *Križeišu* (dat.) és *Križeidu* (acc.) alakban szerepelnek a nevek. A szerb fordítónak aligha jutott volna eszébe, hogy kétféle alakban írja e neveket, ha az előtte fekvő szövegben nem így találja őket. A valószínű az, hogy latinbetűs eredetiből dolgozott s vagy egyik esetben olvasott *y* helyett *v-t* vagy a másik esetben *v* helyett *y-t*.

Nem alaki, hanem tartalmi eltérés mutatkozik a törzsszöveg és a képmagyarázatok között a következő néhány esetben. Amikor a görög hajók Aulisnál a tengeri vihar miatt elakadnak, a törzsszöveg szerint csak Agamemnon hivatja magához Calchas papot, hogy megtudja a vihar okát (47). Az idevágó képmagyarázat viszont így szól: „Itt pedig Agamemnon császár és Menelaus császár megkérdezik Calchas papot a tengeri hullámok felől.” Az elejtett Hector holttestét a törzsszöveg szerint Achilles másokkal hurcoltatja meg a görög táborban, a képmagyarázat szerint viszont: „Itt pedig Achilles vonszolja Hectort” (63). Végül van egy olyan képmagyarázat is, amelynek eseményéről a törzsszövegben nem történik említés: „Itt pedig Hector vív a görögökkel és átszúrja Palimedeš Naupliidé vitézt” (55). Hectornak e harcáról egyebütt nincs szó. A törzsszöveg és a képmagyarázatok közötti különbségek nyilvánvalóan mutatják, hogy a szerb fordító nem maga fogalmazta a képmagyarázatok s ennél fogva a képeket sem maga komponálta, hanem egyszerűen egy előtte fekvő illusztrált kéziratról a feliratokkal együtt lemásolta.

43. Ami magát a törzsszöveget illeti, ennek legérdekesebb helyeit már a Gk változattal kapcsolatban tárgyaltam, de ezeken kívül is akad benne néhány feltűnő hungarizmus és néhány nyilvánvaló félreértés is, ami mind újabb bizonyítéka annak, hogy ezt a szöveget is csak magyarból fordíthatták. Ilyen feltűnő hungarizmus pl. a *velmi* és *zělo* 'nagyon' határozószók együttes előfordulása, ami nem egyéb, mint a magyar *igen nagyon* vagy *igen-igen* kifejezés mása *i kbd se doby otrok ot g(o)sp(o)đe Jagupe, běše vělmi zělo krasbn* (36) 's amikor Hecuba asszonytól gyermek született, igen nagyon szép volt'; *i uz(g)něva se zělo velmi na Agamenona c(a)ra* (47) 'és igen nagyon megharagudott Agamemnon császárra.' Másik ilyen feltűnő hungarizmus a *nělkul* viszonyszónak *bez* helyett *izvbn* 'kívül' viszonyszóval való fordítása: *to bysmo my izvbn grěha byly* (68) 'akkor mi bűn nélkül lennénk', a horvát szövegben ugyanitt *prez' greha* (Gk 133) áll. Ismeretes, hogy legrégebb kódexszöveink nyelvében a mai *nělkul* viszonyzó még nem jelentkezik ilyen kialakult formában, hanem még jól érzhető a két külön elem, amelyből később összevonódott. Ilyen latin kifejezéseknek, mint 'sine vestigio' vagy 'sine peccato'

nyomnál kül(ön) vagy *bűnnél kül(ön)* típusú magyar kifejezések feleltek meg, amelyekben a *kül(ön)* tagban még nyilván érződött a 'kívül' értelem, s ezt érezte a szerb fordító, amikor az *izvbn greha* kifejezést használta.

Hasonlóképpen csak a magyar minta közvetlen hatásával lehet legkönnyebben megmagyarázni számos határozószónak olyan használatát, amely pontosan megfelel a magyar igekötő funkciójának. Ilyenek *dolu* 'le', *gorě* 'föl', *opet* 'vissza', *unutra* 'be, belé' s végül egy jelzős szerkezet *na drugu stranu* 'a másik oldalra', ami pontosan megfelel régi *által* igekötőnknek. Ilyen kifejezésekben mint *svrbgoše dolu* (4) 'levették, ledobták', *ustani gorě* (53) 'kelj (v. állj) fel', *ne hočeš se opet uzvratiti* (58) 'nem fogsz visszatérni', *unutra ulesty* (72) 'bejönni, beszállni', *i probode ga na drugu stranu* (37 és egyebütt többször) 'és általszurta (v. általgyakta) őt' a határozószóknak igekötői értelemben való használata idegen hatás nélkül alig volna megmagyarázható, mert a *s-*, *uz-*, *pro-* igekötőkkel összetett igék már magukban is ugyanazt az értelmet fejezik ki, amelyet a határozószó hozzáadása legfeljebb csak megerősít.

Egyes határozószóknak ilyen igekötői értelemben való használata a szláv nyelvekben szinte mindenütt megtalálható, ahol a magyar vagy német nyelvnek közvetlen hatása egyéb vonatkozásban is mutatkozik, így a kaj-horvátban, a nyugatmagyarországi čakavštínában, a régi szlovénben és szlovákban is. A tartós hatás idővel szinte új igekötőrendszert alakított ki, mint a XVIII–XIX. sz.-i nyugatmagyarországi horvát irodalmi nyelvben, s ennek fő jellemző sajátága az, hogy az új igekötők elválhatnak és az ige után is állhatnak, éppen úgy mint az átadó nyelvben. E fejlődés kezdeteit szemlélhetjük Trója-regényünkben.

44. — *Žiona gospoda sestra mi jest* 'Hesiona asszony nekem nővérem' —. Ami e változat félreértéseit illeti, ezek közül a legtanulságosabb Hector és Ajax nevezetes párviadalában adódik. Ajax elmondja, hogy anyja, Hesiona asszony trójai származású, mire Hector ezt válaszolja: *Žiona g(o)sp(o)da sestra mi jes(t)* (56), hasonlóképpen a bolgár szövegben is: *a Ežeona gospoždā mně estb sestra* (Bm 176, Bb 60) 'Hesiona asszony nekem nővérem.' A feltűnő itt az, hogy a monda szerint Hesiona, Laomedon király leánya, Priamus nővére Hectornak semmiképp sem lehetett nővére, hanem csakis nagynénje. Ez különben egészen világos Dares szövegéből is, aki részletesen elmondja Hesiona elrablásának és hasztalan visszakövetelésének hosszadalmas történetét.³⁵ Latin összvegünk szerzője, aki a jelekből ítélve jól ismerte Darest, nyilván tisztában volt Hesiona és Hector rokonsági kapcsolatával. Nem is valószínű, hogy ő követte el a tévedést. A félreértés itt nyilvánvalóan a magyar-

³⁵ Hector és Ajax csatajelenetének leírásában Dares külön is megemlíti, hogy Hesiona Priamusnak volt a nővére: „et (Hector) perseverasset Achivos mittere in fugam, nisi obvius illi Ajax Telamonius fuisset. Cum quo quum congredetur, cognovit eum esse de sanguine suo: erat enim de Hesiona, sorore Priami natus.“ Cap. 19.

ból dolgozó szláv fordítók részéről történt, akik kevésbé voltak járatosak a görög mondavilágban. A latin szövegben feltehetőleg ez állt:

* *domina Hesiona amita mea est*
magyarul: * *Hesiona asszony nekem néném*

Régi nyelvünkben a *néne* szónak egyaránt volt 'Tante' és 'altere Schwester' jelentése s ez helyenként a mai napig megmaradt. A szláv fordítók, akik nem tudhatták, hogy itt Hector nagynénjéről van szó, a közkeletűbb '(idősebb) nővér' jelentésre gondoltak és így került a szerb és bolgár szövegbe a *sestra* szó.

45. — *zvezde i mesecb i bura* 'a csillagok, a hold és a vihar' —. Ugyancsak igen tanulságos tévesztés lappang abban a jelenetben, amikor Ulixes leleplezi a leányruhában nevelt Achillest. Az ajándékba hozott paripán többek között díszes pajzs is van: *Na njem běše štýt pisant obrazom prostrannoga světa. Na njemb běhu zvezde i mes(e)c b i bura* (51). 'Volt rajta pajzs, a téres világ képével díszítve. Ott voltak ezen a csillagok, a hold és a vihar'. A bolgár változat hasonlóan hangzik... *na koem bě pisano obrazo prostrannoga světa, slon-ce i mēsęc i zvězdy i burě* (Bm 174, Bb 58) 'amelyen írva volt a téres világ képe, a nap és a hold és a csillagok és a vihar.' Már első olvasásra érzi az ember, hogy a *bura* 'vihar' sehogy sem illik ebbe a mondatba. A klasszikus forrásokban, amelyek Achilles pajzsának leírását ránk hagyományozták, ilyesmi nem is szerepel. A közvetlen forrás itt Ovidius, aki Ajax és Ulixes vetélkedésébe iktatta be a pajzs leírását és Ulixesszel érvként mondatja, hogy Ajax, a durva katona nem is tudná kellőképp értékelni a fegyverzet művészi munkáját:

...neque enim clipei caelamina novit,
Oceanum et terras cumque alto sidera caelo...
(Met. 13,290—291)

E leírásban a csillagokon kívül a 'magas égbolt' szerepel s ez jól is illenék szláv szövegeinkbe: * „ott voltak ezen (a nap) a csillagok, a hold és az égbolt.” Csak azt kell kideríteni, hogyan lett az „égbolt“-ból „vihar.“ E tévesztés nyomára XVI. századi énekszerzőink vezettek. Hunyadi Ferenc Trója megszállásáról 1569-ben szerzett énekében³⁶ Achilles pajzsát így írja le:

Ő pajzsa oly igen nehéz vala,
Hét ökör bőrről borították vala,
Ég forgását rajta megírták vala...
(1721—1723. sor)

Hasonló leírást ad Csáktornyai Mátyás is "Erős Ajax és bölcs Ulisses..." c. 1592-ben szerzett énekében:

³⁶ Kiadta Dézsi Lajos: XVI. századbeli magyar költők művei. 7. kötet. RMKT 8. köt. Bp. 1930, 50—118.

Okos, tudós embert illet ez a fegyver,
Kin az *ég forgása*, az eloszlott tenger,
Földnek szegeleti s abban való fő hely,
Ki ékesítettett csuda mesterséggel.

(19. l.)

Majd másutt:

Erre tanít azért az *pais*³⁷ példája,
Kin *égnék forgása*, törvény csinálása,
Városok vívási volnának megírva,
Hogy e kettő volna fejedelmek gondja.

(25. l.)

Az énekszerzőinknél ilyen következetesen ismétlődő „ég forgása” kifejezés, úgy látszik, Achilles pajzsa magyar leírásának valamilyen régi, szívéosan továbbélő hagyományát őrizte meg. Ez arra enged következtetni, hogy Trója-regényünkben is a pajzson aligha a „vihar”, hanem inkább az „ég forgása” vagy valami hasonló lehetett ábrázolva. Az ókori és középkori világszemlélet, mely szerint az egész égbolt a föld körül forog, teremtette meg az olyan kifejezéseket, mint *ég forgása*, *égforgás*, *égi forgás*. Ezek már a kódexszek kora óta használatosak nyelvünkben, mellettük azonban előfordul a konkréttebb *forgó ég* is. Faludinak pl. e mondata: *A forgó ég a tsillagokkal, nappal, hótdal el olvad* (NySz) nagyon is emlékeztet Trója-regényünk kérdéses helyére. Feltevésem szerint tehát a magyar összövegben e helyen nem az elvont és kevésbé képszerű *ég forgása*, hanem a konkrét *forgó ég* kifejezés állhatott, illetőleg *forgó* helyett ennek magashangú párja: *fergő. Régi nyelvünkben a *forog* igének megvolt magashangú párja, a *fereg is. Ezzel függ össze *fürge*, *firge* 'agilis, celer, vividus' szavunk s ugyancsak ezzel függ össze a *fergeteg* 'tempestat, procella' is, amint azt már Gelei Katona István megállapította: *Fergeteg a fergestől származik* (NySz). Feltevésem szerint tehát a magyar összövegben a kérdéses helyen *fergő ég, illetőleg a régi nyelvallapotnak és helyesírásnak megfelelően *fergeu eg állt s ezt olvasták *fergeteg-nek, aminek aztán pontos megfelelője a szerb *burá*. A tévesztés mind a szerb mind a bolgár szövegben szerepel, ami annyit jelent, hogy már valamelyik magyar másolónak kellett elkövetnie.

46. — *skroze košutu jedne vile Paleše gospođe* 'egy Pallas tündéraszony ünője által' —. A Gk változatban Priamus halálával kapcsolatos mondatban a magyar *egy* szó helytelen értelmezését láttuk. Hasonló eset fordul elő S változatunkban is, amikor Ulixes felsorolja a saját érdemeit. Többek között felemlíti, hogy ő mentette meg a görögöket, amikor Pallas megharagudott rájuk a szarvasünő megölése miatt: *gdě hotěste vsi pogybnuti skorze košutu edne vile Paleš(e) g(os)p(o)đe* (68) 'ahol mind el akartatok pusztulni egy Pallas tündéraszony ünője által.' A szerb mondat szerkezete nem hagy kétséget az iránt, hogy az *egy* számnév Pallas-ra vonatkozik. Eredetileg azonban aligha

³⁷ Az eredetiben sajtóhibával: *Paris*.

volt így, hanem csakis az *ünő*-re vonatkozhatott. A latin összövegben a kérdéses mondattöredék így állhatott:

magyarul: ** propter unum dominae Palladis cervam*
* egy(edül) Pallas asszony ünője miatt

A latin szöveg szerkezetének a S változat szellemében ó-szerbül ilyenféle mondat felelne meg: ** skroze jednu košutu vile Paleše gospode*, s csakis a magyar közvetítőszöveg tette lehetővé, hogy a *jedan* a *Pallas* névhez vonódott.

47. — *i obračini se trava* 'és bársonyos lett a fű' —. Nem a szerb fordító félreértését, hanem a szövegkiadó helyteien fordítását kell kiigazítanunk ebben az esetben. Amikor a görögök Achilles fegyvereit Ulixesnek ítélik oda, Ajax kardjába dől és kiömlő vére megfesti a földet és füvet: *i orumeni se njegov(o)mb krviju zemlja i obračini se trava* (71) 'és vörös lett véréből a föld és bársonyszínű lett a fű.' Az *i obračini se trava* mondatot Ringheim fordítása „und das Gras wurde wie Seide” mondattal adja vissza (110), ami nem egészen helyes, mert nyilván nem arról van szó, hogy a fű a vértől bársonyos, vagy selymes lett, hanem a vér a földet és a füvet egyaránt bíborszínűre festette. Az ó-szerb *bračin* értelmileg teljesen fedi a magyar *bársony*-t és etimológiailag is összetartozik vele. A bársony szavunknak viszont a legrégebb nyelvemlékeinkben jelentése 'Purpur', ennek megfelelően az ugyancsak régi *bársonyszínű* jelentése 'purpurfarbig', amint azt a NySz példái kétségtelenül bizonyítják (ld. *vereslik* címszó alatt is). Lehet, hogy a régóta meglevő *megfejedik*, *megfeketedik*, *megveresedik*, ill. *megkékül*, *megzöldül* igék mintájára volt ** megbársonyodik* vagy ** megbársonyul* igénk 'purpurfarbig werden' értelemben, s ennek felelne meg pontosan az ószerb *obračiniti se* visszaható ige, éppen úgy, mint a magyar *megszomorodik*-nak az *osumoriti se* (S 59).

48. — *gospodbsky uzdbh* 'úri sóhajtás' —. A magyar közvetítőszöveg feltevése nélkül ugyancsak nehéz volna megmagyarázni, miként kerül az „úri sóhajtás” abba a jelenetbe, amikor Hector halála előtt Andropia (= Andromacha) rémes álmot lát és ezt elpanaszolja Priamusnak. *I u tui nošt g(o)sp(o)da Anđropia vidě sn strašbn i ustavši u polunoštije i pride před ložnicu Prějamuševu i uzdbnu. I slyša to Prějamuš kral: „Kto se bys(t) g(o)spodbsky uzdbh uzdbnuv před moom ložnicom?”* 'És azon az éjtszakán Andropia asszony rémes álmot látott s felkelvén éjfélkor Priamus hálószobája elé ment és felsóhajtott. Meghallotta ezt Priamus király: „Ki volt az, aki úri sóhajtást sóhajtott az én hálószobám előtt?”³⁸ Az első pillantásra valóban érthetetlen, hogy a sóhajtás mellé miért éppen az „úri” jelző került, mert nem valószínű, hogy a szerző ezzel a középkori osztálykülönbséget akarta volna kifejezésre juttatni, amint azt Ringheim gondolta.³⁹ Meggyőződésem szerint a *gospodski*

³⁸ Ringheim fordításában az utolsó mondat így hangzik: „Wer ist es, der einen Seufzer nach Herrenart vor meinem Schlafzimmer geseufzt hat?” I. m. 101.

³⁹ „Es ist möglich hier den Einfluss des mittelalterlichen Klassenunterschiedes zu bemerken.“ I. m. 128.

jelző értelme itt nem is ez, hanem valami egészen más. Az egész jelenet értelméből következik, hogy amikor Priamus a menyé sóhajtását hallotta, aligha kérdezhetett egyebet, mint: „Kié volt ez az *asszonyi* sóhajtás?” Mivel *asszony* szavunk eredeti jelentése 'domina, Herrin' s csak azután 'mulier, Frau, Weib', ószerb megfelelője is inkább *gospođa*, mint *žena* lehetett, a fordító tehát nem a mai nyelvérzék számára természetesebben kínálgató *ženski* 'női' jelzőt alkalmazta, hanem a *gospođa*-ból alkotta a * *gospođski* melléknevet.⁴⁰ Véleményem szerint tehát szövegünk *g(o)spodbsky uzdbh* kifejezésének helyes értelme 'asszonyi sóhajtás'.

A bolgár változat

49. Ez a szöveg a többi változathoz képest az első fejezeteiben több későbbi betoldást mutat, míg a vége felé erősen rövidítve, szinte kivonat-szerűen mondja el a többi változatban részletesen leírt eseményeket, mint pl. Polyxena feláldozását Achilles sírjánál vagy Hecuba bosszúját és halálát.

Kétségtelenül későbbi betoldás eredménye Menelaus és Agamemnon levélváltása, amikor Paris Menelaus udvarában tartózkodik (Bm 164, Bb 52), mert ez a részlet teljesen hiányzik a másik két változatban. Ugyancsak későbbi interpolációból származik az a két jelenet is, amelyekben Oenona Parist és Helenát korholja, amikor Ulixes és Menelaus követségben járnak Trójában, hogy Helenát visszaköveteljék (Bm 172, Bb 56–57). Ez a két beiktatott Oenona-jelenet nemcsak hogy nem szerepel másik változatokban, hanem a bolgár szövegben is oly feltűnően szakítja meg a követjárás történetét, hogy semmiképp sem lehetett az eredeti fogalmazásban. Kisebb interpolációt mutat az a részlet, amikor Priamus a görög táborba megy, hogy Hector holttestét kikérje Achillestől. Az itt beszúrt motívumnak, t. i. hogy Priamus koldusruhában, hegedűvel a kezében megy a görög táborba és Achilles sátrában szomorúan hegedül (Bm 180, Bb 62–63), az ókori mondában semmi nyoma sincsen, de nem ismeri a többi szláv változat sem. Mindezek a részletek azt mutatják, hogy a bolgár változat a feltehető eredeti fogalmazványtól elég messze áll, s talán nem is egy átdolgozó kezén mehetett keresztül, mielőtt a bolgárokhoz jutott.

50. A horvát és szerb változatok filológiai érdekű helyeinek elemzése során a bolgár szövegből is tárgyalásra kerültek az amazokkal közös részek. Ezek a közös helyeken kívül a bolgár változat már csak kevés érdekeset nyújt.

A szemmel látható többszöri másolás folytán személynevei sokszor a felismerhetetlenségig eltorzultak. Annyit azonban mégis meg lehet állapítani, hogy szláv eredetije latinbetűs szöveg lehetett, amely talán horvát glagolita vagy szerb cyrilletűs közvetítéssel jutott el a bolgárokhoz. Csak latinbetűs eredetiről történt másolás útján lehet ugyanis megérteni a tulajdonnevek

⁴⁰ A *gospođski* melléknevet más forrásból kimutatni nem tudom, de nem is tartom egyébként mint a fordító „ad hoc” alkotásának.

olyan romlását, mint *Peleus* helyett *Pelef*, *Paris* helyett *Fariš*, mert sem a glagolita, sem a cyrill írásban az *s* és *f* betűk megfelelői nem téveszthetők össze, ellenben a régi latinbetűs írásban nagyon is könnyen össze lehetett téveszteni a szó elején vagy belsejében álló hosszú *f*-et az *f*-fel. Az ilyen tévesztések tehát, mint pl.: *v ovoštnikъ Pelefa kralě* (Bm 160, Bb 49) 'Peleus király kertjébe' vagy *i doide na Farifa Aleksandra* (Bm 172, Bb 56) 'és Paris Alexander ellen ment' azt bizonyítják, hogy a másolás latinbetűs szláv szövegről történt.

51. Az elbeszélés elején, Hecuba álmával kapcsolatban egy apróság arra mutat, hogy a bolgár szövegben félreértés lappang. A Gč, Gk és S változatok egyhangúan azt mondják, hogy a fáklya (*glavnja*) felszállt az égre, majd leesett a tengerbe és a belőle szétrepülő szikrák Trójára hullottak. A nőnemű *ot njeje* ill. *ot nje* 'belőle, tőle' kifejezés semmi kétséget sem hagy az iránt, hogy a névmás csak a *glavnja* 'fáklya, üszög' szóra vonatkozhatik, amint ez természetes is. Ezzel szemben a bolgár szövegben ez áll: *i izlětošq iz morě iskry i padošq na Troi* (Bm 158, Bb 48) 'és a tengerből szikrák repültek ki és Trójára hullottak'. Ez véleményem szerint csak így keletkezett: A fordító a magyar szövegben * (*ő*) *belőle*, v. * *abból* kifejezést talált, amelyet egyformán vonatkoztatathatott az *üszög* vagy a *tenger* szóra. A horvát és szerb fordítók ezt helyesen az *üszög*-re vonatkoztatták, a bolgár azonban tévesen a *tenger*-rel hozta kapcsolatba, s így keletkezett az a természetellenes kép, hogy a szikrák a tenger vizéből repülnek ki és úgy hullanak Trójára.

52. — *čujuždee dobro* —. Menelaus és Agamemnon levélváltásában van egy különös hely, amelynek bolgár szövege semmiképp sem ad kielégítő értelmet. Amikor Menelaus levélben eldicsekszik a nagy megtiszteltetéssel, hogy udvari kísérete van, mely szolgál neki, Agamemnon így inti öccsét: *da bljudi se togo, da ne priidet čujuždee dobro, i vžmetb našq čbstb* (Bm 164, Bb 52) 'de vigyázz arra, nehogy idegen jó jőjjön és elvegye a mi becsületünket'. E helyet Miklosich latin fordítása így próbálja visszaadni: „cave, ne veniat aliena fortitudo, et sumat nostrum honorem“; a *čujuždee dobro* kifejezésnek tehát 'idegen erő', esetleg 'idegen haderő' értelmet tulajdonít. A szláv *dobro*-nak azonban sem a szerb-horvátban sem a bolgárban ilyen értelmét nem tudjuk kimutatni. Valószínűnek tartom tehát, hogy itt inkább a magyar *jól jár* kifejezés szószereinti fordításával van dolgunk. A magyar szöveg ez lehetett: * *vigyázz, nehogy az idegen jól járjon és elvegye a mi becsületünket*. Az * *idegen* itt Parisra vonatkozott, a fordító azonban nem értette a célzást és azért fordította semleges-nemű melléknévvel s így lett az eredetileg össze nem tartozó két szóból *čujuždee dobro* jelzős szerkezet.

53. — *brzujb korab* 'gyors hajó' —. Helena elrablásának jelenetében, majd később, amikor Ulixest visszaküldik Görögországba Iphigeniáért, többször szerepel a 'gyors hajó' kifejezés, így pl.: *privežete mi brzuo katrago* (Bm 166, Bb 53) 'hozzátok ide gyors hajómat'; *i primbkošq egovi junaci brzujb korab egovb* (u. o.) 'és legényei odavontatták a gyors hajóját'; *i vlězb s neq v*

brzzy korabb svoi (u. o.) 'és beszállt vele gyors hajójába'; *i napravi Ureekšišb brzzyi korabb, koi probivaše silnyo morskyyo vlony* (Bm 170, Bb 55) 'és elkészítette Ulixes a gyors hajóját, amely hasította a hatalmas tengeri hullámokat'. A *brzzyj* 'gyors' jelzőnek használata a bolgár szövegben annál feltűnőbb, mert a többi szöveg megfelelő helyein a hajónak semmiféle jelzője nincsen s ugyancsak hiányzik a bolgár szöveg egy helyén, ahol szintén Ulixes hajójáról van szó. Elbeszélésünk különben is nagyon takarékosan bánik a jelzőkkel, s olyan esetben is, amikor az ember szinte várna a „gyors“ jelzőt, mint pl. a lovagi játék leírásában: *i iděcho dobrii vitezie, igraacho na jarišochs* (Bm 160 Bb 49) 'mentek a jó vitézek, játszottak a paripákon', itt sincs ilyen jelző. Mint díszítő jelző tehát a *gyors* nem igen szerepelhetett a hajó mellett, viszont arra is aligha gondolhatunk, hogy valami különleges, „gyorsjáratú“ hajóról lenne itt szó. Ez a „gyors hajó“ véleményem szerint másképp keletkezett. Itt a magyar *hamar* szónak kettős használata, a 'cito' és 'celer' értelem tévesztette meg a fordítót vagy talán már valamelyik magyar másolót. Az ilyen latin mondatokat: **advehite cito navem meam* vagy **paravit cito navem suam* a magyar fordítás így adhatta vissza **hozzátok ide hamar hajómat* vagy **készíté hamar hajóját*. Ilyen esetekben aztán nem igen lehet eldönteni, hogy a hamar határozószó-e vagy jelző, a magyar mondatoknak tehát ilyen értelme is lehet: 'advehite celerem navem meam' vagy 'paravit celerem navem suam', aminthogy pl. az Érdy Kódeksz e mondatában *Ighen hamar lowa hatuara ylween* (NySz) sem mondható egész bizonyosan, hogy az *igen hamar* határozószó, különösen mikor ilyen példa áll előttünk: *Ewle egy hamar poroszkára* (NySz), ahol a *hamar* kétségtelenül jelző. A fordító tehát a magyar határozószót könnyen jelzőnek értelmezhetette s így lett a „gyors hajó.“

54. — *synb Tebucha boga* 'Phoebus isten fia' —. A klasszikus mondával ellentétben Trója-regényünk valamennyi változata azt mondja, hogy Chryses pap Phoebusnak fia volt: *I běše Križeuš' boga Pěbuša sin'* (Gk 130); *i Križeuš běše s(i)nb Pebuša boga* (S 54); *a Arižeuš bě popz s(y)nb Tebucha boga* (Bm 176, Bb 59). Az ókori források ilyesmiről mit sem tudnak, ezekben Chryses mindig csak mint Phoebus Apollo papja szerepel. De hogy történhetett ez a furcsa változás? Alig hiszem, hogy latin összövegünk szerzője változtatta meg az ókori forrás adatát. Itt ismét inkább arra kell gondolnunk, hogy a magyar közvetítőszöveg valamilyen romlásából keletkezett a „fia“ kitétel. A feltételezhető összöveg szerkezetét ez esetben a bolgár változat őrizte meg aránylag leghívebben. Elbeszélésünk latin szövegében a kérdéses mondat ez lehetett:

* *Sed Chryses sacerdos erat dei Phoebi.*

magyarul:

* *De Krises papja vala Pebus istennek.*

A *papja* szó a régi helyesírásnak megfelelően *papia v. *papja alakban állhatott s így könnyen megtörténhetett, hogy ketté vált, az első része oda-

vonódott az előtte álló szóhoz s lett * *Krises pap*, az *ia* v. *ya* részt pedig egy másoló talán *fia* alakra javította, s ezt annál inkább is tehette, mert az *ia-fia* 'liberi, proles, Kinder' ikerszót régi nyelvünkben igen gyakran használták (v. ö. NySz példáit), a kapcsolat tehát kézenfekvő volt. De még az is feltehető, hogy az *ia* alaknak esetleg magában is lehetett 'fia' értelme. A magyar mondat ezek szerint így alakult: * *De Krises pap (f)ia vala Pebus istennek*, ami igen jól megfelel a fentebb idézett bolgár változatnak.

E helyeken kívül a bolgár változatban van még legalább három olyan részlet, amelyekben valami félreértést lehet gyanítani. Az egyik az a jelenet, amikor az örültséget színlelő Ulixest leleplezik, a másik, amikor Oenona szemrehányásokat tesz Parisnak, és a harmadik, amikor a lovat bevontatják Trójába. Ezeket a helyeket azonban hosszás kísérletezés és töprengés ellenére sem tudtam mindmáig elfogadható módon megmagyarázni, s ezért itt nem is foglalkozom velük részletesebben. Lehet, hogy idővel valamely szerencsés véletlen rávezet egyiknek vagy másiknak valószínű megoldására.

Ki volt a latin összöveg szerzője?

55. Ahogy kutatásaim során egyre inkább kiviláglott, hogy regényünk valamennyi délszláv változatát magyarból fordították, egyre többször merült fel bennem az a kérdés, honnan származott Magyarországra e mű latin eredetije. A középkori nyugati irodalmakban mindeddig nem sikerült találni olyan prózai Trója-regényt, amely a maga egészében csak megközelítőleg is hasonlítana a délszláv változatokhoz. Ez a tény egyre közelebb hozta azt a kérdést, vajjon nem magyarországi írótól származhatott-e a latin eredeti is. Végül egész pontosan megfogalmazva: nem lehet-e Trója-regényünk azonos azzal az elveszett trójai históriával, amelyről P. magister, (III.) Béla király jegyzője a *Gesta Hungarorum* előszavában említi, hogy iskolai tanulmányai idején írta? Ez a kérdés ilyen határozott formában nem ötletszerűen vetődött fel bennem. A szláv szövegek többszöri áttanulmányozása közben egyre több jel mutatott a névtelen jegyző felé, míg végül meggyőződéssé érlelődött bennem, hogy Trója-regényünk a *Gesta* szerzőjének tollából eredt. Ez a feltevés természetesen azon áll vagy bukik, vajjon sikerül-e elég összekötő szálal találni a két mű között. A feltevés valószínűsítése céljából az alábbiakban először megvizsgálom, hogy a *Gesta* előszavában mondottak mennyiben vonatkozathatók Trója-regényünkre, majd szövegösszehasonlítással igyekszem kimutatni a két elbeszélés közös elemeit.

56. Lássuk először, mit is mond P. magister a maga trójai históriájáról. Barátjának, a tudós N.-nek ezt írja: „Dum olim in *scolari studio* simul essemus et in *hystoria Troiana*, quam ego summo amore complexus ex libris Darethis Frigii ceterorumque auctorum, *sicut a magistris meis audieram*, in unum volumen proprio stilo compilaveram, pari voluntate legeremus, petisti a me,

ut, sicut hystoriam Troianam bellaque Grecorum scripseram, ita et genealogiam regum Hungarie et nobilium suorum... tibi scriberem“ (Prologus). E tudósításban először is az *in scolari studio* és *sicut a magistris meis audiueram* kitételeket kell megfelelő módon értékelnünk. P. mester műve tehát iskolai évei alatt készült, s összeállítását nem is egészen önállóan végezte, hanem inkább csak leírta, amit tudós mestereitől hallott. Ez a körülmény nagyon jól összevág a délszláv Trója-regény egész jellegével és sok mindent meg tudunk vele magyarázni. Bizonyos az, hogy az utóbbi mű szerzője nem mindegyik klasszikus forrásból merített közvetlenül, hanem a mondának több részletét csak hallomásból írta le. Bizonyos az pl., hogy sem a Servius-féle Aeneiskommentár, sem Hyginus nem fekdött előtte, amikor a szövegét írta, mert másképp teljesen érthetetlen volna, hogy ezeknek egy-egy kerek történetét miért követi csak egy bizonyos pontig és tér át másikra, miért hagy ki teljesen pl. olyan érdekes történetet, mint Ulixes cselszövése Palamedes ellen. Ugyancsak a hallomás utáni lejegyzéssel magyarázható az is, hogy a klasszikus mondai hagyománytól eltérő módon szerepeltet egyes személyeket. Így pl. minden klasszikus forrás úgy tudja, hogy Phoebus és Neptunus Trója felépítésében Laomedon királynak segített, s a kialakult bérrel ő szedte rá a két istent, ezzel szemben délszláv Trója-regényünk valamennyi változatában Laomedon helyett Priamus szerepel. Ilyen figyelemreméltó eltérés a klasszikus mondai hagyománytól az is, hogy Achilles neveltetésével kapcsolatban egyik szláv változat sem a jól ismert Scyros szigetét és Lycomedes királyt említi, hanem Colchis szigetét és Oeta (Aetes) királyt. Ez a tévesztés nyilván úgy történhetett, hogy a szerző a leírásakor halványan emlékezett Achilles ifjúságának meséjére, s mivel Daresből jól ismerte az Argonauták történetében szereplő Colchist és királyát, ide helyezte az ifjú Achilles neveltetését is. Ilyen tévesztések nem igen történhetek volna, ha a szerző az előtte fekvő forrásokból másolja össze a monda egyes elemeit, de nagyon is elképzelhető, akkor, ha az iskolában hallottakat emlékeztetből írja le.

57. A *sicut a magistris meis audiueram* kitételnek azonban még meszebbmenő jelentősége is van. Vajjon úgy kell-e ezt érteni, hogy P. mester iskolájában a trójai háború történetét kollégiumszerűen adták elő, mint ahogy ma pl. egy történész-profeszor a Napoleoni Háborúk történetét előadja? Alig hiszem. Valószínűbb az, hogy a klasszikus latin költők, elsősorban Ovidius és Vergilius iskolai tanulmányozása közben egyes helyek megértéséhez szükség volt többek között a trójai monda egyes részleteinek ismertetésére is. Amikor pl. Ovidiusnál ezt olvasták:

Ilion adspicies firmataque turribus altis
Mbenia, Phobeae structa canore lyrae.

(Her. 16, 181—182)

e hely megértéséhez el kellett mondani, hogyan építették Phoebus és Neptunus Tróját. Vagy amikor e helyet magyarázták:

Praescia venturi genetrix Nereia leti
 Dissimulat cultu natum et deceperat omnes,
 In quibus Aiacem, sumptae fallacia vestis.

(Met. 13, 162—164)

itt ismertetni kellett a mondát, hogyan neveltette Thetis a fiát, Achillest leányruhában, hogy ne kelljen részt vennie Trója ostromában. Az ilyen iskolai magyarázatokból nőttek ki idővel egyrészt a kommentált Ovidius-kiadások, másrészt az ilyen részletek összefűzése adott olyanféle kerek elbeszélést, amelyről szerzője elmondhatta: „quam ego... in unum volumen proprio stilo compilaveram...”,

A délszláv Trója-regényünk és P. mester közötti kapcsolat másik szála tehát Ovidius. A latin költő kiaknázása szláv szövegeinkben egészen szembe-ötölő. Az egész történet gerince nem Daresből, hanem Ovidius elbeszéléséből vagy egyes ovidiusi helyekhez fűzhető magyarázatokból adódik. Ez mindenképpen az ifjú P. mester felé mutat. A magyar történetkutatás már régóta bizonyítottnak tekinti, hogy P. mester Franciaországban szerezte iskolai műveltségét. Legújabbán Győry Jánosnak sikerült ezekre az iskolai tanulmányokra több fényt derítenie.⁴¹ Győry a francia filológiai iskola, főleg pedig E. Faral kiváló középlatin kutató stílustörténeti módszerének alkalmazásával kimutatta, hogy P. mester stílusában ugyanazok a díszítőelemek lelhetők fel, amelyek a XII. század közepe táján és második felében az orléansi iskolát jellemzik. Győri kutatásai eredményeként szinte biztosnak tekinthető, hogy P. mester Orleánsban végezte tanulmányait, s itt éppen egy korai renaissance-áramlatban ismerkedett meg a klasszikus irodalommal. „A XII. században az orléansi iskolák auctorok magyarázásáról híresek, sőt, egykorú nyilatkozatokból ítélve, mintha egyedül Orléans foglalkoznék a klasszikusok öncélú interpretálásával. Még a következő évszázad első harmadában is az auctoresről nevezetes az orléansi iskola, szemben a párisi artesszal, a bolognai jogi, a salerno-i orvosi, és a toledo-i filozófiai és matematikai oktatással.”⁴²

Az orléansi iskolában sem foglalkoztak azonban minden klasszikus íróval egyformán. A legtöbbet tanulmányozott, ünnepelt és utánzott költő éppen Ovidius volt. Igen kézenfekvő tehát, hogy délszláv Trója-regényünk-höz hasonló kis mű keletkezéséhez legalkalmasabb talaj éppen itt lehetett. De önkénytelenül is felmerülhet a kérdés: ha valóban P. mester a délszláv Trója-regény latin összövegének szerzője, a Gesta előszavában forrásai közül miért éppen Darest említi név szerint és miért nem Ovidiust? A pogány költő nevének elhallgatása az orléansi iskola későbbi sorsával függhet össze. A klasszikus latin irodalom tanulmányozása és az antik kultúra csodálata

⁴¹ Győry János: *Gesta regum — gesta nobilium*. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Bp. 1948.

⁴² Győry, i. m. 44. Igen jellemző részletet idéz egy 1229-ben elhangzott prédikációból: „... cece quacrun[is] clerici Parisiis artes liberales, Aurelianis auctores, Bononiae codices, Salerni pyxides, Toleti daemones et nusquam mores”.

révén Orléansban bizonyos pogány életszemlélet honosodott meg, amelyet sem a pápai udvar sem a párizsi egyházi körök nem néztek jó szemmel. Ez idővel Orléans és Párizs között feszültséggé fejlődött, aminek az lett a következménye, hogy a legjobb tanerőket elvonták Orléansból s az orléansi iskolát szándékosan elsorvasztották. Orléans e korai humanistái között akadt olyan is (Etienne de Tournai), aki „később bűnbánólag emlékezik vissza pogány tanulmányaira”.⁴³ Ez lehetett tehát az ok, amiért P. magister inkább a semleges Darest említetté név szerint a Gesta előszavában s az orléansi iskola nagy példaképét, Ovidiust csak a „ceterorumque auctorum” kifejezés mögé bújította.

Végül a P. mester szerzősége mellett szóló általános érvek közé sorolhatjuk a közös irodalmi mintát is. A magyar kutatók több ízben foglalkoztak a Nagy Sándor-regény és P. mester Gestájának viszonyával. A régebbi megállapításokat újabban Győry Jánosnak és Borzsák Istvánnak sikerült szerencsés kézzel kiegészíteniük.⁴⁴ Ezek az összevetések azt mutatják, hogy P. mester nagyon is magáévá tette a Nagy Sándor-regény elbeszélő gyakorlatát. Az egyik előbbi fejezetben alkalmas volt rámutatni, hogy Trója-regényünk írója előtt szintén a Nagy Sándor-regény lebegett a prózai elbeszélés mintájaként. Ez az egyezés — ha nem is döntő bizonyíték — némiképp szintén támogathatja P. mester szerzőségének feltevését.

Mindezek az általános érvek önmagukban természetesen nem döntenék el P. mester szerzőségét. Az e fejezetben elmondottakat nem is szántam döntő érveknek, de szükséges volt mindezt előadni, mert mindez alapul ill. háttérül szolgál az alább mondandókhöz.

58. Ezeken a kissé távoli rokonsági kapcsolatokon kívül P. mester Gestája és a délszláv Trója-regény között olyan szerkezeti és tartalmi egyezések mutathatók ki, amelyek semmiképp sem magyarázhatók véletlen találkozásként. Különösen a Trója-regény első fejezetei mutatnak feltűnő hasonlóságot a Gesta bevezető részeivel. Az alábbi négy pontban összevetett részek ezt elég szemléltetően bizonyítják.

Gesta Hungarorum

1. Scithia leírása és határai:

Scithia igitur maxima terra est, . . . finis cuius ab aquilonali parte extenditur usque ad nigrum pontum. A tergo autem habet flumen, quod dicitur Thanais . . . Ab orientali uero parte uicina Scithie fuerunt gentes Gog et Magog . . . (Cap. 1).

Délszláv Trója-regény

1. Phrygia leírása és határai:

A szigetet egyik oldalról egy nagy tenger, másik oldalról a Xanthus folyó, harmadik oldalról egy erdő, negyedik oldalról a Hellespontus, ötödik oldalról Ida völgye határolta. (V. ö. e dolgozat 5. fejezetének I. pontját.)

⁴³ Győry, i. m. 45—47.

⁴⁴ Győry, i. m. passim; Borzsák István, Kicsiny a bors, de erős. MNy 49 (1953) 05—108.

2- Az uralkodók genealógiája Álmosig:

Et primus rex Scithie fuit Magog, filius Iaphet et gens illa a Magog rege uocata est Moger, a cuius etiam progenie regis descendit... rex Athila... Longo autem post tempore de progenie eiusdem regis Magog descendit Vgek, pater Almi ducis, a quo reges et duces Hungarie originem duxerunt... (Cap. 1).

3. Emese álma, Álmos születése és a névadás:

... Vgek... qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab euentu diuino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantis per sompnum apparuit diuina uisio in forma asturis, que quasi ueniens eam grauidauit et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur... Quia ergo sompnum in lingua Hungarica dicitur almu et illius ortus per sompnum fuit pronosticatus, ideo ipse uocatus est Almus (Cap. 3).

4. Az elbeszélés folytatása:

Cum autem Almus peruenisset ad maturam etatem... Dux autem Almus, dum ad maturam etatem iuentutis peruenisset... (Cap. 4).

Kétségtelen az, hogy két egymástól független középkori elbeszélő szövegben is lehet találni bizonyos hasonlóságokat, mert hiszen az írók az iskolákban elsajátított minták szerint dolgoztak. Azt azonban aligha feltételezhetjük, hogy két író egymástól teljesen függetlenül ennyire hasonló leírást és eseményeket ugyanazon a helyen ugyanabban a sorrendben montljon el, s ugyanazzal a bevezető mondatral vigye tovább elbeszélése fonalát. Ha nem tudnók, hogy P. mester írt egy trójai históriát, azt kellene feltételeznünk, hogy Gestája első fejezeteit Trója-regényünk hatása alatt írta. Így azonban kézenfekvő az a feltevés, hogy ugyanaz a szerző az egyszer már kialakított elbeszélő és leíró gyakorlatot későbbi művében is alkalmazta.

Az elbeszélés további folyamán természetesen nem adódnak ennyire feltűnő hasonlóságok, hiszen mindkét mű merőben más tényeket mond el.

A két mű összehasonlításában a stíluselemzést nem hasznosíthatjuk. Meddő próbálkozás volna a délszláv szövegek stíluselemző összevetése P. mester latin szövegével, mert hiszen a kétszeri fordítás szükségképpen sok stílussajátságot elmosott, és főképp hiányzik a szókinés összevetésének

2. Az uralkodók genealógiája Priamusig.

A phryg király alapítja Phrygiát; ennek fia, Ilus király Iliont; fia, Laomedon király Laomedoniát; ennek fia, Assaracus király Assaraciát; ennek fia, Dardanus Dardaniát; ennek fia, Troilus Tróját. Troilusnak fia Priamus. (V. ö. 5, 1.)

3. Hecuba álma, Paris születése és kitétele, a névadás:

Priamus király felesége Hecuba asszony terhes állapotban álmot látott. Álmában úgy érezte, hogy fáklyát szült, amely felszállt az égbe, majd lehullott a tengerbe. A belőle szétrepülő szikrák Trójára hullottak, amely fundamentomáig leégett. Megszületik Paris, kiteszik, egy pásztor megtalálja, hazaviszi, felneveli. A Paris nevet adta neki, mert a gyermek úgy növekedett, hogy a nyaka ívben domborodott, mint a [nemes] paripának. (V. ö. 5, 2—3.)

4. Az elbeszélés folytatása:

A kada Pariz' pride v' junače vrème... (Gk 122) 'amikor pedig Paris serdült korbá jutott...'

lehetősége. Egy körülményt azonban nem lehet elhallgatni. Nagy általánosságban a Trója-regény stílusa rövid mellérendelő mondataival sokkal egyszerűbben hat, mondhatnám iskolás jellegűnek érződik a Gesta tudatos írásművészetet tükröző prózájával szemben. Ezt a különbséget csak azzal lehet megmagyarázni, hogy a Trója-regény az iskolai tanulmányok idején készült ifjúkori próbálkozás, a Gesta pedig a ráánkmaradt redakcióban P. mester öregkori, kancelláriai gyakorlatban kicsiszolódott fogalmazási készségének terméke.

A felsorolt érvek alapján, azt hiszem, bizonyos joggal feltételezhetjük, hogy a délszláv Trója-regény azonos azzal a trójai históriával, amelyet a fiatal P. mester állított össze.

Ki volt az első fordító?

59. A szerzőség kérdése mellett nem érdektelen az sem, vajjon ki fordíthatta a latin összveget először magyarra. Nem arra gondolok, hogy a középkori forrásainkban szereplő valamelyik írástudó egyénre rámutassak: íme a fordító! Csak általánosságban szeretném levonni azokat a tanulságokat, amelyeket egy szöveg nem is annyira a fordító személyét, hanem inkább csak iskolázottságát, műveltségét illetően nyújthat. Latinból magyarra történő fordításban a fordító szakavatottságát a nyelvi tévesztéseken túl legkönnyebben a latin tulajdonnevek alakján lehet tanulmányozni. A kellő műveltséggel rendelkező fordító a latin szövegben függő esetben álló tulajdonnév nominativusát helyesen álltja vissza, a melléknévi alakban szereplő földrajzi név főnévi alakját teszi a magyar szövegbe. Kellő műveltség híján a fordító a latin tulajdonnevet vagy meghagyja függő esetben, vagy hamis alanyesetet konstruál, a melléknévi alakban álló földrajzi nevet azon módon átülteti a magyar szövegbe. Ilyen módon a latin tulajdonnevek ilyen vagy olyan kezelésének megfigyeléséből szinte meg lehet vonni a kört, ameddig a fordító műveltsége terjed. Érdemes e szempontból egy pillantást vetnünk kódekszirodalmunk néhány fordítójának eljárására, hogy aztán kellőképp értékelni tudjuk délszláv szövegeink tulajdonneveinek helyes vagy helytelen alakját. Kódekszirodalmunkat ilyen szempontból még senki sem vizsgálta át tüzetesen, s ezért itt csak néhány példát szeretnék bemutatni a különböző fordítók eljárásának szemléltetésére. Bibliai szöveg fordítója természetesen ismeri a közkeletű bibliai neveket, tehát *Mózes*, *Izaiás*, *Zakariás*, *Jónás* stb. nevek alanyesetét helyesen vissza tudja állítani, ha a latin szövegben függő esetben állnak. Ugyancsak ismeri a leggyakoribb földrajzi neveket is: *circa Euphraten et Tigrin: Effratesnél ⁊ Tigrisnél* (BécsiK 11); *per Lybiam quaque et Aethiopiam transibit: ⁊ Libian ⁊ Ethiopian megē által* (u. o. 165). De már a kevésbé ismert földrajzi neveket meghagyja függő esetben, ahogy a latin szövegben állnak vagy hamis alanyesetet konstruál: *omnem Appamiam: mēd Affamiamot* (u. o. 15); *in itinere, quo pergitur Tiberiadem: az utbā kin*

mennèc *Thiberiadenbe* (u. o. 239); *super tribus sceleribus Gazae: Gazenac* három *fertezèteffegin* (u. o. 215); *Ezt mongya uala zent pal apastal korintomban lakozoknak* (SándorK 1). Még több lehetőséget nyújtanak ilyen tévesztésekre a legendák, ahol nem a többé-kevésbé ismert bibliai nevek, hanem a fordító számára legtöbbször teljesen ismeretlen országok névanyaga fordul elő. Így pl. *medyolanus newew warafban* (ÉrsekujváriK 435), *Mykeppen hof-tjensj bely vr fyra barátoknak zegenfegen* (JókaiK 86), *Hoftjensisnek vra* (u. o.), *cremonensis beli rolandus mester* (DomonkosL .206). A mi szempontunkból különösen érdekes a Krisztina Legenda, amelyben pogány istenek nevei, *Apollo*, *Jupiter* és *Venus* szerepelnek. A fordító ezek közül egyedül *Venus* nevét ismerte helyes alakban, a másik kettőhöz hamis alanyesetet konstruált: *Apollines iftenhez* (33), *Appollines iftenen* (36), *ammy vrunkat Appolinesft* (34), *Te... Appolinesft mondod iftennek* (35), *veuceen zenth xpina az ifteneketh, Jowifst, Appollinofst es Venus iftenth...*(12). Az ókori mitológiában járatlan szerzetes az előtte fekvő latin szöveg *Apollinem*, *Jovem* alakjaiból *Apollines* és *Jovis* hamis alanyeseteket konstruált.

60. E példák után lássuk most már, meddig terjed Trója-regényünk első fordítójának jártassága az ókori mondavilágban. Vele is előfordul természetesen, hogy egy-egy nevet függő esetben hagy, ahogy a latin szövegben állt. Így pl. *Piedon* (Gk 127) ill. *Pikiden* (S 50, 70), *Karopen* (Gk 127, S 50, 70), *Telepon* (Gk 128, 133) *Telempon* (S 52) alakok *Iphitides*, *Charops* és *Telephus* nevek görögös tárgyesetei, a *Ležbon* (S 52)) illetőleg ennek romlott *Želbon* változata (Gk 128) nem más, mint a *Lesbos* szigetnév szintén görögös tárgyesete, hasonlóképen a *Kolkoš* szigetnév is (S 51) nem más, mint a görög *Colchis* név latinos tb. *Colchi* alakjának tárgyesete. E példák mellé még fel lehetne sorolni néhány hasonló esetet. De a földrajzi neveken kívül a fordító csak egészen ritka személyneveknél nem tudta az alanyesetet visszaállítani. Olyan nevek ezek, amelyeket a középkor csak olyan alakban ismerhetett, ahogy éppen Ovidius szövegében álltak:

Quid Lycii referam Sarpedonis agmina ferro
 Devastata meo? cum multo sanguine fudi
 Coeranon Iphitiden et Alastoraque Chroniumque
 Alcandrumque Haliumque Neomonaque Prytanimque,
 Exitioque dedi cum Chersidamante Thoona
 Et Charopem fatisque inmitibus Ennomon actum...

(Met. 13, 255—260)

Az ilyen nevekről a mai filológus is csak az ókori lekszikonokból tud meg valamit, természetesen tehát, hogy a középkori fordító nem tudott velük mit kezdeni. Egészen meglepő azonban fordítónk tájékozottsága olyan szereplőkkel kapcsolatban, akikről a latin költők vagy magyarázóik bővebben szólnak. Ilyen személynevekkel kapcsolatban egyetlen tévesztés sem fordul elő. A *Jupiter*, *Pallas*, *Calchas* neveknek sehol egyetlen *Jovis*, *Jovem*, *Palladis*, *Calchanta* v. *Calchantem* stb. alakja sem maradt a szövegben. A *Laertešević*, *Peleušević*,

Deteušević, *Diteušević*-féle atyai nevek, melyek a görög-latin *Laertiades*, *Peliades*, *Pelides*, *Tydidēs* alakoknak felelnek meg, arról tanúskodnak, hogy a fordító nagyon is jól tudja, hogy Ulixes apja *Laertes*; Achillesé *Peleus*, Diomedésé pedig *Tydeus* volt s így fordította magyarra *Laertes fia stb. kifejezéssel.⁴⁵ Meglepően jó tájékozottságra vall az Agamemnonra vonatkozó *Tantalides* név visszaadása. Ovidius e sorának megfelelően: *A se Tantalides onus invidiamque removit* (Met. 12, 626) a szláv változatok *vnuk' Tatanuše*' (Gk 132) ill. *unuk Taltanuše*' (S 66) 'Tantalus unokája' kifejezést adnak. Az *-ides* végződésű név rendszerint az atya nevéből képződik s csak ritkábban a távolabbi ősökéből. A fordítónak tehát tudnia kellett, hogy Agamemnon Tantalusnak *n e m f i a*, hanem *u n q á j a* volt. Ugyancsak jó tájékozottságra vall a *Thetis* név alanyaesetének helyes visszaállítás. E név a Gk változatban csak kétszer fordul elő, egyszer *Peleus* lakodalmával kapcsolatban, egyszer pedig, mikor Achilles új fegyvereket kér anyjától. Mindkét alkalommal a mondatszerkezet arra vall, hogy a latin összövegben a név függő esetének kellett állnia (*Thetidem*, *Thetidi* vagy hasonló), a fordító mégis vissza tudta állítani a helyes *Thetis* nominativuszt, mely aztán a szláv szövegekben tovább ragozva *Tetišem*' (instr.), *Tetiši* (dat.) stb. alakokban vagy valamely csonkult változatban fordul elő, amely azonban még mindig magán hordja a helyesen visszaállított alanyeset nyomát, mint a bolgár *Tišom* (instr.).⁴⁶

A görög mondavilág ismertebb neveinek ilyen biztos kezelése nem lehet véletlen. A fordítónak igen jól kellett ismernie nemcsak a trójai háború egész mondakörét, hanem általában jártatosnak kellett lennie a klasszikus mitológiában. Ilyen tudással a XIII. század elején nálunk csak rendszeresen iskolázott, elsősorban külföldön tanult, valamely korai renaissance-áramlattal kapcsolatba került egyén rendelkezhetett. Mindössze ennyi a bizonyos, amit szövegeinkből filológiai módszerrel az első magyar fordító személyére nézve kielemezhetünk.

Összefoglalás

61. Fejtegetéseim eredményeit a következőkben lehet röviden összefoglalni:

1. Valamikor a XII. század közepe táján Franciaországban (valószínűleg Orléansban) tanult P. mester, (III.) Béla király későbbi jegyzője, aki latinul megírta a trójai háború történetét, ahogy annak részleteit az ókori

⁴⁵ Ha e nevek történetesen nem is a görög atyai név alakjában, hanem a latin nyelvhasználatnak megfelelően *filius Laertis*, *Pelei*, *Tydei* stb. alakban álltak, a fordítónak akkor is jártosnak kellett lennie a mondában, hogy a helyes alanyeseteket visszaállíthassa.

⁴⁶ Hogy a fordító tájékozottságát kellőképpen méltányolhassuk, idézzük ugyanennek a névnek a szerb Nagy Sándor-regény egyik változatában előforduló alakját. Itt a fordító nyilván nem ismerte Achilles anyjának nevét és meghagyta függő esetben *Fedide* (= *Thetide*) alakban *ot Amona boga i Fedide ženi rodil se jest*. Glasnik Srpskog učenog društva 9 (1878) 41; 6. sz. jegyzet.

latin költők (főleg Ovidius) olvasása és magyarázása közben tanáraitól hallotta. Ez a mű rövid lovagregény volt, amely azonban nem maradt ránk.

2. Ezt a latin szöveget valamikor a XIII. század elején magyarra fordította egy klasszikus műveltségű, az ókori mitológiában járatos egyén, aki műveltségét valószínűleg külföldön szerezte.

3. A magyar fordításból a középkorban később több másolat ill. némileg átdolgozott, hol bővített, hol meg rövidített változat készült. A másolók a magyar szövegen helyenként rontottak, betűtévesztésekből vagy régies nyelvi alakok helytelen olvasatából félreértések keletkeztek. Ezek a magyar változatok nem maradtak ránk, vagy legalább is eddig még egy sem került elő belőlük.

4. A magyar változatokból a középkorban horvát és szerb fordítások készültek. Egy szerb vagy horvát fordítást még a középkorban átírtak bolgárra, a bolgár változathoz viszont számos orosz átdolgozás és kivonat keletkezett. A magyarból történt fordítás alkalmával a szövegek ismét romlottak. A délszláv szövegek a tulajdonnevek hangalakjában, a hungarizmusokban, szóhasználatukban, a csak magyarból érthető szövegromlásokban magukon viselik a magyar közvetítés nyomait.

62. E fejtegetések végén önkénytelenül is felmerül a kérdés: hogy lehet az, hogy ennyi megőrződött szláv változat mellett egyetlen magyar szöveg sem maradt fenn? A kérdésre nem lehet egyszerűen azt felelni: a magyar szövegek véletlenül mind elvesztek. Kétségtelen, hogy középkori irodalmi emlékek megőrződése vagy megsemmisülése igen gyakran a pusztaság véletlen műve. A jelen esetben azonban nemcsak erről van szó. Ez a kis Trója-regény a világi magyar irodalmi műveltség gyermekkorában keletkezett, s ennek megfelelően a nagyhirű trójai háborúnak igen szerény feldolgozása volt. Keletkezése idején talán nagyon jól megfelelt kora irodalmi igényeinek és ízlésének, de a társadalom fejlődésével és az irodalmi műveltség megismosodásával ezek az igények is megváltoztak. Közismertté vált Guido regénye, majd a humanizmus teljesen megnyitotta a klasszikus latin és részben a görög irodalom tárházát, s mint mindenütt, nálunk is megjelentek a trójai mondának új, igényesebb feldolgozásai. Irodalmunkban már 1544. előttről tudunk egy ilyen verses elbeszélésről, amely azonban nem maradt ránk. A XVI. század folyamán Tinódin kívül Hunyadi Ferenc (1569), a Lévai Névtelen (1570), Huszti Péter (1582) és Csáktornyai Mátyás (1592) dolgozza fel versben vagy az egész mondát, vagy egy-egy részletét. Ezekon kívül „számos nótajelzés, kisebb-nagyobb idézetek, hivatkozások, még a lírai költészetben is, tanúskodnak a tárgy rendkívüli kedveltségéről.”⁴⁷ E feldolgozások mellett az olyan szerény kis prózai mű, mint a délszláv szövegeinkben megőrzött változat, elvesztette jelentőségét, kiment az irodalmi divatból. Nyelve is elavult, nem igen olvashatták s így lassanként feledésbe merült és elkallódott.

⁴⁷ Király György, i. m. 11.

De talán mégsem tűnt el nyomtalanul a magyar irodalomban sem. XVI. századi énekszerzőink egy-egy mondatában, egy-egy jellegzetes kifejezésében vagy szavában mintha a régi Trója-regényünk egy-egy foszlánya őrződött volna meg. Amikor pl. Hunyadi Ferenc leírja Hecuba álmát:

Álmában nékie úgy tetszett vala,
Hogy ő éjjel egy üszöget szült volna,
Ki miatt az Trója felgyulladt volna,
Fundamentomából kiégett volna.

(41—44. sor)

e leírás utolsó mondata nagyon is emlékeztet különösen a Gk változat megfelelő helyére: „i pogorě do *fundomenta*“ (122). Vagy Hector holtteste elhamvasztásának részletei

Régieknek ilyen szokások vala
Holttestet tűzben megégetik vala,
Porát *korsócskába* csinálják vala,
Emlékeztre azt megtartják vala.

(1629—1630. sor)

nagyon is emlékeztetnek arra, amikor Priamus elégetteti Achilles holttestét és hamvát arany korsócskába helyezi: I sžgoše plbt i usipaše pepel u zlat *krbčaž(b)cb* (S 65).

Husztli Péter Aeneisében a menekülő Aeneas élete kockáztatásával visszamegy Trójába, hogy elhozza a városban rekedt feleségét:

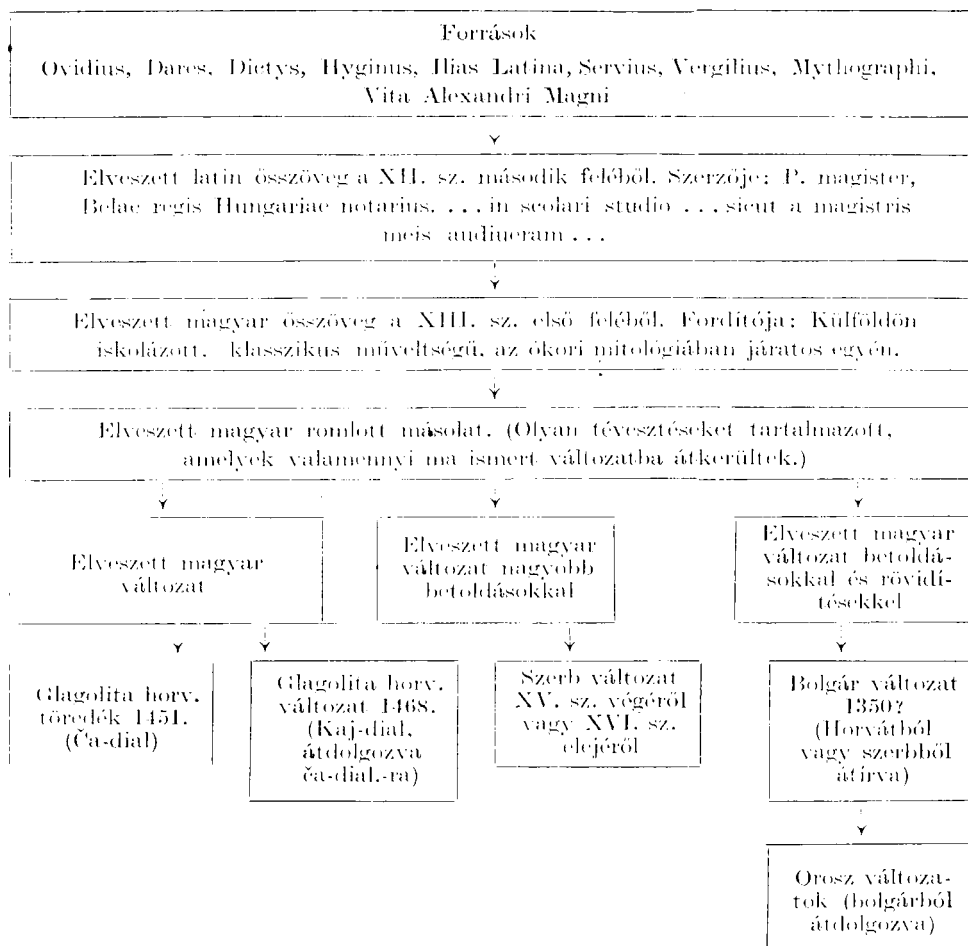
Csak egyedül Trójába megint hátra tére,
Fejét akkor veté oly nagy szerencsére.

(25. l.)

Az idézet második sora szószerint egyezik azzal, amit a Gk változat a Trójába belopózni készülő Ulixesről mond: i v prvu noć' *vrže glavu svoju na sreću* (Gk 127) 'és az első éjtszakán a fejét szerencsére vetette (azaz: kockára tette)'.
'

Ezekkel az egybevetésekkel nem azt akarom mondani, hogy énekszerzőink előtt az írás pillanatában ott feküdt Trója-regényünk valamelyik változata, az azonban nem lehetetlen, hogy még emlékeztükben élt egy valamikor hallott vagy olvasott elbeszélés néhány töredéke. Az sem lehet egészen véletlen, hogy Hunyadi Ferenc, a Lévai Névtelen és Husztli Péter a várostromot megelőző eseményeket lényegében úgy mondják el, mint a délszláv változatok, sőt ugyanezt a mesét őrizte meg Enyedi György is, aki Gismunda és Gisquardus verses széphistóriájába illesztett prózai jegyzetben mondja el Peleus és Thetis lakodalmát, Paris ítéletét és Helena elrablását. Ezeket a költőket olvasva az embernek lépten-nyomon az az érzése, hogy valamely eltűnt régi közös forrás mint egy bujkáló hegyipatak tör náluk itt-ott felszínre.

A délszláv Trója-regény

HOZZÁSZÓLÁS

KARDOS TIBOR hozzászólása:

HADROVICS LÁSZLÓ kutatásai a középkori magyar Trója-monda nyomairól a délszláv irodalomban nemcsak egy elveszett mű létezését bizonyítják meggyőző érvelés alapján, de jelentékeny lépést jelentenek előre középkori irodalmunk több elvi kérdésében, s azt lehet mondani, mindenütt perdöntően. Ilyen például az a jelenség, hogy a polgári filológia egy irodalmi mű létezésének egyetlen kritériumául a szöveget, vagyis csak a közvetlen tárgyi bizonyítékokat fogadta el. Sőt a közvetlen szövegeknek sem hitt, ha azok nem egykorú másolatok vagy interpolációk voltak. Közismert, hogy Kálti Márk Képes Krónikájának Salamonról, Gézáról és Lászlóról szóló részei interpolációk az ősi Gesta Hungarorum egyik XII. századi folytatásából. Ennek ellenére legkiválóbb polgári irodalomtörténészünk, HORVÁTH JÁNOS a XIV. századnál tárgyalja, ahol csak másodlagos jelentősége van, Anjou Lajos propagandájának részeként. Ahoz, hogy a maga történeti helyén a létrehozó társadalmi körülmények között tárgyalja, mint a korai magyar királyság felépítményét, csak egy XI., illetve XII. századi eredeti kéziratot vagy másolatot fogadott volna el.

Ebből szinte következik, hogy a polgári irodalomtörténetírás általában nem létezőnek tekintette az irodalmi jelenséget, mégha közvetett bizonyítékok akadtak is, amennyiben nem állott rendelkezésre szöveg. Etekintetben gyökeres változást hoz HADROVICS LÁSZLÓ bizonyítása. Úgy véljük, ehhez rövidesen újabbak fognak járulni — gondolok MEZEY LÁSZLÓ kutatásaira, melyeket a hazai szerzeteskönyvtárak felosztása tett lehetővé. Egyes régi könyvtárlajstromok olyan magyar művek címeit őrzik, melyekről eddig sejtelmünk sem volt.

A magyar Trója-regény kérdése is ebbe a jelenségsorozatba tartozik. Szándékosan mondunk „regényt,” mert evvel tudjuk társadalmilag is datálni nem csupán a latin ősforrást, de az első magyar fordítást is. HADROVICS LÁSZLÓ felolvasásában így beszél kutatásai előzményeiről: „Középkori okleveleinkben a XII. századtól kezdve a trójai monda személynevei gyakran fordulnak elő magyar emberek neveiként. Ez csak úgy magyarázható, hogy a trójai monda hazánkban is közkézen forgó olvasmánya népszerűsítette e személyneveket. E megfontolásból kiindulva több kutatónk feltételezte eddig is, hogy a középkorban kellett magyar nyelvű trójai mondának lennie.”

Valóban, MOÓR ELEMÉR, ERDÉLYI LÁSZLÓ és magam is ezen a véleményen voltunk. Az érvek újra összefoglalása röviden szükségesnek látszik, mert részben megadja HADROVICS LÁSZLÓ újabb kutatásainak keretét, részben alapul szolgál irodalomtörténeti következtetések levonásához. Az előadó hangsúlyozza, hogy a trójai monda személynevei a XIII. századtól kezdve gyakran fordulnak elő magyar emberek neveiként. Ez a megállapítás avval a megszorítással érvényes, hogy a XIII. század elején már nem is a főhősök nevei, mint Achilles és Helena, hanem olyan, inkább háttérben lévő alakok nevei is feltűn-

nek, mint Priamus király. Evvel párhuzamosan a Sándor-regény másodvonalbeli alakjai is ekkor tűnnek fel, mint pl. Olympiás királynő. Ekkor találkozunk Roland és Olivér nevével, vagyis a XIII. század fordulója már a lovagregények széleskörű és alapos ismeretének időszaka. A lovagregények anyaga egyes vonatkozásaiban ekkor már több, mint száz éve ismeretes. MOÓR ELEMÉR úttörő névkutatásaiban a XII. század első felére tudta visszavinni az első névadásokat, Achilleus, illetve Ehellős nevét 1138-ra. Ezt magam a XI. századra tudtam felvinni a vval az adattal, hogy Kálmán király korában a király egyik híve, Jákó fia Ehellős volt, mint Álmos herceg kegyetlen megvakításának egyik tettese 1109-ben. A tettben nyilván mint felnőtt ember vett részt és így a névadás legalább 1090-körüli időkre megy vissza. Ha feltételezzük, hogy az ősi Gesta Hungarorum ugyanezen időtájt készült, akkor meg is tudjuk erősíteni a névadatot irodalmi adattal is. Először a „Deákműveltség és magyar renaissance“ c. dolgozatomban, 1939-ben utaltam rá, hogy a Kálti Márk szövegébe interpolált ősgestában a megölt szaracén hős tetemének elragadása, a testéért folytatott vad küzdelem, majd „gyalázatra vetése“ módfelett emlékeztet a Patroklos holttestéért vívott küzdelemre. Arra is utaltam, hogy Bolgárfehérvár ostromát egy magyar leány döntötte el, aki felgyújtotta a várost, mint ahogy Iliion is egy idegen asszony miatt hamvadt el, Helena miatt. Nem kevésbé az Iliász cselekményére emlékeztet, hogy a vár bevétele után a zsákmány igazságtalan megosztásából fakad a hercegek közötti új meghasonlás, vagyis ugyanaz a motívum, mely szembeállította egymással Achilleust és Agamemmont, s amely meghasonlás irányította az Iliász cselekményét. A Trója-mondának további mozzanatai ismerhetők fel a László, Géza és Salamonról szóló epikus ciklus jeleneteiben. Tekintve, hogy már a XI. században voltak a Trója-mondának iskolás feldolgozásai, nagyon is hihetőnek látszik, hogy a Gesta klerikus műveltségű szerzője, a magyar történetírás első alkotásában felhasználta. Ezt azért is jelentékenynek tartottuk, mert MOÓR ELEMÉR kutatásainak bizonyos irányát helytelenítettük. Azt, hogy SCHÜNEMANN nyomán támogatni látszott a német imperializmus bizonyos törekvéseit, amely abban a formában nyilvánult meg, hogy a magyar kultúra minden századát, mint a német kultúra epigonját igyekezett feltüntetni tipikusan polgári idealista szemlélet alapján. Amikor a XII.—XIII. századi lovagi udvar kialakulásának tényeit igyekeztük kimutatni (Középkori kultúra, középkori költészet, Budapest, 1941, 68—119), hangsúlyoztuk, hogy úgy vették át a lovagság formáit, mint az európai fegyvereket és hadieszközöket, és az átvétel nem valamely nemzet különleges befolyásának eredménye, hanem a latin és germán világ hasonló intézményeinek és kultúrájának tényezőiből adódott. Kimutattuk a magyar feudális udvar kulturális kapcsolatainak sokszerűségét, amelyben klerikus műveltség, francia, angol, aragon, osztrák, meráni, thüringiai elemek egyként találhatóak voltak. Ugyanakkor igyekeztem a lovagi kultúra tartalmát is megjelölni. A trubadúrlírával és Minnesanggal, a klerikus-vágáns költéssel, a lovagregényekkel

bizonyos meghatározott életstílus járt együtt, a táncnak, udvari vigalmaknak, játékoknak sajátos eszteticizmusa az udvar kiválasztottjainak öntudata. Rámutattunk, hogy a trójai regényben éppúgy, mint a Nagy Sándor-regényben, két világot állítanak szembe a szerzők. Egy mintaszerű, díszes külsejű és nagy szellemi képességű kisebbséget, ezek lennének az előkelő lovagok, s ezekkel szemben a barbárok tömegeit, akik semmit nem gondolnak meg alaposan, akiket zsákmány és szenvedély hajt, akiknek ereje nyers erőszak, akik mértéktelenek, és könnyen megfutnak. Hangsúlyoztuk, hogy Anonymus Gesta-jában és a III. Béla idején kanonizált László király legendájában és himnuszában pontosan ugyanez az eszmény rajzolódik ki. Álmos vezér úgy veri szét a rutének és kúnok „tömértelen sokaságát“, és László személyében egy magyar úgy veri szét barbároknak ezerét, mint ahogy Nagy Sándor hősei vagy Dictys görögjei a maguk ellenségeit. Hangsúlyoztuk, hogy az angol gesta-írás éppúgy összekombinálja a Trója-mondát a britek történetével, mint ahogy Spalatói Tamás és Anonymus csaknem egyidőben a maguk hazájának történetét a görög-római mesékkel, Nagy Sándorral és a scythákkal. Tehettük ezt annál inkább, mert hiszen ismeretes, hogy Anonymus párizsi tartózkodása idején Trója-regényt kompilált.

Természetesen mindez függ egyéb konkrét adatoktól és az udvarra vonatkozó egykorú leírásoktól. Tudjuk, hogy Capet Margit, Aragóniai Constanzia és Estei Beatrix személyében olyan királynék kerültek a magyar trónra, akik idejüvételüket megelőzően fényes irodalmi központokban éltek vagy azoknak ünnepelt hősnői voltak. *III. Béla feleségének, Capet Margitnak korábbi angliai környezetében írta Benoît de Sainte More a francia Trója-regényt.* Aragóniai Constanzia apjának, II. Alfonznak arles-i udvarában virágozó költői világ közepén élt. Valószínűleg őt kísérte Magyarországra és nála töltött éveket a híres trubadur, Peire Vidal. Tudjuk, hogy Estei Beatrix a ferrarai trubadur udvar ünnepelt eszménye volt, mielőtt II. Endre felesége lett volna. És éppen őtől maradt fenn az a levél, melyben Salomet, Kálmán herceg feleségét „játékokra és udvari látványosságokra“ (ad ludos et spectacula aulica) hívja Esztergomba. Tudjuk, hogy II. Endrét az osztrák herceggel együtt Neithardt von Reuenthal és Tannhäuser kísérte szentföldi hadjáratára, hogy meráni Gertrud jól ismerte a német Trisztán-regényt. Spalatói Tamás a Historia Salonitanában, mintegy megokolja a tatárjárás büntetését és leírja a magyarok, természetesen az udvari nép henye életét. E sorok annyira a lovagi élet, a lovagregények környezetének mozzanatait idézik, hogy nem mulaszthatjuk el felolvasását: „A hosszú béke szabadjára engedte őket, elszoktak a fegyverek érdekességétől, a testi gyönyöröknek örvendve a tétlenség tunyaságában petyhüdtek. Mivel-hogy a magyarok földje minden jóban gazdag és termékeny lévén, okot adott gyermekeinek, hogy a bőség következtében mértéktelen gyönyöröknek örvendjenek. Mert mi más volt ifjúságuknak neveltetése, mint fürtjeiket csinosítani, bőrüket tisztogatni, férfias öltözéküket asszonyosra változtatni. Egész napjuk

finom vendégeskedésekben vagy kellemetes helyecskéken telt el, éjjeli álmuk alig fejeződött be a reggel harmadik órájában. Mivelhogy életüknek minden idejét napsütötte erdőkben és kies réteken töltötték asszonyaikkal, és nem tudtak gondolni a háború szakára, mert nem komoly dolgokkal, hanem játékoságokkal voltak naponta elfoglalva.“ Hozzáfűztem, hogy a magyar udvarban megfordult Spalatói Tamás nyilván azt látta, amit bármely európai lovagi udvarban láthatott volna, vadászatokat sólymokkal és idomított ebekkel, lakomákat, ünnepeket, táncjátékokat, látványosságokat és tornákat. Hiszen ezt vetíti vissza Anonymus Árpád király óbudai udvarába: „turnementá“-t és a „jokulátorok különb és különb édes zengzeteit“.

HADROVICS LÁSZLÓ kutatásainak fényében a fentebb ismertetett állásfoglalás helyesnek bizonyul, de társadalmilag és politikailag megokolni sem egyiket, sem másikat nem lehet a marxizmus-leninizmus tanítása nélkül. Annak, hogy a lovagregények fokozatosan elterjednek, hatásuk kimélyül, hogy Anonymus előbb egy Trója-regényt kompilál, majd pedig ennek mintegy folytatásául megírja e regények szelleméhez rokon Gesta-ját, hogy aztán valószínűleg ezt a Trója-regényt a XIII. század folyamán lefordítják, és valahol Varasd — Zágráb környékén létrejön az a kaj-horvát nyelvre fordított változat, melyet oly meggyőzően elemez Hadrovics László, annak pontos társadalmi meghatározói vannak. Ugyanazok, melyek e lovagregényt létrehozták Nyugateurópában: *ez pedig az udvari feudális főnemesség elszakadása a nemesség szélesebb rétegeitől, óriási birtokain alapuló gazdagsága és nyugatias fényűzése és szórakozásai.* Amint a lovagregényeket nyugaton a nagy feudálisok vagyonának felhalmozódása, a királyi udvar zárt világának gondtalan fényűző élete hozta létre, éppen úgy magyarországi befogadását is hasonló folyamat tette lehetővé. Innen az a motívum, melyet korábban is megfigyeltünk, de nem tudtunk kellően megmagyarázni: Anonymus Gesta-jának, a László-legendának és himnusznak és a lovagregényeknek közös alapfelfogása a fényes élite-ről és a barbár tömegről. Itt azonban aligha csupán a függetlenségét és szabadságát védő balkáni patarén tömegekről van szó, akik ellen éppen a XIII. század első évtizedeiben indítottak lovagjaink „kereszteshadjáratokat“, hanem általában véve a nemesség szélesebb rétegeiről s főleg a félnemes serviensekről, akiknek forradalmi mozgalmak töltik meg a XIII. század 20-as és 30-as éveit, akik nyílt felkelésekben és lázongásokban „féktelenkedve“ kergetik el II. Endre kormányát és vívják ki újból és újból nemesi jogaikat. *Ha Anonymus latinnyelvű Trója-regényének keletkezése s a lovagregények elterjedése egyidejű a királyi páncélostestőrség, a nyugati típusú címerek, torna-játékok, az udvari élite kialakulásával, akkor az első magyar fordítás idejét a XIII. század első évtizedeire, megközelítőleg II. Endre uralkodására kell tenni, amikor éppen e „kereszteshadjáratok“ s e belső forradalmi mozgalmak kellős közepén egy vagyonban, hatalomban pompázó, teljesen elvilágiasodott és ugyanakkor korrupt udvari főnemesség éli a maga világát, amikor a Minne-szolgalatnak olyan tragikus következményei is vannak, mint*

Meráni Gertrud megölése és Estei Beatrix megvádolása, hogy a nádor szerelme volt. HADROVICS LÁSZLO vizsgálatai bennem azt a felfogást keltik, hogy a magyar eredeti nyelvezete sokkal közelebb áll a Halotti Beszéd korához, az 1200-hoz, mint az ó-magyar Mária-siralom korához, az 1300-hoz. Hogy milyen lehetőségek voltak ekkor arra, hogy egy udvari használatú fordítás Varasd—Zágráb környékére jusson, és ott századokra megrekedjen, nem kell egyebet mondani, mint hogy Curtenay-i Jolán királyné birtokai éppen a Szerémségben, valamint Zágráb és Varasd vidékén voltak II. Endre uralkodásának két évtizedén keresztül.

Az első fordítás időpontjára IV. Béla, V. István és Kún László kora többé már nem felel meg. Ennek szellemét a hun-magyar krónika és Kézai Simon tükrözik, amikor a királyság a serviensekre és a fegyveres kúnok tömegeire támaszkodik az oligarchiával szemben, szövetségre lép a városi polgársággal, szembeszáll az egyházzal az állam joga érdekében. Hatalmas társadalmi változás korszaka ez, melynek során egyre erőteljesebben jelennek meg a misztika és az első eretnek-mozgalmak. Ez nem állt útjában a Trója-regény tovább terjedésének és változatainak, de nem lehetett az első fordítás kiváltója. Az ország helyreállítása IV. Béla alatt, majd pedig a kún-magyar problémák nem kedveztek az udvari élite parazita életének, a regényfelolvasásoknak és lovagi szórakozásoknak. *A történeti, társadalmi és politikai okok azt mutatják, hogy a magyar „lovagkirályok“, s különösképpen II. Endre udvara számára szolgált gyönyörködtetésül, ideológiai támasztékul a Trója-regény, amely azután magában hordotta szétterjedésének motívumait, mert hősi történet volt, világi tárgyú mese, mely különösképpen deákságunk útján, iskoláinkon keresztül terjedt szét és egyre jobban támasztotta alá az udvari feldolgozás sikerét.*

Bár az elzárkózó udvari élite számára fordították le, s annak szellemében is írták a magyar Trója-regényt, feltűnik benne valami olyan mozzanat, amely nem konzervatív és nem reakciós, *és ez világiassága, hogy ne mondjuk „pogány-sága“.* Ez teszi képessé arra, hogy nagy irodalomtörténeti szerepe legyen a továbbiakban.

A magyar Trója-regénynek az az irodalomtörténeti jelentősége, hogy a mondai, epikai elemekkel gazdag történeti gestákból kiválik a regényes gesta és maga a szerelmi-hősi regény. A Gesta Hungarorum-ban a Trója-monda még keveredett a népi epika gazdag motívumaival és kisebbségben volt. Anonymus Gesta-jában is szerepelnek népi hagyományok, különösképpen eredetmondák, de az egésznek szelleme lovagi-regényes. S ebből a tevékenységből szakad ki regényírói működése is. A magyar irodalom összképe szempontjából is jelentősek a Trója-regényt illető eddigi kutatások.

A magyar humanizmus előfeltételeit másként, főként szilárdabbnak látjuk. Ugyanakkor, amikor a XVI. század döntő jelentőségét fenntarthatjuk, egyre inkább világossá válik, hogy a magyar világi irodalomnak jelentékeny hagyománya volt, és ez a világi hagyomány egyre jobban szétterjedt az egyház

jellegű feudális irodalom rovására, s közben szellemében átalakult. Amikor HADROVICS LÁSZLÓ utal arra, hogy XVI. századi énekmondóink közül többen, mindazok, akik a Trója-mondát feldolgozták, Hunyadi Ferenc, a Lévai Névtelen és Huszti Péter ismerték a Trója-regény középkori magyar szövegeit, mert elbeszélésüket ugyanazon jelenetekkel kezdik, mint amelyeket a magyarból származó szláv változatokban látunk, sőt itt-ott szószerinti szövegegyezést mutatnak, akkor megerősítik azokat az adatokat, melyeket eddig is a középkori deák-műveltség és a renaissance verses-novellairodalmának kapcsolatáról felhoztunk. Éppen a Trója-regénynél állapítottuk meg e tárgyi folytonosságot, de a Nagy Sándor-regény továbbélésénél, a Gesta Romanorum történeteiben, a Toldi-mondában ugyanígy lehetett hangsúlyozni. Külön kutatásoknak lesz a feladata, hogy XVI. századi széphistóriáinkból középkori irodalmi hagyományainkat kielemezzék.

HADROVICS LÁSZLÓ kutatásai révén visszanyertük a középkori magyar irodalom egy elveszett alkotását, a magyar Trója-regényt, mely a maga korában az udvari főnemesség ízlését és osztályérdekeit fejezte ki, ugyanakkor azonban életigenlő és világi tematikájával egyik forrása lett a magyar népies novellisztikának és így a magyar renaissance novellájának is.

